

sociologický časopis

5

ROČNÍK 24

1988

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

K některým sociologickým aspektům veřejné diskuse ● Procesy tvorby politiky—možnosti a podmínky účasti veřejného mínění ● Prvky teorie společnosti v díle N. Machiavelliho ● Vztah sociologie k

přirozenému jazyku ● Jazyk v západních sociologických teoriích ● Přístupy ke zkoumání jazyka v tzv. interpretativní sociologii ● Z empirických výzkumů ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický časopis Социологический журнал Sociological Review Sociologische Zeitschrift Revue de Sociologie

Vedoucí redaktor:

prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:

dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák, CSc.

doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. ing. Dalibor Holda, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

dr. Jan Keller

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

dr. Petr Sak, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, DrSc.

Adresa: Praha 1, Jiláků 1;

tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

Obsah č. 5/1988

STATI

Herzmann J.: K některým sociologickým aspektům veřejné diskuse	449
Grušin B. A.: Procesy tvorby politiky — možnosti a podmínky účasti veřejného mínění	463
Sedláček J.: Prvky teorie společnosti v díle N. Machiavelliho	471
Vodáková A.: Vztah sociologie k přirozenému jazyku	485
Petrusek M.: Jazyk v západních sociologických teoriích	497
Roll Z.: Přístupy ke zkoumání jazyka v tzv. interpretativní sociologii	518

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

Mevaldová Z.: Výzkum materiálního a sociálního zabezpečení vysokoškoláků s dětmi	521

RECENZE

Rendlová E.: 19. ročník časopisu Sociológia	535
Linhart J.: J. Bodnár a kol., Dejiny filozofického myslenia na Slovensku	538
Demjančuk N. — Demjančuková D.: Marksist-sko-leninskoje mirovozzrenije: suščnost', puti formirovanija	543
Pavlík J.: A. J. Terechina, Analiz danných metodami mnogomernogo škalirovanija	546
Rehák J.: Dvě knihy o základech mnohorozměrného škálování: A. P. M. Coxon, The User's Guide to Multidimensional Scaling with Special Reference to MDS(X); P. M. Davies — A. P. M. Coxon (eds), Key Texts in Multidimensional Scaling	550

ZPRÁVY A INFORMACE

Vítek K.: Viktimologie — obor zasluhující pozornost	552
Čermáková Z. — Holda D.: Informace o dvou vědeckých akcích k aktuálním otázkám života mladé generace	553
Illner M.: Diskuse o prognóze sociálního rozvoje	558

K některým sociologickým aspektům veřejné diskuse
JAN HERZMANN

 Ústav pro výzkum veřejného
mínění při FSÚ, Praha

Společenská přestavba, k níž dochází v socialistické soustavě v průběhu osmdesátých let pod vlivem strhujícího příkladu Sovětského svazu, vyvolává k životu mnohé nové nebo polozapomenuté společenské jevy, které se postupně stávají součástí politické reality i předmětem společenskovední reflexe. Jedním z takových jevů je bezesporu veřejná diskuse, kterou rozhodně nelze charakterizovat pouze jako instrument společenského řízení. Jedná se o velmi významný a dosti složitý sociální fenomén, zasluhující pozornost ze strany vědeckého komunismu, teorie stranické práce a v neposlední řadě i sociologie.

Zkušenosti s veřejnou diskusí jsou dosud poměrně skrovné. V buržoazní demokracii se patrně forma „úředně vyhlášené“ rozpravy lidových mas na téma stanovené určitým ústředním orgánem nevyskytuje vůbec. Vedle občasných referend je ovšem možno zaznamenat ve vyspělých kapitalistických státech snahy různých (zpravidla mimoparlamentních) hnutí vyvolat obdobný společenský jev „neúřední“ cestou. Ani v systému socialistické demokracie nemá veřejná diskuse zatím zdaleka své pevné místo, nejsou vyřešeny právní otázky spojené s její realizací a důsledky. Případy využití této formy v politickém životě socialistické společnosti jsou dosud spíše ojedinělé jak na celostátní, tak na místní úrovni. Tyto skutečnosti by mohly svádět k názoru, že na vědeckou analýzu veřejné diskuse jako společenského jevu čas ještě nedozrál. Mají-li však společenské vědy spolupůsobit při určování dalšího směru vývoje společnosti (a tento požadavek je — zejména v Sovětském svazu — prosazován stále důrazněji), musí se, podle mého názoru, zmocňovat všech jevů tvořících sociální realitu, byť tyto jevy existují dosud v nerozvinuté podobě. Proto by měla sociologie již nyní říci své slovo k místu i způsobu veřejné diskuse v dnešní socialistické společnosti. Nemůže se pochopitelně jednat o úplný, vyčerpávající rozbor všech otázek souvisejících se sociologickými aspekty tohoto jevu, který pokládám z hlediska dalšího rozvoje socialistické demokracie za mimořádně významný. Také tato stať si klade za cíl pouze upozornit na některé problémy, naznačit souvislosti a navrhnout některé možné přístupy.

Veřejná diskuse je jedním z konkrétních projevů úsilí o zapojení lidu do správy státu. V Československu bylo této formy použito pro řešení zásadního společenského problému v roce 1960 při přípravě návrhu nové Ústavy(1). V následujících letech nebyla situace u nás příliš odlišná od toho, co v sovětských podmínkách charakterizoval Grušin slovy: „Nelze obecně tvrdit, že dříve se ignorovalo veřejné mínění. ‚Zaujímal se‘ k němu ‚postoj‘, ale ne jako ke konstruktivní síle, schopné něco změnit, pomoci vypracovat optimální rozhodnutí, nýbrž jako k síle ‚utvrzující‘, přesněji řečeno potvrzující to, co už bylo bez jakéhokoli posouzení (rozuměj veřejností, lidem — pozn. J. H.) rozhodnuto a přijato ve zplnomocněných institucích“ [Grušin 1987 : 3]. O znovuzavedení veřejné diskuse do politického systému lze tedy spolu s Grušinem říci: „...místo ‚verbální‘ demokracie se objevuje snaha zjistit mínění společ-

(1) Srov. Jakeš [1987 : 3].

nosti, přihlédnout k jejímu stanovisku nebo ji učinit spoluodpovědnou, svěřit jí přímo řešení těch či oněch problémů!“ [tamtéž].

V uvedeném citátu se kromě politického hodnocení skrývá i náznak odhalení dvou základních funkcí, které veřejná diskuse plní nebo má plnit: sociálně aktivizační a sociálně informační. Obě uvedené funkce jsou ve vzájemném dialektickém vztahu. Jejich hodnota spočívá v tom, že veřejná diskuse jednak ukazuje centru společenského řízení nakolik, zda vůbec a v jaké podobě je společnost (lidové masy) připravena akceptovat a v praxi realizovat záměry, o nichž se diskutuje(2), jednak současně připravuje široké vrstvy obyvatelstva na uskutečnění těchto záměrů, učí je uvažovat o nových úkolech a v nových kategoriích.

Rozpornost obou funkcí tkví ve skutečnosti, že řídicí subjekt se radí s lidem, požaduje od lidu projevení názorů a stanovisek, ale radí se o něčem, co ve společenské realitě existuje teprve v potenci, co není ve své aktuální podobě obsahem sociální zkušenosti. Aktivizace se tedy opírá o obecnou sociální zkušenost a z ní vyvozuje informaci o nových (v některých případech převratně nových) společenských fenoménech. Je zcela zřejmé, že takový postup je možný teprve na určitém stupni rozvoje společnosti, že k překonání zmíněného rozporu a tedy ke vzniku nové kvality (nového elementu sociální reality) je nezbytná (kromě jiných podmínek) určitá demokratická tradice společnosti, která zaručuje, že v rámci diskuse se projeví potřebná míra spoluodpovědnosti občanů za společenské dění.

Vedle obou základních funkcí sehrává veřejná diskuse ještě řadu dalších úloh spojených se svou společenskou podstatou. Především plní funkci artikulační, neboť při ní občané formulují a „zveřejňují“ svůj názor či postoj a tím vyjadřují politický a sociální zájem. Naplnění artikulační funkce je závažným předpokladem pro realizaci funkce informační, která zajišťuje „zpětnou vazbu“ mezi politickou vůlí mas a politickými institucemi.

Současně je veřejná diskuse také formou utváření veřejného mínění, je mechanismem, s jehož pomocí se přetváří svět izolovaných mínění ve strukturované a angažované veřejné mínění, které pak může vstupovat jako činná složka do společensko-politických procesů.

Bylo by dále možno pohovořit o funkci propagandistické, osvětové, politicko-diferenciační, sociálně kontrolní apod. Na současném stupni poznání je ovšem patrně nutné nejprve popsat a analyzovat obě základní funkce veřejné diskuse. Takový rozbor vytváří nezbytné předpoklady pro utřídění získaných praktických zkušeností i pro další teoretickou práci.

Sociálně aktivizační funkce

Hlavní společenské poslání veřejné diskuse spočívá v její sociálně aktivizační funkci, která — řečeno Grušinovými slovy — má představovat reálný podíl lidu na řešení celospolečenských problémů a také pochopitelně reálnou spoluodpovědnost lidu za celospolečenská rozhodnutí. Z ontologického hlediska je tato podstata pouze jednou z jevových forem „hlubší“ podstaty, kterou je proces zapojování lidu do řízení společnosti (vedle takových forem jako je aktivita ve společenských organizacích aj.).

V čem tedy spočívají sociální zvláštnosti této konkrétní formy? Veřejná diskuse je výjimečná především *kreativitou*: lid neschvaluje či neodmítá, ale posuzuje a navrhuje. Tato skutečnost vytváří široký prostor pro „vtažení“ lidových mas do řízení společnosti a je patrně pro aktivizační funkci funda-

---

(2) Veřejné diskuse je dosud vždy využíváno v souvislosti s přípravou významných právních dokumentů nebo stranických usnesení.

mentální. Dalším významným rysem veřejné diskuse je *univerzálnost*: diskuse má umožnit zapojení lidí do řízení společnosti bez jakýchkoli skupinových nebo celospolečenských bariér (kromě psychických bariér spojených s konkrétním jednotlivcem), bez třídních, sociálních, profesních, demografických a jiných omezení. S tím souvisí také *masovost* diskuse — zahrnuta má být celá veřejnost, prakticky každý jednotlivec (byť pochopitelně pouze potenciálně). Jednota všech tří uvedených atributů naznačuje, že veřejná diskuse může sehrát velmi významnou úlohu v systému socialistické demokracie a z historického hlediska může představovat jeden z kroků na cestě k budování všelidového státu (3).

Z teoretického hlediska je nutno zvážit, zda atributům univerzálnosti a masovosti neodpovídá spíše termín „všelidová“ diskuse (v ruštině se často používá označení „vsenarodnoje obsužděníje“). Termín „veřejná“ diskuse by mohl označovat například i vnitrostranickou diskusi, jejíž průběh a obsah by byl plně publikován. Na druhé straně v označení „všelidová“ diskuse je implicitně obsažen celostátní charakter, který však není nutnou charakteristikou daného jevu.

O důrazu kladeném na aktivizační funkci veřejné diskuse svědčí například citát z projevu s. Jakeše na semináři Socialistické akademie ČSSR: „Jejím cílem (veřejné diskuse — pozn. J. H.) je zapojit nejširší vrstvy pracujících do přestavby... aby pochopily její smysl a význam, a umožnit jim, aby se vyjádřily k navrhovaným změnám, uplatnily své znalosti a zkušenosti. Jde o to, aby lidé pochopili, že usilujeme o to, aby nová opatření vznikala za jejich účasti a v jejich zájmu, aby cítili spoluodpovědnost za přestavbu a byli jejími *aktivními spolutvůrci*“ [Jakeš 1987 : 3]. Sociologie by měla v této souvislosti věnovat pozornost zejména následujícím otázkám:

- kteří lidé, které sociální, demografické, profesní atd. skupiny občanů se na veřejné diskusi podílejí;
- jakým způsobem se do ní zapojují;
- k jakým změnám ve společenském vědomí (ve vědomí běžném, ale posléze i teoretickém) veřejná diskuse vede;
- jak se tyto změny projevují v sociálních aktivitách, v chování lidí a celých sociálních skupin.

Konkrétní odpověď na tyto otázky je pochopitelně závislá na tématu a obsahu diskuse, přesto je však možno pokusit se formulovat hypotézy o některých obecnějších zákonitostech aktivizační funkce veřejné diskuse. Za jednu z takových zákonitostí lze považovat skutečnost, že takováto diskuse je impulsem k formování určitého „jádra“ sociálně aktivních příslušníků společnosti, kteří jsou natolik zainteresováni na diskutovaném problému, že buď sami přebírají roli mluvčích (zastánců některých stanovisek) nebo iniciují vytváření skupin schopných artikulovat určitý problém, resp. určitý zájem. Vazba mezi sociálně aktivizační a artikulační funkcí veřejné diskuse je zde nesporná.

Použití pojmu „jádro“ v předchozím odstavci je dosti diskutabilní, neboť patrně nevzniká skupina ucelená ani homogenní. Základní význam zde má determinace veřejné diskuse mnohovrstevnou třídní, sociální, profesní atd. diferenciací společnosti. Rozbor zkušeností získaných při sociologických výzkumech i při vyhodnocování průběhu diskuse o návrhu *Zákona o státním podniku* (červenec—listopad 1987) ukazuje, že existují skupiny obyvatel s výraz-

---

(3) Není předmětem této stati analyzovat místo veřejné diskuse v systému socialistické demokracie, neboť k tomuto problému se budou muset vyjádřit především jiné vědy než sociologie. Zdá se však, že z dosud uplatňovaných forem podílu lidu na řízení socialistické společnosti lze máznak uvedených tributů nalézt pouze u tvorby volebních programů Národní fronty, která je ovšem vázána na předvolební období, a tudíž není operativně použitelná v jiných případech.

nou objektivní či subjektivní tendenci k individuálnímu vyjádření stanoviska formou dopisu, telefonátu nebo jiného sdělení adresovaného přímo řídicímu centru. Jedná se dílem o občany, kteří mají objektivně omezenější sociální kontakt (důchodci, ženy v domácnosti atd.), dílem o lidi subjektivně připravenější k zaujetí samostatného stanoviska (inteligence, technicko-hospodářští pracovníci, ale také názorová skupina „notorických nespokojenců“ s danou sociální a politickou realitou apod.). K naplnění sociálně aktivizační funkce přispívají takoví lidé (pokud se skutečně omezí na uvedenou formu zapojení do diskuse) jen velmi zprostředkovaně: částečně prostřednictvím promítnutí změn svého individuálního vědomí do individuálního chování, částečně prostřednictvím realizace informační funkce v centru, neboť vyhodnocení jejich stanovisek může a má spolupůsobit při ústředním řízení propagandy a agitace spojené s veřejnou diskusí. Je-li ovšem individuálně zaujaté stanovisko zveřejněno prostřednictvím sdělovacích prostředků, může ovlivnit další průběh diskuse i na celospolečenské úrovni, a to dokonce i v případech, kdy tomu statut a sociální role „autora“ vůbec neodpovídá(4).

Na druhé straně existují významné skupiny občanů, u nichž jsou vytvořeny objektivní či subjektivní předpoklady pro zaujetí stanoviska v kolektivu či prostřednictvím (vyvolání) diskuse v kolektivu (dělníci, žáci a studenti, neformální vedoucí malých sociálních skupin atd.). Touto cestou byla při diskusi k návrhu *Zákona o státním podniku* vznesena drtivá většina připomínek a námětů. Přitom stanoviska vyslovená v kolektivu bezprostředně ovlivňují průběh diskuse na úrovni blízkého sociálního okolí a tak přímo spolupůsobí (společně s centrálně řízenou propagandou a agitací) na změny v běžném vědomí a spoluvytvářejí veřejné mínění.

Sociálně aktivizační funkce, zejména její realizace prostřednictvím formování názorů uvnitř kolektivů a jiných malých sociálních skupin, je spolu s kreativitou veřejné diskuse hlavním momentem odlišujícím tuto formu podílu lidu na řízení společnosti od jiných forem. Mám na mysli především *referendum*, jehož základním úkolem je potvrdit (nebo vyvrátit) správnost určitého konkrétního politického rozhodnutí (rozuměj rozhodnutí určitého politika nebo politického orgánu) projevením „lidového souhlasu“ („lidového nesouhlasu“). Zákonodárny orgán „... vyhlášením referenda odevzdává občanům do jejich rukou možnost rozhodnout o daném problému. Když referendum nepřináší odpověď právně rozhodující, rozhodnutí opět patří Sejmu (zákonodárnému orgánu — pozn. J. H.). Avšak parlament bere v úvahu výsledky referenda jako nejširší z možných a nejvíce směrodatných forem společenské konzultace“ [Minárik 1987 : 7]. *Tvůrčí vstup* mas do celého procesu se při samotném referendu nepředpokládá a v buržoazní demokracii, v níž tato forma historicky vznikla, se lidu schopnost takového „vkladu do politiky“ mnohdy ani nepřiznává. Role lidových mas je determinována formulací otázky pro „hlasování“ a ta bývá postavena co nejjednodušejí. Zpravidla jde o uzavřenou jednoduchou otázku, mnohdy s modelem odpovědi „ano/ne“. Elementární poznatky o metodice dotazování ukazují, že taková formulace otázky vymezuje minimální možný prostor pro projevení veřejného mínění v jeho bohaté strukturovanosti. Referendum tedy umožňuje podílet se jen na izolovaných rozhodnutích a v socialistické demokracii má místo pouze v těch případech, kdy lze oprávněně předpokládat, že veřejné mínění o tom problému, který se lidu předkládá k vyjádření, je ve společnosti zformováno. Zavedení

---

(4) Zde se rozbor problematiky veřejné diskuse dostává na pomezí sociologie hromadných sdělovacích prostředků. Takový aspekt ovšem poněkud přesahuje rámec této stati.

instituce veřejné diskuse do systému fungování socialistické demokracie, zejména pak zakotvení této formy podílu lidu na řízení společnosti do ústavy (jako je tomu v Sovětském svazu) vychází ze zcela odlišných metodologických principů než zavedení referenda, k němuž přistoupilo například Polsko. Jako velmi vhodná se může ukázat kombinace obou těchto forem podílu lidových mas na správě věcí veřejných — veřejná diskuse završená referendem (v tomto duchu vystupuje v poslední době v SSSR akademička Zaslavská). Při zachování univerzálnosti a masovosti, které jsou referendu a veřejné diskusi společné, by tímto způsobem mohlo dojít k vhodnému propojení kreativity s definitivností rozhodnutí přiznanou veřejnému mínění, lidovým masám.

Sociologie se bude muset v blízké době věnovat i metodologickému problému skrytému ve významovém rozdílu výrazů „aktivizovat veřejnou diskusi“ a „aktivizovat k veřejné diskusi“. Přivést lidi k diskusi, přimět i ty, kteří pocíťují různé zábrany, vytvořit skutečně diskusní klima, to je důležitý úkol politické práce a svým způsobem i sociálního řízení (i když se v naší sociologii zpravidla sociálnímu řízení takové úlohy nepřipisují). „Aktivizovat k diskusi“ je pouhým prostředkem k naplnění společenského poslání „aktivizovat diskusi“. Signály z mnoha pracovišť svědčí o tom, že tento vztah se v praxi často deformuje a diskuse se stává samoučelným cílem. Hojně jsou využívány administrativní, možná přesněji řečeno byrokratické metody, které „přimějí k vystoupení“, ale spíše brání tomu, aby lidé vzali celou diskusi a hlavně tu otázku, k níž mají možnost se vyjádřit, skutečně za svou. Veřejná diskuse může splnit své společenské poslání pouze v případě, kdy zapojení do ní bude výrazem (a důsledkem) vnitřního přesvědčení — *potřeby* říci svůj názor:

1. jen přesvědčení, že druzí říkají, co *vnitřně* říkat musejí (ne to, k čemu jsou nuceni *zvnějšku*) může vyvolat žádoucí změny ve vědomí jednotlivce, změny, které přispějí k jeho vlastnímu zapojení do diskuse — možná ani ne slovem, třeba jen výrazem souhlasu či nesouhlasu adresovaným řečníkovi; ale i takové projevy názorů se výrazně podílejí na formování veřejného mínění;

2. jen diskuse řídicí se sociálními zákonitostmi formování veřejného mínění může naplnit svoji informační funkci, přinést podstatné poznatky o stavu a vývoji společenského vědomí v dané oblasti a tak vytvořit předpoklady pro rozhodnutí, které bude odpovídat i stavu hlavního subjektu společenského vývoje — lidu.

Veřejná diskuse je tedy svým mechanismem v rozporu s byrokratizací politické práce a prosazuje se v trvalém zápase se zaběhlou rutinou povinně připravených diskusních příspěvků.

Bylo by nerealistické se domnívat, že veřejná diskuse může díky své sociálně aktivizační funkci sama o sobě způsobit změny ve společenském bytí (například v ekonomické sféře přímo ovlivnit splnění plánu). Aktivizační funkce se má realizovat rozšířeným zapojováním lidu do řízení společenských záležitostí, ale nemůže zaručit, že lidé budou pod jejím vlivem okamžitě ve své praktické činnosti jinak než dosud uplatňovat individuální, skupinové a celospolečenské zájmy. Takové „krátké spojení“ by bylo prohrěškem proti dialektickému chápání vztahů mezi vědomím a bytím i mezi nadstavbou a základnou. Veřejná diskuse může „pouze“ upoutat pozornost k některým společenským problémům (a to i ve sféře každodenního bytí, například výroby) a vést lidi k uvažování o způsobech odstranění těchto problémů. Rozhodně by bylo hrubým zkreslením považovat veřejnou diskusi díky její sociálně aktivizační funkci za hlavní motor společenské přestavby.

Sociálně informační funkce

Gnozeologický pohled soustřeďuje pozornost na druhou hlavní funkci veřejné

diskuse, která představuje poznávání aktuálního stavu společenského vědomí, zejména veřejného mínění. Z metodologického hlediska je nutné mít na zřeteli, že veřejná diskuse má ve své informační funkci mnohé rysy výzkumu veřejného mínění. Tato skutečnost se na první pohled jeví jako přinejmenším sporná, avšak zdání v tomto případě klame, neboť výzkum veřejného mínění se neomezuje na nejběžněji aplikovanou, a tedy také nejznámější formu řízených rozhovorů nebo anket. Společnými rysy výzkumu veřejného mínění a informační stránky veřejné diskuse jsou následující skutečnosti:

- cíle jsou v obou případech stanoveny na základě společenské objednávky opírající se o objektivní potřebu sociální informace pro řízení společenských procesů;
- předmětem zájmu je v obou případech obsah veřejného mínění, byť v případě veřejné diskuse poněkud redukovaný tím, že se nepožaduje vyváženost poznání jednotlivých stránek veřejného mínění a důraz se klade na stránku normativní konstrukce(5);
- jsou aplikovány sociologické postupy shromažďování materiálu (při soustředování materiálu z veřejné diskuse skutečně zpracovatelé používají sociologických postupů, např. studia dokumentů, konkrétně dopisů a záznamů diskusí, a také pozorování, ať už zúčastněného nebo nezúčastněného, při různých besedách, schůzích, seminářích apod.);
- k vyhodnocování shromážděného empirického materiálu a řízení diskuse na základě takto získaných informací lze použít sociologických postupů (k tomu se podrobněji vrátíme později).

Pochopitelně netvrdím, že veřejná diskuse je totožná s výzkumem veřejného mínění. Chci pouze upozornit na fakt, že podstatné společné rysy umožňují aplikovat při rozboru veřejné diskuse některé postupy ověřené při konstituování oborové sociologie veřejného mínění a také upozornit na určité metodologické a metodické problémy, které jsou s diskusí jako takovou a především pak s vytěžením informací pro praktickou politickou činnost (pro konkrétní řídicí rozhodování) spojeny.

Hlavní odlišnost mezi průběhem veřejné diskuse a výzkumem veřejného mínění spočívá v tom, že při „běžném“ výzkumu se zpravidla jedná o jednorázové zaznamenání okamžitého stavu názorů, mínění a stanovisek, popřípadě o opakovaná jednorázová zaznamenávání. Veřejná diskuse je naproti tomu *procesem* formování veřejného mínění (obecněji společenského vědomí — o to však v tomto kontextu nejde) i průběžným zachycováním probíhajících změn — s takovou situací se dosud sociologické výzkumy nevypořádaly.

Druhá podstatná odlišnost tkví v tom, že při „běžném“ výzkumu veřejného mínění lze výběr osob a skupin, od nichž budou získány údaje, přímo řídit. Ve veřejné diskusi lze samovýběr jen nepřímo ovlivňovat propagandistickou a politicko-organizačnou prací. Metodologickým důsledkem této skutečnosti je, že názory vyslovené při veřejné diskusi *nelze považovat za reprezentativní obraz veřejného mínění* přinejmenším z žádného statistického hlediska. Je sporné, zda veřejná diskuse splňuje alespoň podmínky kladené na kvazireprezentativitu(6).

Při úvahách o reprezentativnosti údajů získávaných na základě realizace informační funkce veřejné diskuse je nutno vzít v úvahu též sociální jev, který popsala a empirickým výzkumem prokázala Noellová [Noelle—Neumann 1980]. Jedná se o proces, kdy „hlasité“ vyslovované názory vedou další jejich zastán-

---

(5) Pojem stránek veřejného mínění je vymezen ve stati Herzmann—Tomek—Dvořák [1984].

(6) Kvazireprezentativitu zde chápu ve smyslu Zichové, viz [Zich 1976].

ce k tomu, aby se též veřejně vyjádřili. Na druhé straně u nositelů názorů málo veřejně projevovaných je tendence k veřejnému vyjádření potlačována. „Hlasitě“ vyslovovaná stanoviska pak celkově působí dojmem vyšší četnosti v populaci, než odpovídá realitě, a snáze získávají další „příznivce“ z řad lidí s nevyhraněným míněním. Názory, které se „neozývají“, ačkoli skutečně existují, se jeví jako řídké a obtížné získávají další nositele. (Noellová použila pro tento jev označení „spirála mlčení“.)

V kontextu veřejné diskuse může vést „spirála mlčení“ jednak k ovlivnění celého průběhu diskuse těmi stanovisky, která budou jako první vyslovena „hlasitě“ (znovu připomínám, že veřejná diskuse se do značné míry řídí zákonitostmi formování veřejného mínění), jednak ke zkreslení ve vztahu k informační funkci — k vychýlení „ve prospěch“ názorů proklamovaných „hlasitě“.

Zákonitě vzniká otázka, jak řešit rozpor mezi potřebou reprezentativní informace jako nezbytného podkladu pro řízení a rozhodování a povýtce nerepresentativním charakterem údajů získaných na základě informační funkce veřejné diskuse v její „přirozené“ podobě. Zdá se, že tuto disproporci lze překonat pouze s využitím sociologie. V období veřejné diskuse je možno provést určitá reprezentativní šetření stavu a vývoje veřejného mínění o předmětném problému a oba typy informací pak obsahově propojit. Takové možnosti bylo poprvé — spíše pokusně — využito při diskusi nad návrhem *Zákona o zemědělském družstevnictví*(7) a v plné míře později při veřejné diskusi k návrhu změn *Zákoníku práce*.

Další problém, který se vynořuje při rozboru informační funkce veřejné diskuse, je spojen se dvěma jejími základními atributy — univerzálností a kreativitou — a má výrazný politický aspekt. Jde o to, zda je správné vyvolat v rámci veřejné diskuse projevy názorů nepříjemných a někdy dokonce protispolečenských, které se často skrývají v mase stanovisek veřejně nevyslovovaných. Pochopitelně nejde o to zajišťovat takovým názorům publicitu, rozhodně však stojí za zvážení stanovisko Grušina: „...pravá demokracie a opravdová „glasnost“ nespočívá pouze v možnosti vyjadřovat se k jakékoli otázce, ale i v možnosti vyjadřovat k libovolné otázce libovolné mínění“ [Grušin 1987 : 3]. Domnívám se, že stejně jako obecně o poznávací činnosti strany jako vedoucí síly společnosti platí i o poznávací činnosti centra řídicího veřejnou diskusi, že musí znát celý reálný obsah veřejného mínění o projednávaných otázkách, tedy i momenty retardační a reakční, jichž pochopitelně není veřejné mínění prosto.

Právem je v souvislosti s veřejnou diskusí upozorňováno na problém kompetentnosti (nebo nekompetentnosti) veřejného mínění ve vztahu k těm či oněm otázkám celospolečenského významu a dosahu. Pochybovačná stanoviska byla vyslovena dokonce i v rámci veřejné diskuse samé — většinou z řad technicko-hospodářských pracovníků. Pochopitelně je možné posuzovat celou záležitost z pozic gnozeologických: obsahuje veřejné mínění dostatek věcně správných (pravdivých) poznatků, aby mohlo racionálně přispět k vědeckému (objektivnímu, věcně podloženému) posouzení té či oné otázky? A hned se vy-

(7) V říjnu 1987, tedy přibližně v polovině diskuse k návrhu tohoto zákona, bylo do jednoho běžně prováděného šetření Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ zařazeno několik otázek týkajících se záměrů zákonodárce v dané oblasti. Vzhledem k tomu, že se jednalo o běžné šetření, nebyly výsledky k dispozici dostatečně pružné, aby mohly být ještě využity k řízení diskuse. Specializovaná pracoviště, včetně ÚVVM při FSÚ, jsou však připravena v průběhu několika dnů poskytnout reprezentativní kvantifikovanou informaci o zastoupení těch či oněch názorů na konkrétní problém, například na určitý záměr návrhu zákona, ale i na některá stanoviska vyslovená v dosavadním průběhu diskuse. Metodické aspekty takového postupu viz [Herzmann—Janovská 1981 : 849—857].

noří řada odvozených problémů, dotýkajících se například sociologického vymezení kompetentních skupin, forem organizace diskuse v kompetentních a nekompetentních skupinách, pedagogicko-psychologických aspektů vymezení míry kompetence apod.

Podívejme se však na celou záležitost ontologicky (řečeno v termínech filozofie) neboli prakticko-politicky (řečeno slovy politické řídící sféry, která veřejnou diskusi do praxe zavádí a spojuje s ní určitá očekávání dotýkající se společenského řízení). Při tomto pohledu vystupuje do popředí, že kompetentnost veřejnosti, širokých mas, vyjádřit se k podstatným otázkám společenského života vyplývá především z jejich úlohy *rozhodujícího subjektu sociálního vývoje*. Právě lidové masy politická rozhodnutí buď uvedou do života, nebo odsoudí k postupnému zapomenutí. Informační funkci veřejné diskuse je proto nutno chápat ve dvou polohách, které jsem naznačil již v úvodu:

1. veřejná diskuse může poskytovat informace použitelné k dopracování návrhu, který byl veřejnosti předložen k vyjádření (návrhu zákona, politické směrnice apod.) — zde sehrává podstatnou úlohu gnozeologický aspekt kompetentnosti;

2. současně má diskuse poskytovat informace o tom, nakolik je veřejnost připravena akceptovat a v instituci veřejného mínění podpořit záměr, který vložilo společenské centrum do návrhu, jenž má být veřejně posouzen — v této rovině dominuje ontologický aspekt kompetentnosti.

Bylo by ovšem nedialektickým zjednodušením tvrdit, že ontologický aspekt kompetentnosti zaručuje, že veřejnost je „stejně kompetentní“ vyjadřovat se ke všemu, co se jí nějak dotýká. Vždy je nutné pečlivě zvážit, zda je lid schopen se k určitému záměru nebo návrhu vyjádřit a také v jaké formě má být příslušný dokument k diskusi předložen(8). Na druhé straně však historická zkušenost ukazuje, že politické opatření nebo třeba i zákon, které jsou v rozporu s převažujícím veřejným míněním, se jen těžko stávají fungujícím regulativem sociálního chování. Odtud vyplývá společenská závažnost druhého z uvedených typů informací. Navíc mohou být takové poznatky jen sotva nahrazeny úsudky a zkušenostmi specialistů, ať vědců či politiků.

Obecně lze problém kompetentnosti považovat za otevřený v kontextu celé sociologie veřejného mínění a platí, že gnozeologicky motivované výhrady jsou relevantní a v praxi zkoumání veřejného mínění (ať „klasického“ nebo využívajícího nových postupů a společenských jevů — například veřejné diskuse) nepřehlédnutelné. Redukce kompetentnosti na kategorii gnozeologickou se ovšem zdá být příliš poplatná technokratickým a manažerským koncepcím řízení společnosti a v určitém smyslu i teorii elit.

Jiným závažným metodologickým problémem je rozpor mezi veřejnou diskusi jako prostředkem k rozhodování o záležitostech *celospolečenského významu* a podmíněností vyslovovaných stanovisek *individuálními a skupinovými zájmy*. Uvedená podmíněnost, která se pochopitelně projevuje ve všech výzkumech veřejného mínění, nabývá právě v kontextu informační funkce veřejné diskuse charakteru rozporu, neboť diskusi má být přiznána určitá (byť nepřímá) „rozhodovací pravomoc“, zatímco běžný sociologický výzkum je pouhým podkladem pro vědecky podložené rozhodování. Tento rozpor je je-

---

(8) Například zkušenosti z veřejné diskuse ke třem návrhům zákonů připraveným během prvního pololetí 1987 ukazují, že pravděpodobně není optimální předložit veřejnosti dokumenty, které jsou svou formou kompromisem mezi politickou směrnicí (včetně některých poněkud proklamativních míst a bez upřesnění návaznosti na jiné zákony) a zákonnou normou (obsahující běžnému člověku nesrozumitelné formulace, nejasné odkazy atd.). K této zkušenosti bylo přihlédnuto při přípravě veřejné diskuse k návrhu novelizace *Zákoníku práce*.

vem do značné míry nezávislým na otázkách kompetentnosti veřejnosti, neboť je podmíněn objektivně a úvahy o možnostech jeho překonání například zvyšováním kompetentnosti (v gnozeologickém smyslu) jsou značně poplatné idealistickým koncepcím společnosti.

K překonání rozporu mezi projevy tří základních rovin zájmů může přispět pouze spojování veřejné diskuse s vědeckou analýzou předmětných problémů a vzájemné ovlivňování obou těchto procesů. V tomto kontextu vystupuje do popředí úloha informační funkce veřejné diskuse jako podkladu pro řízení diskuse samotné — veřejná diskuse je totiž procesem autoreglativním (ostatně jako všechny formy tvorby veřejného mínění), ale současně má být procesem vědecky řízeným. Průběh diskuse je nutno usměrňovat, podněcovat, a tedy i reflektovat na všech úrovních, počínaje malými sociálními skupinami (formálními i neformálními) a konče úrovní řídicího subjektu.

Objektivní předpoklady pro splnění takové úlohy má v naší společnosti, podle mého názoru, jediné komunistická strana, jejíž výstavba, organizační struktura a zejména reálná vedoucí úloha umožňují aktivní působení ve všech člancích společenského mechanismu. Komunistická strana také disponuje prostředky pro zajištění „dialogu“ mezi — obrazně řečeno — teoretickým a běžným vědomím. Skutečnost, že komunistická strana má potřebné objektivní předpoklady, však rozhodně neznamená, že má ke splnění dané úlohy také potřebné nástroje a že tuto úlohu řešit „umí“. Vedle absence připravených vědeckých kádrů a specializovaných pracovišť a vedle nedostatku potřebné techniky zde existují i vážnější, dosud teoreticky nepřekonané bariéry. Jednou z nejvýznamnějších je pravděpodobně potřeba souběžného sledování průběhu diskuse na „místní“ i „centrální“ úrovni. Při diskusi organizované celostátně vyžaduje za prvé analýzu názorů a stanovisek veřejnosti například v určitém okrese, současně by však bylo potřebné předat co nejrychleji informace „dál“, aby i centrum pracovalo s údaji maximálně aktuálními. Že se nejedná pouze o problém organizační je nabíledni. Obdobná je situace i při organizování veřejné diskuse v určité lokalitě, i když zde vede k řídicímu centru méně mezistupňů.

Nevyřešen je i problém individuálního a hromadného při řízení veřejné diskuse. V zásadě je nutno dívat se na všechny příspěvky do veřejné diskuse ze zorného úhlu veřejného mínění jako společenského jevu, při němž individuální je způsobem projevu hromadného, ale nabývá smyslu pouze prostřednictvím hromadného a jen jako jeho součást. Na druhé straně však z hlediska procesu formování veřejného mínění vystupují stanoviska jednotlivců skutečně individuálně a při *řízení* diskuse (nikoli však při řízení jejího globálního obsahu) je nutno se jimi zabývat jako jednotlivostmi. Tato skutečnost je tím markantnější, čím nižší člunek řízení a čím menší část společenské struktury jsou v daném kontextu relevantní. Poměr mezi individuálním a hromadným je v sociologii veřejného mínění, podle mého názoru, dosud vyřešen nedostatečně a důsledkem toho je absence sociologicky zdůvodněných konkrétních návodů použitelných právě při veřejné diskusi.

Metodické problémy vyhodnocení veřejné diskuse a první zkušenosti

Z pozice sociologie je podstatné nejen teoreticky analyzovat sociálně informační funkci veřejné diskuse, ale také navrhnout metody a techniky zpracování sociálních informací, které diskuse vyvolala k životu. Lze k tomu do jisté míry využívat zkušeností empirických sociologických výzkumů (hlavně výzkumů veřejného mínění), mnohé postupy však patrně bude třeba vyvinout nově nebo přinejmenším značně modifikovat.

Nedostatečnost dosavadních sociologických postupů tkví především v tom, že empirický materiál získaný při veřejné diskusi v určitém směru přesahuje vše, co dosud bylo při sociologických výzkumech zpracovááno. Například typ analyzovaného materiálu (poznatkové zdroje) zhruba odpovídá podkladům zpracovávaným technikami studia dokumentů, avšak kvantitativně mnohonásobně převyšuje meze únosnosti všech dosud v sociologii používaných způsobů práce s dokumenty. Kvantita by spíše svědčila pro techniky budované k vyhodnocení anketních a dotazníkových šetření, takové techniky však vždy alespoň implicitně předpokládají určitý stupeň standardizace získané informace(9). Různorodost a naprostá neformalizovatelnost příspěvků ve veřejné diskusi zřetelně prokazují nedostatečnost běžných kódovacích a statisticko-deskriptivních postupů. Metody „chápací“ sociologie zase patrně nejsou s to podchytit v tak krátkém časovém úseku dostatečně podrobně, v potřebném „detailu“ návrhy vyplývající z diskuse pro konkrétní dopracování návrhu nebo záměru, o němž se diskutuje.

S odvoláním na Grušina je možno vymezit čtyři skupiny metodických problémů spojených s vyhodnocováním materiálů z veřejné diskuse:

- otázky sběru a uchováání dat („...zafixovat pestrý a nepřehledný svět mínění“)(10);
- otázky interpretace individuálních dat („...interpretovat, ohodnotit názory s nestejnou mírou kompetence a chápání problémů...“);
- otázky integrace dat a navazující interpretace sumárních — nejen v numerickém smyslu — údajů („...schopnosti integrovat názory bez vážnějších ztrát obsahu...“);
- otázky prezentace poznatků a s tím spojeného vstupu produktu celé diskuse do řízení sociálních procesů („...jak bez významnějších ztrát — ale teď již jiné, sociální kvality předložit výsledky podobné akce srozumitelně veřejnosti...“).

Je patrné, že se jedná o skupiny problémů, s nimiž se musí vypořádat každý aplikovaný sociologický výzkum, ovšem zatímco pro ty „akce“, které jsme zvyklí nazývat sociologickými šetřeními, jsou alespoň zásadní otázky náležející do uvedených skupin zodpovězeny, u veřejné diskuse tomu zdaleka tak není. Této skutečnosti si byli pracovníci Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ vědomi, když byli požádáni o návrh metodiky zpracování připomínek z veřejné diskuse k návrhu *Zákona o státním podniku*(11).

Základní premisou zvolené metodiky bylo, že materiály (data) musí být shromažďovány v „přirozené“ (nestandardizované a neredukované) podobě, neboť *nelze podřizovat diskusi metodám vyhodnocení* a je nutné hledat postupy respektující charakter empirického materiálu. Jako poznatkové zdroje proto byly definovány:

---

(9) Při diskusi k návrhu *Zákona o státním podniku* byl víceméně omylem uskutečněn pokus o určitou standardizaci empirického materiálu v resortu Ministerstva zemědělství a výživy ČR. Toto ministerstvo vydalo formulář, který by bylo možno v sociologické terminologii označit jako anketu. Formulář obsahoval několik identifikačních údajů o autoru připomínky či návrhu, několik kontextových znaků zachycujících situaci, v níž byl názor vysloven, a místo pro zapsání návrhu nebo stanoviska. Předpokládalo se, že tyto ankety budou vyhodnoceny prostřednictvím výpočetní techniky. Ukázalo se však, že vymezení prostoru pro vyjádření názoru bylo silně omezujícím faktorem a informace získané z tohoto resortu byly ve srovnání se spontánními vyjádřeními kusé, povrchní, a dokonce i méně konkrétní. Veřejnou diskusi tedy patrně skutečně nelze spoutat formalizovaným výzkumným nástrojem.

(10) Tento a následující citáty viz Grušin [1987 : 3].

(11) Stejně metodiky bylo později využito i k vyhodnocení námětů a připomínek k návrhům zákonů o zemědělském a nezemědělském družstevnictví a návrhu zásad novelizace *Zákoníku práce*.

- záznamy o vystoupeních a diskusních příspěvcích na schůzích a aktivech politických stran, společenských organizací a orgánů státní správy;
- dopisy občanů a kolektivů státním orgánům, orgánům organizací Národní fronty a sdělovacím prostředkům;
- záznamy telefonátů občanů institucím uvedeným v předchozím bodě;
- vystoupení občanů ve sdělovacích prostředcích nebo záznamy o nich.

Za podstatnou byla považována *kreativní* stránka obsahu těchto dokumentů. Za nedostatečné jsme považovali založit analýzu shromážděného materiálu na prosté kategorizaci a následné statistické deskripci vzniklých nominálních či ordinálních znaků. Jak jsem se již zmínil, kategorizace, která vždy vede k podstatné redukci rozmanitosti názorů a stanovisek, je z hlediska cílů veřejné diskuse nevhodná. Na druhé straně předpokládané množství prvotních informací a stanovené termíny vyhodnocení diskuse vylučovaly použití studia dokumentů v klasické podobě.

Po zvážení těchto determinant bylo navrženo přistoupit k vyhodnocení dostupného materiálu na základě kombinace databankové technologie se studiem dokumentů v „originální“ podobě a se statistickou deskripcí kvantitativních charakteristik průběhu diskuse. Takový postup předpokládal:

- průběžně třídit dostupné podklady a popisovat jejich obsah, tzn. vytvářet soubor metadat;
- na základě metadat statisticky popisovat kvantitativní charakteristiky průběhu (vývoje) diskuse a v závěru popsat ze stanovených hledisek strukturu příspěvků i jejich autorů (účastníků diskuse);
- průběžně obsahově analyzovat vyslovovaná stanoviska a současně integrovat názory na určité obsahově vymezené problémové okruhy.

Využití databankové technologie výrazně odlišovalo celý postup od dosavadních způsobů práce s velkými masami vyjádření k určitým dokumentům. Poprvé bylo možno vytvořit pro obsahovou analýzu soubory dokumentů dotýkajících se určitého přesně vymezeného problému. Obsahovou analýzu pak mohly provádět skupiny expertů, kteří jsou odborníky na příslušnou předmětnou oblast, aniž by bylo nutné požadovat na nich speciální průpravu v sociologických metodách a technikách. Celý přístup si pochopitelně vyžádal aplikaci výpočetní techniky pro uchovávání metadat, pro statistickou deskripci a především pro vyhledávání dokladů na základě metadat.

Struktura údajů uchovávaných na počítačových médiích vycházela z již zmíněného požadavku, aby průběh diskuse mohl být souběžně vyhodnocován jak z kvantitativních, tak z kvalitativních hledisek. Proto byly vedle metadat popisujících obsah každého příspěvku do veřejné diskuse evidovány také základní statistické údaje o tomto příspěvku a jeho autorovi (např. zda jde o vystoupení na schůzi či o dopis, kdy byl příspěvek přednesen, zda je autorem jednotlivec či kolektiv, kraj atp.).

Vlastní metadata měla strukturu odvozenou od struktury příslušného návrhu zákona. Osu tvořil soubor klíčových slov popisujících *obsahové* oblasti, do nichž bylo možné návrh zákona a s ním související problémy rozdělit. U každého dokladu pak bylo anotačním způsobem zaznamenáno, kterých z oblastí vymezených klíčovými slovy se dotýká. Současně byly doklady anotovány z hlediska *formální* struktury návrhu zákona, tzn. byly zaznamenávány údaje o tom, kterých paragrafů se příspěvek dotýká. Každý anotační záznam (obsahový — podle klíčového slova — i formální — podle paragrafu) byl navíc doplněn o charakteristiku vztahu autora k danému problému(12).

(12) Bylo použito škály: souhlas — souhlas s výhradou — obava z důsledků — dotaz — nesouhlas bez protinávru — nesouhlas s protinávrem.

Anotace byly vytvářeny skupinou odborníků při využití dialogového programu na osobním počítači.

Použití určitého „databankového předzpracování“, předcházejícího vlastní obsahové analýze, se rozhodně osvědčilo nejen díky tomu, že skupině odborníků zabývajících se vyhodnocením kvalitativních aspektů diskuse usnadnilo práci. Domnívám se, že tímto způsobem byly vytvořeny základní předpoklady pro integraci individuálních dat, neboť do obsahové analýzy vstupovaly názory týkající se určitého problému skutečně „vedle sebe“. Současně byla tímto přístupem umožněna určitá specializace při vyhodnocování návrhů a připomínek. Na druhé straně vznikla potřeba mimořádně kvalifikované a odpovědně anotovat obsah jednotlivých dokladů a vytvořit tak kvalitní metadata. Prověřování validity a reliability metadat vzniklých tímto postupem zůstalo otevřeným problémem a jeho vyřešení bude jistě složitější než v případě běžného kódování v sociologických výzkumech.

Za ještě podstatnější problém považuji absenci sociálních informací o účastnících veřejné diskuse. Projekt zpracování předpokládal rozlišení příspěvků jednotlivců podle jejich socioprofesionálních charakteristik (dělníci, technicko-hospodářští pracovníci, vedoucí hospodářští pracovníci, pracovníci vědy a výzkumu, pracovníci ostatních skupin a ekonomicky neaktivní, anonymové). Jako oprávněný se ukázal předpoklad, že bude velmi obtížné zjistit další podstatné údaje o autorech individuálních příspěvků (věk, fázi životního cyklu, příjmovou skupinu atd.). V mnoha případech se nepodařilo určit ani příslušnost do některé z uvedených skupin základního třídění.

Příspěvky kolektivů byly tříděny podle jednoduché klasifikace (organizace a orgány KSČ, organizace a orgány ROH, organizace a orgány jiných složek Národní fronty, kolektivy odborníků na řízení, ostatní pracovní kolektivy, včetně brigád socialistické práce, jiné kolektivy). Nevýhodou této klasifikace je dosti formální charakter, zcela nedostupné však byly jakékoli údaje o sociální situaci v jednotlivých kolektivech, o jejich vnitřní struktuře a zejména o průběhu diskuse uvnitř těchto kolektivů.

Při vlastním vyhodnocování příspěvků byla uvedená klasifikace brána v potaz a byly odhaleny určité odlišnosti například mezi stanovisky dělníků a řídicích pracovníků, odborových organizací a kolektivů odborníků atp. Celkově však nedostatek sociálních informací o účastnících diskuse výrazně omezil možnosti sociologického rozboru a měl negativní dopad na realizaci informační funkce, neboť téměř vyloučil aplikaci strukturně analytických postupů (13). Stejně jako u dotazníkových šetření se řešitelský kolektiv dostal do situace, kdy bylo téměř vyloučeno rekonstruovat vliv těch či oněch názorů na průběh změn ve veřejném mínění a zcela nemožným se ukázalo vysledovat determinaci obsahu diskuse třídní a sociální diferenciací společnosti.

Již při projektování postupu vyhodnocování informací z veřejné diskuse se ukázalo, že závažnou a také teoreticky nevyřešenou otázkou je možnost aplikace statistických výběrových postupů. V daném případě by se pochopitelně nemohlo jednat o použití pravděpodobnostních postupů při vytváření souboru „respondentů“ (již dříve jsem upozornil, že samovýběr je podstatným atributem veřejné diskuse). Výběr při zpracování shromážděného empirického

---

(13) Řídicími orgány zatím není nutnost skutečně vědeckého přístupu k analýze průběhu veřejné diskuse dostatečně pochopena, proto v daném případě nebyly hlubší strukturně analytické postupy vyžadovány, a tudíž absence „identifikačních“ údajů nebyla považována za podstatný problém. Navíc je nutno poznamenat, že stanovené časové termíny nevytvářely dostatečný prostor pro sociologickou analýzu. Bylo by patrně vhodné se ke shromážděnému materiálu přes jeho zjevné nedostatky vrátit právě z pozice sociologického rozboru.

materiálu by ovšem mohl výrazně snížit množství dokumentů, které je třeba kvalitativně analyzovat. Důsledkem by byla nejen úspora práce a nákladů, ale také možnost při stejných lidských kapacitách jít v obsahové analýze do větší hloubky, věnovat se složitějším vztahům mezi různými názory a stanovisky atd. Limitujícím faktorem je skutečnost, že výběrové postupy jsou zpracovávány pouze pro práci s kvantitativní nebo alespoň kvantitativně reprezentovatelnou (např. nominální data) informací. To umožňuje na základě výběru odhadovat četnost určitého typu připomínek a názorů. Zcela otevřenou otázkou ovšem je, v jakém smyslu a jak dobře reprezentuje určitý výběrový soubor *kvalitativní* informaci obsaženou v celém „základním“ souboru všech připomínek a námětů.

Při diskusi o návrhu *Zákona o státním podniku* bylo stranickými orgány rozhodnuto, že prostředky výpočetní techniky musí být postiženy všechny dokumenty, které budou k dispozici. Toto rozhodnutí ovšem otázník nad možností aplikace výběrových postupů neodstranilo, neboť se brzy ukázalo, že skupiny expertů nejsou schopny stejně podrobně zpracovat všechny podklady, které jim byly na základě databankového předzpracování k obsahové analýze předloženy. Absence příslušného metodického instrumentu tak způsobila intervenci dalšího nekontrolovatelného samovýběrového efektu, vyvolaného kapacitními možnostmi zpracovatelů. Přitom je možno říci, že po určité době přinášel rozbor nových příspěvků do diskuse již jen málo nových poznatků (jak o průběhu diskuse, tak pro dopracování návrhu zákona). Intuitivně se tedy jeví použití výběrových metod jako možné a vhodné. Bude ovšem vyžadovat mnoho úsilí na poli metodiky a metodologie, než se toto tušení změní ve vědecky podloženou zásadu.

Závěr

Rozhodnutí stranických orgánů zavést do společenské praxe formu veřejné diskuse postavilo před sociologii řadu problémů různé úrovně obecnosti jak na úseku teorie, tak v oblasti metodologie a metodiky. Na mnoho vzniklých otázek dosud není známa odpověď. V první řadě bude patrně potřebné, aby sociologická fronta vydělila z komplexu tohoto společenského jevu ty aspekty a momenty, které jsou sociologickými postupy uchopitelné a které umožňují aplikaci instrumentů, jimiž sociologie disponuje nebo jež může pro tyto účely nově zkonstruovat. Je možno předpokládat, že v dohledné době se veřejná diskuse stane jedním z častých námětů společenskovědní reflexe; zatím však je v tomto směru poznatků velmi málo a praxe se řídí spíše intuicí než vědecky opodstatněnou metodologií.

Veřejná diskuse může díky skutečnosti, že plní jak aktivizační, tak informační funkci, sehrát důležitou roli v procesu demokratizace socialistické společnosti a napomoci urychlení procesů přestavby politického života. Pro sociologii jsou ovšem podstatné i jiné pohledy — bude nutno zařadit veřejnou diskusi do kontextu společenského vědomí i sociálních aktivit, bude nezbytné studovat její podmíněnost strukturou společnosti i jednotlivých sociálních skupin a v neposlední řadě bude třeba začlenit tuto formu podílu občanů na řízení společnosti mezi ostatní nástroje uplatňování socialistické demokracie. Předložená stať usiluje alespoň o náznak řešení některých z těchto problémů a sdělení elementárních poznatků, které se mohou stát základem dalšího zdokonalování postupů při organizaci dalších veřejných diskusí, které již jsou a patrně nadále budou organizovány nejen ústředními, ale i okresními a krajskými stranickými orgány.

Literatura

- Důvodová zpráva k návrhu zákona o státním podniku. Rudé právo 18. 7. 1987.
- Grušin, B. A.: *Veřejné mínění a jeho výzkum*. Praha, Svoboda 1972.
- Grušin, B. A.: *Skazav A, B, V... ili ob otnošeniji k obščestvennomu mneniju v processe demokratizacii*. Sovetskaja kultura 5. 5. 1987.
- Herzmann, J. — Janovská, E.: *Operativní výzkumy v Ústavu pro výzkum veřejného mínění*. Sociologický časopis 1981, č. 6.
- Herzmann, J. — Tomek, I. — Dvořák, P.: *Základní vlastnosti sociálního jevu „veřejné mínění“*. Sociologický časopis 1984, č. 1.
- Jakeš, M.: *Využití mohutný potenciál socialismu*. Rudé právo, 15. 9. 1987.
- Minárik, P.: *Vláda nezískala podporu pro urychlení reformy*. Rudé právo 1. 12. 1987.
- Noelle-Neumann, E.: *Die Schweigespirale*. München, Piper 1980.
- Safarov, R. A.: *Obščestvennoje mnenije i gosudarstvennoje upravlenije*. Moskva, Juridičeskaja literatura 1975.
- Safarov, R. A.: *Političeskij status obščestvennogo mnenija*. Sociologičeskije issledovanija 1979, č. 4.
- Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.
- Zich, F.: *Sociální procesy*. Praha, Svoboda 1986.

Резюме

Я. Герцманн: К некоторым социологическим аспектам всенародного обсуждения

Статья представляет собой попытку основной социологической классификации некоторого опыта хода всенародной дискуссии о проектах законов о государственном предприятии и о сельскохозяйственной и несельскохозяйственной кооперации. Всенародное обсуждение рассматривается как знаменательное общественное явление, содействующее развитию социалистической демократии. Определяются некоторые его общественные функции (социально-активизационная, информационная, артикуляционная, формативная по отношению к общественному мнению, пропагандистская и т. п.) и двум основным из них — социально-активизационной и информационной — уделяется несколько более детальное внимание. Указаны связи данного явления с классово-социальной структурой общества и социальным управлением. Анализ социально-информационной функции всенародной дискуссии ведется в сравнении с теорией изучения общественного мнения.

Во второй части статьи внимание сосредоточивается на некоторых конкретных методических проблемах оценки социальной информации, порождаемой всенародной дискуссией. Детально описывается подход, примененный для оценки всенародного обсуждения о проекте Закона о государственном предприятии.

Summary

J. Herzmann: On Some Sociological Aspects of Public Discussion

The paper brings an attempt at a fundamental sociological classification of some of the experience gained in the course of the public discussion about the bills concerning the state enterprise and the agricultural as well as the non-agricultural cooperative system. Public discussion is conceived as an important social phenomenon contributing to the development of socialist democracy. Some of its social functions are defined (e. g. the socially activating, the informational, the articulatory, the formative - in relation to public opinion, the propagandistic, and other functions), the two most essential ones of which — i. e. the socially activating and the informational function — are discussed in greater detail. The interconnections between the given phenomenon and the class-social structure of society and social control are brought out. The analysis of the social-informational function of public discussion is carried out in parallel with the theory of public-opinion research.

In the second part of the paper, attention is focussed on some concrete methodical problems connected with the evaluation of social information, which have been brought forth by the public discussion. A detailed description of the approach applied in evaluating the public discussion about the State-enterprise Bill is presented here.

Procesy tvorby politiky – možnosti a podmínky účasti veřejného mínění

Metodologické problémy výzkumu

B. A. GRUŠIN

Moskva

1. Možnosti účasti

Aniž bych měl v úmyslu zastavovat se jakkoli podrobněji u obsahu hlavních pojmů, které figurují v názvu stati, musím alespoň v nejobecnějších rysech, zároveň však na dostatečně operacionální úrovni objasnit svůj způsob jejich chápání, a tak konkretizovat výchozí, obecné uchopení problému. Přístupem k řešení problému je vytvoření určité „soustavy souřadnic“, umožňující ukázat že nejde jen o jedinou variantu, ale o *množinu* možných variant účasti veřejného mínění na řízení.

První „osa“ soustavy je spojena se způsobem interpretace vlastních procesů vytváření politiky. Tyto procesy, vyznačující se mimořádnou komplikovaností svého složení a struktury, nesmějí být v rámci analýzy našeho předmětu zkoumány amorfně, jako celek, ale naopak velmi diferencovaně, neboť právě tak diferencované mohou být (a jak se ukazuje, skutečně jsou) i formy a účinky účasti veřejnosti v různých „bodech“ těchto procesů. V jejich struktuře se mně osobně jeví jak nejpodstatnější dva centrální typy „operací“ či činnosti: 1. vytváření *koncepcí*, formulování cílů vývoje a 2. *rozhodování*, určování konkrétních způsobů a prostředků sloužících k dosažení stanovených cílů. Tyto operace odpovídají strategii a taktice politické činnosti a vyznačují se nejen výraznou specifičností, ale i zřejmou samostatností, neboť často (ne-li pravidelně) jsou časově vzájemně odděleny.

Druhá „osa“ analýzy je spojena se způsobem chápání veřejného mínění či veřejnosti jako jednoho ze subjektů, jež se mohou účastnit (a prakticky se účastní) uvedených procesů. Předmět našeho zájmu, veřejnost, která je v podstatě smluvní stranou procesu řízeném profesionálními „politiky“ (v úzkém slova smyslu), je stejně jako oni mnohonásobně rozčleněna, sestává z velkého počtu různých typů a druhů subjektů a ani ona nesmí být posuzována amorfně, „celkově“, ale diferencovaně⁽¹⁾. Se zřetelem k předmětu našeho zkoumání jsou zde podle mého názoru nejdůležitější: 1. „nepolitikové“, kteří se zabývají profesionální analýzou různých stránek života společnosti, a proto mají (převážně) *specializované* znalosti, názory na dané otázky; 2. „nepolitikové“, kteří vystupují (převážně) jako nositelé nesespecializovaného, *běžného* vědomí. V prvním případě jsou to zejména představitelé vědy a žurnalisté, v druhém případě spadají „nepolitikové“ v jedno s takzvanou širokou veřejností, a to jak v té její části, která je bezprostředně činná ve sféře, jejíž rozvoj programují „politikové“, tak v té její části, která se této sféry jen tak či onak dotýká. Je dobře známo, že oba uvedené typy veřejnosti hrají v procesech vznikání, projevu a fungování veřejného mínění odlišnou úlohu. Mají nejen názory odlišné „kvality“, ale i objektivně se nalézají v různé „vzdálenosti“ od center sociální politiky.

---

(1) Je zřejmé, že tento princip může a musí být aplikován i na sbor „politiků“, kteří patří k mocenským strukturám, jež se liší svou úrovní a charakterem. Taková konkretizace se mi však při vši své nepochybné důležitosti jeví v rámci analýzy zkoumaného problému jako něco druhořadého ve srovnání s významem těch specifických předmětů, o něž nám jde.

Konečně *třetí* „osa“ ve zvolené „soustavě souřadnic“ je spojena s rozlišováním dvou principiálních módů účasti veřejného mínění na uvedených procesech: 1. *přímé*, bezprostřední účasti, kdy veřejnost sama vykonává sociální řízení, tj. vystupuje v roli „politiků“ (i když neprofesionálních), a 2. *nepřímé*, zprostředkované účasti, kdy veřejnost je pouze určitým způsobem v kontaktu, v součinnosti s „politiky“ vykonávajícími řízení, přičemž proces řízení tak či onak ovlivňuje, tak či onak na něj působí. Jde tu v podstatě o prastaré formy přímé a zastupitelské demokracie, které se přitom v moderní společnosti vyznačují nemalou pestrostí konkrétních tvarů, včetně složitých kombinací obou uvedených módů.

Nakonec tedy máme tři „osy“ analýzy zkoumaného předmětu, které vymezují (A) typy politické činnosti, (B) typy veřejného mínění a (C) typy účasti veřejného mínění na politické činnosti. Při svém protínání v bodě 0 vytvářejí odpovídající „poloosy“, a to A1 — procesy vytváření obecné koncepce a A2 — procesy konkrétního rozhodování, B1 — veřejné mínění odborníků a B2 — veřejné mínění široké veřejnosti, C1 — přímá účast na politice a C2 — nepřímá účast na politice. Na těchto poloosách vzniká množina sociálních „prostorů“ rozčleňujících původně jednotný problém na jednotlivé části. Je zřejmé, že při plném výčtu sestává tato množina z 8 sociálních situací:

- I. A1—B1—C1
- II. A1—B1—C2
- III. A1—B2—C1
- IV. A1—B2—C2
- V. A2—B1—C1
- VI. A2—B1—C2
- VII. A2—B2—C1
- VIII. A2—B2—C2

Abstraktně vzato obsahuje každý z těchto případů určitou potenciální možnost (v různých dějinných etapách a v různých společnostech přirozeně nestejnou a někdy téměř rovnou nule) účasti mas na procesech vytváření politiky. Protože realizace této účasti má vždy zcela zvláštní, konkrétní formy, zasluhují samozřejmě *všechny* tyto případy speciální zkoumání. V reálné praxi se zároveň, jak víme, některé z uvedených situací vyskytují nesrovnatelně častěji a hrají v životě společnosti výrazně podstatnější úlohu než jiné. Právě na ně se podle mého názoru musí soustředit *prvořadá* pozornost badatelů. V dnešním politické životě mnoha států jsou to, jak se zdá, především situace VI a VIII, vyznačené na obr. 1. Především jimi se budeme dále zabývat. Ovšem dříve než přistoupíme k obsahové, kvalitativní(2) analýze těchto (i dalších) situací, musíme již mít důkazy, že účast mas v politice v každém zkoumaném případě není pouhou deklarací vyvolanou politickými, ideologickými či jakýmkoli jinými zájmy, že je skutečným, přísně verifikovatelným faktem.

2. Realnost zkoumané účasti

Je zřejmé, že problém takového důkazu nevzniká jen v situacích C1 — přímé účasti veřejnosti na politických aktech, o něž se opírá zákonodárství a různá direktivní rozhodnutí. Tato účast, tak říkajíc, buď je, a tehdy ji každý vidí pouhým okem, nebo není, a tehdy se žádnému, ani tomu nejrafinovanějšímu mozku nepodaří dokázat, že je.

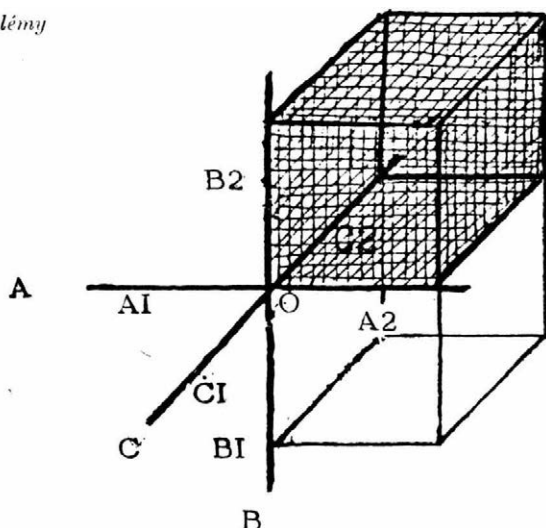
(2) Je pochopitelné, že každá kvantifikace předmětu by v našem případě vyžadovala další zkomplikování popsané „soustavy souřadnic“, a zejména zavedení určitého souboru „bodů“ na „ose“ C na základě ukazatelů „silné — slabě“, „široce — úzce“, „často — zřídka“ atd.

Pokud jde o situace $C2$, otevírají naopak neomezený prostor pro všemožné falzifikace skutečného stavu věcí. Proto tu věda musí být zvlášť ostražitá.

V rámci těchto situací mohou být subjekty zkoumané činnosti buď autokratičtí vládcové, nebo úzká (uzavřená) kolegia „politiků“, zcela izolovaná od $B1$ a $B2$, či konečně široká (otevřená) kolegia „politiků“ tak či onak spolupracující s „nepolitiky“. Při abstraktním přístupu (a je třeba říci, že v teorii i v praxi je, žel, značně rozšířen) je možné tvrdit, že veřejné mínění tu působí ve všech případech bez výjimky, protože ani žádný diktátor či samovládce se prakticky nikdy neobejde bez rad alespoň svého nejbližšího okolí. Podle mého názoru je však takové tvrzení nejen nanejvýš planou abstrakcí, ale je též neobyčejně přehnané; žádné „kabinety rádců“ či „nátlakové skupiny“ nelze zásadně ztotožňovat s B — s širokými vrstvami společnosti, které mají na politice zájem, ale jsou zbaveny bezprostřední účasti. Zmíněné „kabinety“ a „skupiny“ mohou ovšem reprezentovat pozice $B1$ a (nebo) $B2$; tehdy se jejich určitá část na politice stává faktem. Jde však právě o to, že tento fakt vyžaduje vždy jasný důkaz jako ostatně i zdánlivě zjevný fakt účasti veřejnosti na činnosti otevřených kolegií „politiků“. Vždyť empirická zkušenost přesvědčivě ukazuje, že ani fyzická přítomnost představitelů B na odpovídajících zasedáních ještě není důkazem reálné účasti.

Obr. 1. Prvořadé problémy

Jak dosáhnout spolehlivých poznatků o této otázce?

První, co přijde na mysl (a co se přirozeně objevuje v literatuře), je *věcné srovnání* textů vypracovaných „politiky“ (označíme je pro krátkost písmenem R_j — od slova „rozhodnutí“) s názory veřejnosti (označíme je VM_j — „veřejné mínění“). Při tomto přístupu pak na základě zachycení určitého časového bodu plné (nebo částečné) shody R_l a VM_l (R_{lm} a VM_{ln}), nebo naopak plné neshody R_l a VM_n , hovoří badatelé o účasti či neúčasti B na procesech vytváření politiky (3).

Není však obtížné ukázat, že daná operace, která pojímá jevy výlučně na *synchronní* úrovni, není ve svých závěrech korektní. Jednak proto, že plná shoda R_l a VM_l

(3) Použité indexy l, m, n nemají (jako v matematice) žádný konkrétní význam, ale na rozdíl od indexu j , který se vztahuje k jakýmkoli neurčeným obsahům, popisují jakékoli určené obsahy. To znamená, že vztah R_{lm} a VM_{ln} označuje jejich plnou shodu, R_l a VM_n — jejich plnou neshodu vzhledem k obsahu.

může svědčit nejen o tom, že „politikové“ se při procesech R_l skutečně opírali o VM_l a přihlíželi k němu ve svých rozhodnutích, ale i o tom, že když zcela samostatně (v některé dřívější etapě své činnosti) vypracovali R_l v otevřené konfrontaci s tehdy existujícím VM_n , našli pak již (s cílem úspěšně realizovat vypracovaný program) možnost, jak ovlivnit B a tím či oním způsobem (přesvědčování mas, manipulace s jejich vědomím atd.) dosáhnout změny VM_n ve VM_l . Dále proto, že plná neshoda R_l a VM_n může rovněž mít dvojakou povahu a buď demonstrovat zjevné pohrdání „politiků“ vůči B , nebo reflektovat pouze určitý výchozí rozpor, který může perspektivně plně vést k přeměně R_l v R_{ln} či dokonce v R_n , a potvrdit tak fakt účasti B ve zkoumaných procesech.

Tím nechci vůbec říci, že procedura srovnávání obsahů R_j a VM_j je zcela nesprávnou cestou při řešení daného úkolu. Vůbec ne. Jde jen o to, že má-li takové srovnání vést ke spolehlivým výsledkům, musí se zabývat nikoli statikou, ale dynamikou jevů, nejen synchronickými, ale i diachronickými řadami, tj. musí přihlížet k procesu *vznikání* textu R_j probíhajícímu *v čase* (v sérii po sobě následujících bodů t_1, t_2 atd.), a to pod zorným úhlem součinnosti „politiků“ a „nepolitiků“.

Jestliže nyní ponecháme stranou složité případy (spojené zejména s možností tak říkajíc původní, organické shody R_j a VM_j) (4) a rovněž některé druhořadé detaily, může podobná analýza zřejmě přinést především tři principiální modely:

$$\begin{array}{lll}
 (1) & t_1 : R_l \leftrightarrow VM_n & (2) & t_1 : R_l \leftrightarrow VM_n & (3) & t_1 : R_l \leftrightarrow VM_n \\
 & \downarrow & & \downarrow & & \downarrow \\
 & t_2 : R_l & & t_2 : R_{ln} & & t_2 : R_n
 \end{array}$$

První z nich bude demonstrovat zjevnou neúčast a druhý a třetí naopak zjevnou účast veřejného mínění na řízení. Přitom musím zdůraznit, že jde právě o *zjevnou* neúčast či účast spojenou s *otevřenými* formami součinnosti veřejnosti a „politiků“. Jak ovšem víme, může se veřejné mínění v zásadě účastnit zkoumaných procesů (a téměř vždy to činí) i *skrytým, latentním* způsobem, kdy není veřejně vyjadřováno formou přístupnou vnějšmu pozorování, ale pohybuje se vnitřními kanály systému řízení dosahující (nebo nedosahující) těch či oněch výsledku.

Lze v těchto případech konstatovat realnost účasti? Nepochybně. Pro její zjištění je však již nutné použít *jiných* analytických procedur, než je dynamické srovnávání obsahu textů R_j a VM_j . Ty hlavní jsou spjaté s pronikáním do samotného *chodu*, do samotné „technologie“, do samotné „mechaniky“ procesů vytváření politiky (ať na úrovni analýzy toku informací, které se těchto procedur účastní, či na úrovni analýzy kontaktů subjektů v nich působících) nebo s objasněním (na úrovni verbálních hodnocení a sebehodnocení) vzájemného *vztahu* základních kontrahentů zkoumaných procesů.

3. Základy (nutnost) zkoumané účasti

Jestliže jsme určitým způsobem stanovili fakt účasti veřejného mínění na politice, zdálo by se, že již můžeme přejít ke zkoumání konkrétních charakteristik (podmínek, mechanismů, forem) tohoto procesu. Tomuto kroku však musí podle mého názoru předcházet ještě jeden krok spojený s odpovědí na základní otázku: proč vlastně daný fakt vůbec vzniká (jak historicky, tak každodenně v životě současných společností)? Na jakém základě si může veřejnost v zásadě (i tehdy, je-li zřejmě neinformována a nekompetentní) činit nárok na účast na zkoumaných procesech, a nejen činit nárok, ale též se jich aktivně a zároveň — úměrně historickému vývoji — ve stále větší míře účastnit?

---

(4) Při striktním přístupu nepatří tyto případy ke zkoumanému problému, ale k otázce sociální povahy moci existující ve společnosti, jejich genetických vazeb s různými sektory sociálního.

Tradiční analýza se při pokusech o objasnění tohoto fenoménu obvykle odvolává na dvě okolnosti: za prvé na to, že na světě stále sílí *demokratické* formy řízení, a za druhé na snahu technokratických „politiků“ zvýšit efektivnost své činnosti. Nelze však nevidět, že podobná vysvětlení jsou zjevně nedostačující. V prvním případě proto, že veřejné mínění, jak ukazují zkušenosti, se dnes téměř vždy aktivně účastní politiky i v podmínkách slabě rozvinuté nebo vůbec neexistující demokracie. V druhém případě proto, že to, co se vydává za odpověď, vyžaduje samo ve skutečnosti vysvětlení: co se vlastně „stalo“ se světem, jestliže obrat k neprofesionálnímu (v politickém ohledu) veřejnému mínění zajišťuje zvýšení efektivnosti politiky?

Zdá se, že kořeny uvedeného jevu leží značně hlouběji a souvisejí se zákonem dějin, který v roce 1845 odhalil K. Marx a podle něhož „s hloubkou a šíří dějinné akce bude . . . růst objem masy, jejíž akcí je“ [Marx—Engels 1957 : : 99]. Dostatečně podrobně se o této otázce pojednává v mé stati *Procesy zmasovování v moderních společnostech* [Grušin 1986]. Proto se nyní zmíním jen o tom hlavním: úměrně tomu, jak se různé masy stále více zapojují do jednotlivých sociálních (ekonomických, kulturních, ideologických) procesů, ať už aktivně jako subjekty nebo i v dřívějším duchu pasivně jako objekty historické, sociální akce, získává jejich hlas stále víc a víc a *nutně i objektivně* (tj. nezávisle na ideologických orientacích různých forem politického vedení a nezřídka i v rozporu s nimi) význam účinného faktoru v procesech sociálního řízení, včetně přijímání rozhodnutí mocenskými institucemi.

Je samozřejmé, že v různých ekonomických, politických, národnostních, ideologických a jiných podmínkách existujících nejen v celosvětovém měřítku, ale i uvnitř jednotlivých společností, se může situace lišit. I dnes proto můžeme pozorovat v mnoha konkrétních situacích, jak široká veřejnost není s to cokoliv změnit na „chování“ vládnoucích orgánů, jak různí „politikové“ a správní aparát dávají najevo otevřeně přehlíživý vztah k nárokům, názorům a náladám mas. Jde však právě o to, že v současných podmínkách — právě na rozdíl od minulých dob! — takové přehlížení prakticky nikdy nezůstává bez následků a nevyhnutelně vede (dříve či později) k různým komplikacím v řídicích mechanismech, nemluvě o zhoršování situace v odpovídajících sférách života společnosti.

Právě proto nemůže žádné moderní efektivní řízení — chce-li být skutečně takové — pomíjet novou historickou realitu. Nutí tedy neustále „politiky“ různé úrovně, aby ve své činnosti uvedený faktor vnímali a respektovali. Odvolávám se na staré, ale závažné přiznání amerického autora: „ve všech zemích musí národní vůdcové při tvorbě své zahraniční i vnitřní politiky přihlížet k veřejnému mínění. Před několika desetiletími přijímali základní rozhodnutí o světových problémech vedoucí představitelé států a diplomaté. Lid měl ve většině případů na vedení politiky své země jen nepatrný vliv nebo jej neměl vůbec. Dnes prostý obyvatel města, rolník nebo venkovan chce, aby se dbalo na jeho hlas“ [Gibson 1964 : 14].

To je velmi správné konstatování. Ovšem s jedním doplněním: masa nejenže chce, ale v praxi se úspěšně domáhá uskutečnění svých přání.

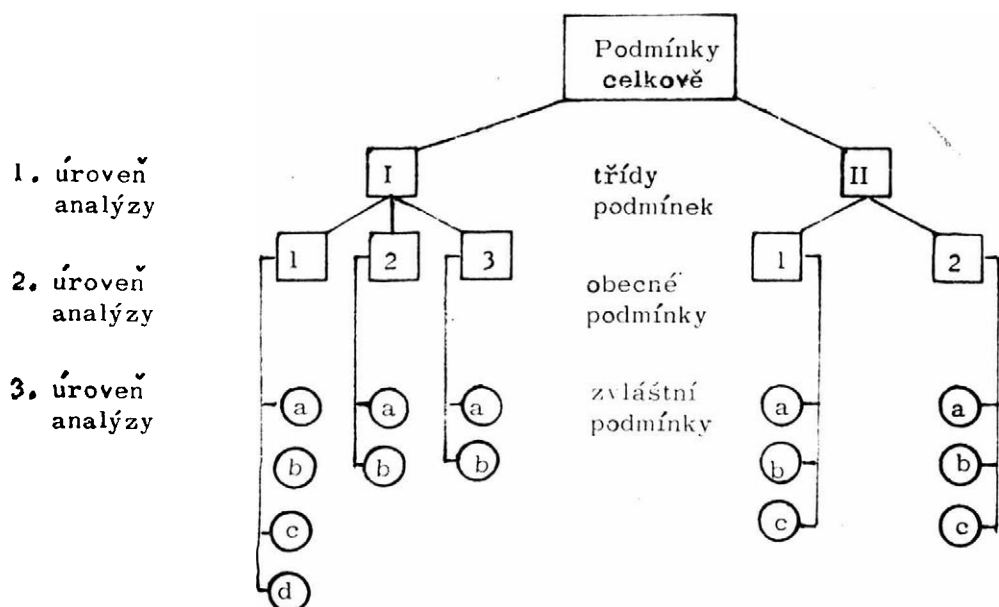
4. *Conditio sine qua non* — podmínka, bez níž účast neexistuje

A nyní položme tu nejdůležitější otázku: za jakých podmínek skutečně začíná účast veřejného mínění na tvorbě politiky? Není snad třeba říkat, že při hledání odpovědi na tuto otázku se jistě nesmíme dát cestou pouhého výčtu různých konkrétních okolností — vždyť jejich empirická řada se jeví téměř nekonečná. Právě tak málo produktivní (pro stejně přílišnou empiričnost) je i

diskuse kolem obvyklých „sociálně ekonomických“, „společensko-politických“, „kulturně ideologických“ atd. podmínek. Co tedy zbývá? Cesta „čistě“ metodologie, tj. *logicky zobecněného* popisu hledaných podmínek na základě *strukturních* charakteristik samotných analyzovaných procesů. Jestliže tyto procesy, dejme tomu, zahrnují určité prvky „a“, „b“, „c“, je zřejmé, že právě *tyto* prvky a také prvky *zabezpečující* jejich existenci musí ve společnosti existovat, aby se procesy uskutečňovaly ve své dovršené (ideální) podobě.

Je pochopitelné, že při zkoumání souhrnu takových prvků lze pracovat s různým stupněm konkretizace. Aniž bych si činil nárok na úplný obraz, chtěl bych se zastavit jen u těch okolností a faktorů, které především určují nejen sám fakt, ale také charakter a efektivnost zkoumané účasti. Pro zpřehlednění zkonstruuji „strom“ hledaných podmínek či lépe řečeno *systém „kořenů“* shodných s těmito podmínkami, přičemž „hloubku“ jejich popisu omezím třemi úrovněmi analýzy, viz obr. 2.

Obr. 2. „Strom“ podmínek (systém „kořenů“) zabezpečujících účast veřejného mínění na tvorbě politiky

Na první, nejvyšší (abstraktní) úrovni analýzy se zde vyčleňují dvě maximálně široké třídy zkoumaných podmínek:

I — *základní předpoklady* studovaných procesů, které musí existovat ještě před jejich uskutečněním (tj. dříve, než se veřejné mínění začne vyslovovat o tom či onom konkrétním problému ve snaze ovlivnit jeho řešení);

(5) V souladu s výše uvedenou výhradou omezujeme analýzu jen na tyto situace a ponecháváme stranou přímé formy účasti veřejnosti na procesech vytváření politiky. Podmínky třídy I si plně zachovávají svůj význam i pro situace C1. Pokud jde o podmínky třídy II, budou v těchto posledních situacích zjevně jiné, a to jak na úrovni obecných, tak na úrovni zvláštních podmínek pro uskutečnění daných situací.

II – složky zkoumaných procesů, tj. prvky součinnosti veřejného mínění a řídicích orgánů v rámci daných procesů (v situacích C2)(5).

Na následující úrovni analýzy se ve třídě I rozlišují tři obecné podmínky:

- I – 1 ve společnosti existuje *veřejné mínění* o problémech, které jsou předmětem politiky;
- I – 2 ve společnosti existují možnosti neomezovaného *veřejného vyjádření* veřejného mínění;
- I – 3 ve společnosti existují rozvinuté *formy účasti* veřejného mínění na řízení.

Ve třídě II se rozlišují dvě takové podmínky:

- II – 2 strany jsou při své součinnosti o sobě vzájemně *informovány*;
- II – 2 strany jsou *schopny* vzájemné součinnosti.

Konečně na závěrečné úrovni analýzy jde již o zcela konkrétní, zvláštní podmínky realizace zkoumaných procesů.

V podtřídě I – 1 zde figurují tyto podmínky:

- I – 1a ve společnosti existuje otevřená *informace* o problémech, které jsou předmětem politiky (veřejnost má přístup k této informaci);
- I – 1b ve veřejnosti existuje *zájem* o tuto informaci (odpovídající problémům);
- I – 1c ve společnosti existují rozvinuté *formy styku* zajišťující vytváření veřejného mínění;
- I – 1d veřejnost má schopnost *konceptualizovat* (artikulovaně formulovat) vytvořené mínění.

V podtřídě I – 2:

- I – 2a ve společnosti existuje rozvinutý *systém kanálů* vyjadřujících veřejné mínění;
- I – 2b veřejnost má možnost svobodně *předávat* své názory existujícími kanály.

V podtřídě I – 3:

- I – 3a ve společnosti existují vypracované (fungující) *technologie a techniky* (mechanismy a instrumenty) účasti veřejného mínění na řízení;
- I – 3b ve společnosti existují obecně přijaté, a to i zákonodárně formulované *normy a garance* takové činnosti.

V podtřídě II – 1:

- II – 1a ve společnosti existuje informace o stavu veřejného mínění a o činnosti řídicích orgánů (v rámci posuzování odpovídajících problémů);
- II – 1b strany mají možnost a schopnost získat tuto informaci;
- II – 1c strany mají možnost a schopnost adekvátně pochopit (interpretovat, zhodnotit) tuto informaci.

V podtřídě II – 2:

- II – 2a strany si *uvědomují nutnost* součinnosti v procesech vytváření politiky;
- II – 2b strany se *snaží* o takovou součinnost formou spolupráce;
- II – 2c strany *ovládají* technologii a techniku takové součinnosti v daných procesech.

K výčtu základních podmínek zkoumané účasti bych chtěl připojit tři poznámky:

Za *prvé*. Tento výčet, jak jsem již zdůraznil, nelze samozřejmě považovat za vyčerpávající jak ve smyslu přehledu analyzovaných faktorů, tak, a tím méně, ve smyslu hloubky jejich zkoumání. Naopak, většina formulovaných zvláštních podmínek vyžaduje další upřesnění, což předpokládá, že budou

osvětleny ty okolnosti, jež právě zabezpečují jejich vznik. Vezměme například podmínku II — 1c. Tato podmínka přímo souvisí s otázkou, jakým způsobem se řídicím orgánům podaří reprodukovat přesný (úplný, objektivní a spolehlivý) obraz názorů, které existují ve společnosti, jestliže je dobře známo, že veřejné mínění při vší své zdánlivé jednoduchosti představuje ve skutečnosti mimořádně složitý sociální objekt. Je zřejmé, že odpověď na tuto otázku vyžaduje, aby do uvedeného systému „kořenů“ byla začleněna ještě jedna podmínka, již je existence vyspělé sociologie, která dokáže řešit úkoly tohoto druhu.

Za druhé. Podmínky figurující v našem výčtu se jeví jako podmínky stejného řádu a významu. Ve skutečnosti jsou však mnohé z nich vzájemně velmi těsně spjaty a v osudu zkoumaných procesů hrají zřetelně odlišnou úlohu: jestliže například absence I — 1 zcela vylučuje jejich možnost, pak absence 1 — 3 nebo II — 2 ji pouze oslabuje atd. Z toho vyplývá, že je nutné stanovit vztahy *závislosti a hierarchie* mezi prvky systému.

Za třetí. „Strom“ podmínek, který jsme popsali, působí podobně jako každá klasifikace velmi nudně a zdá se neobyčejně vzdálen aktuálním úkolům, s nimiž se každodenně setkávají „politikové“ i „nepolitikové“ v procesech své součinnosti. Je to však pouhý dojem vyvolaný zvoleným způsobem popisu předmětu. Ve skutečnosti je každý prvek systému doslova až po samu mez naplněn *praktickým obsahem*, a proto může být bez obtíží podán v podobě více či méně tvrdých algoritmů rozvíjených podle schématu „jestliže — pak“.

Přeložil Otakar Vochoč

Literatura

Gibson, J.: *Ideology and World Affairs*. Boston 1964.

Grušin, B. A.: *Processy massovizacii v sovremennyykh obščestvakh (Suščnostnyje charakteristiki, formy vyraženiya, posledstviya)*. Rabočij klass i sovremennyyj mir 1986, No 5.

Marx, K. — Engels, B.: *Svatá rodina aneb Kritika kritické kritiky. Proti Brunovi Bauerovi a spol.* Spisy, sv. 2. Praha, SNPL 1957.

Prvky teorie společnosti v díle N. Machiavelliho

K vydání knihy *Úvahy o vládnutí a o vojenství*

JAN SEDLÁČEK

Filozofická fakulta UK,
Praha

Myslitelé minulosti nemohou za nás řešit naše otázky a problémy. Velcí jsou mezi nimi ti, kteří jsou schopni nás svým dílem k řešení těchto otázek inspirovat, přičemž způsoby inspirace mohou být velmi diferencované.

Mezi autory, na něž se tato charakteristika vztahuje, patří rovněž italský teoretik společnosti a politiky Niccolò Machiavelli (1469–1527), jehož tři díla vyšla nedávno souhrnně v českém překladu(1). Ačkoli od Machiavelliho narození uplynulo už více než pět století, jeho práce jsou stále na celém světě vydávány a se zájmem čteny (a to nikoli pouze úzkou vrstvou odborníků), jeho názory jsou dodnes předmětem úvah teoretiků i politiků nejrozumnějšího ideového zaměření a diskutuje se o nich často téměř se stejným zaujetím, jako by šlo o našeho současníka. Přiměřenou pozornost věnovali tomuto mysliteli v posledních desetiletích rovněž teoretikové v Sovětském svazu a v ostatních socialistických zemích(2).

Machiavelli je zpravidla považován za teoretika politiky, méně se zdůrazňuje, že jeho dílo mělo širší zaměření v tom smyslu, že analyzovalo i další otázky společenského života. Machiavelliho názory svědčí o tom, že byl rovněž významným teoretikem společnosti, že patří do dějin společenských teorií, a tím i do prehistorie sociologie. Je sice pravda, že jeho teorie společnosti, jak správně napsala A. Kłoskowská, „nemá zajisté charakter koherentního systému logicky spjatých tvrzení vyvozených důsledně z akceptovaných předpokladů a odpovídajících kritériím metodologické správnosti. Má nicméně ráz teoretické reflexe vyjádřené explicitě nebo obsažené implicitě v různých tvrzeních týkajících se společenského života“ [Kłoskowská 1973 : 109].

Z témat, která zůstávají i tématy současné sociologie, se Machiavelli zabýval zejména problematikou faktorů determinujících společenský život, přičemž jeho zvláštní zájem vyvolávala otázka vztahu objektivních podmínek tohoto života a aktivní činnosti lidí. Dále se věnoval problematice sociálního členění společnosti, včetně vzájemného boje různých společenských skupin. Za pozornost současného sociologa stojí rovněž Machiavelliho názory na vztah společenského a politického poznání k praktické činnosti, z dílčích otázek pak

(1) Kniha *Úvahy o vládnutí a o vojenství* (Praha, Naše vojsko 1986; přeložil, upravil a poznámkami opatřil Josef Hajný, předmluvu napsal prof. dr. Josef Polišenský, DrSc.) obsahuje zkrácený překlad tří Machiavelliho základních děl, a to *Vladaře*, který vychází česky již popáté, *Úvah o umění válečném* (vychází česky poprvé) a *Rozprav o prvních deseti knihách Tita Livia* (vycházejí česky podruhé; předchozí překlad vyšel pod názvem *Vlády a státy* v roce 1939). Spolu s *Florentskými letopisy* vydanými v českém překladu roku 1975 má tak český čtenář k dispozici všechny Machiavelliho klíčové práce a může si učinit relativně vyčerpávající představu o teoreticky formulovaných názorech tohoto velkého myslitele.

(2) Máme na mysli zejména například práce F. M. Burlackého (1977), K. Dolgova (1981, slovenský překlad 1986), A. Kłoskowské (1954, 1973), M. Maneliho (1968) a sborník statí *Niccolò Machiavelli. Paradoxy losův doktriny* (1973). Viz rovněž recenzi tohoto sborníku (Sedláček 1975). U nás pak studie J. Kudrny (1960, 1967) a J. Polišenského (1975, 1986). Zajímavé informace o historii recepcce *Vladaře* v našich podmínkách, hlavně v díle Karla Havlíčka Borovského, obsahuje práce L. Štolla [1983 : 48–53].

jeho pojetí armády a její role ve společnosti. Konečně samy Machiavelliho životní osudy, jakož i osudy jeho díla jsou také vhodným námětem sociologických úvah na téma člověk, politik a teoretik ve vztahu k době a jejím proměnám.

Společenská podmíněnost Machiavelliho názorů

Na současného marxistického badatele společnosti a politiky působí Machiavelli inspirativně především proto, že byl autorem, který přistoupil nově ke starým otázkám i k problematice, kterou před ním vytyčila měnící se situace tehdejší italské společnosti. Je známou skutečností, že vymanit se v pravý čas ze zaběhaných, stereotypních a v podstatě konzervativních způsobů řešení teoretických otázek i praktických problémů je jednou z nejobtížnějších záležitostí badatelské práce i společenskopolitické praxe.

Machiavellimu patří významné místo v dějinách společenských teorií mimo jiné právě proto, že dokázal tuto úlohu sehrát. Vzniká otázka, proč to byl on, a nikoli jiní jeho současníci, kteří se zabývali obdobnou problematikou a jichž byla celá řada. Najít odpověď na tuto otázku nám pomáhá známá myšlenka italského marxisty Antonia Gramsciho, který v této souvislosti napsal: „Před Machiavellim se politická věda utvářela buď ve formě utopie, nebo ve formě scholastického traktátu“ [Gramsci 1970 : 7](3). Znamená to, že Machiavelliho předchůdci, ale i současníci, zabývající se společností vůbec a politikou zvláště, byli většinou snílky nekalkulujícími se skutečností, vytvářejícími ve své fantazii utopické představy ideálních společností a států, které jsou po všech stránkách dokonalé, až na to, že nikdo neví, jak je prakticky realizovat, nebo od života odtrženými spisovateli nezáživných spekulativních pojednání, jejichž hlavním cílem bylo hledat stále nové argumenty pro zdůvodnění stávajícího stavu.

Machiavelli přistoupil ke studiu společnosti novým způsobem. Snažil se ve společnosti samé najít ty reálné hybné síly, které rozhodují o jejím charakteru, a vytyčil před tehdejší italskou společností cíl, k němuž by měla v zájmu svého rozvoje směřovat. Poukázal i na prostředky, jimiž je možné tohoto cíle dosáhnout. Zatímco Machiavelliho předchůdci a současníci nebyli s to překročit hranice převážně utopických a spekulativních úvah o společnosti, Machiavelliho myšlení můžeme označit za realistické(4).

Na tom, že Machiavelli dospěl k tomuto realistickému přístupu ke studiu společenského života, se podílelo několik faktorů.

Na prvním místě zajisté to, že měl bohaté zkušenosti z praktické politické činnosti. Roku 1498, když mu bylo 29 let, stanul v čele takzvané druhé kanceláře Florentské republiky. Posláním této kanceláře, kterou bychom mohli

---

(3) V Gramsciho myšlence je v důsledku její lapidárnosti skryto určité nebezpečí zjednodušení. Jsme si samozřejmě vědomi, že i do scholastických traktátů pronikaly prvky reality a že na druhé straně samo Machiavelliho dílo není v některých svých částech oproštěno od utopických rysů. Podstatné však je, že i za cenu jisté dávky zjednodušení je Gramsciho charakteristika heuristicky cenná.

(4) Důležitá bylo rovněž to, že Machiavelli nebyl ve svém přístupu ke společenské a politické problematice zatížen náboženským světovým názorem. Nezapomínejme, že náboženské ideje, reprezentované v této době zejména učením Tomáše Akvinského, měly na většinu tehdejších sociálně politických děl značný vliv. Přitom základem Tomášova společenského učení byla tradiční křesťanská myšlenka, že řád tohoto světa je hierarchicky podřízen řádu vedoucímu k bohu, a dočasné cíle cílům věčným. Stát je podle Tomáše dokonalý jen ve sféře druhořadých dočasných záležitostí. Celkově však podléhá bohu a v tomto smyslu není suverénní. Protože přirozený řád je podřízen řádu božímu, papež, jako nejvyšší duchovní moc, může podle Tomáše kontrolovat všechny světské orgány a zasahovat do politické sféry.

přirovnat zhruba k dnešnímu ministerstvu, bylo dbát o poměrně rozsáhlé záležitosti vnitřního politického života ve Florencii, vojska, válek i zahraniční politiky. Tuto funkci vykonával Machiavelli čtrnáct let, až do období, kdy byla republika poražena a k moci se navrátil šlechtický rod Medicejských. Během této doby získal Machiavelli neocenitelné praktické zkušenosti z řešení klíčových otázek společenského a politického života. Vykonával rovněž řadu diplomatických cest do jiných italských městských států, z nichž pro jeho pozdější teoretickou práci byly nejcennější pobyty v Romagni, kde podrobně sledoval činnost jejího vládce Cesareho Borgii, a rovněž za hranice Itálie, přičemž teoreticky později nejvíce zužitkoval poznatky získané ve Francii, Švýcarsku a Německu. Bez těchto politických zkušeností by Machiavelliho teoretické závěry, znamenající novou kvalitu v dějinách názorů na společnost, nebyly myslitelné.

Ani tato skutečnost však sama o sobě Machiavelliho nový přístup k problematice společnosti a politiky nevysvětluje. Machiavelli měl zajisté mnoho současníků, kteří byli neméně významnými politiky a diplomaty, a přesto po sobě nezanechali buď žádné, nebo daleko méně významné teoretické dílo než on. Důležité bylo, z jakých sociálních pozic Machiavelli k teoretickému zpracování svých praktických zkušeností přistoupil, a jaká přitom byla jeho teoretická a metodologická východiska.

Všakeré praktikopolitické jednání i teoretická činnost Machiavelliho byly podřízeny jednomu cíli, a to vytvoření silného jednotného italského státu, který by byl zárukou osvobození Itálie od cizí nadvlády a záštitou její trvalé nezávislosti. Na rozdíl od některých jiných, vyspělejších evropských zemí tehdejší doby (například Francie a Španělska) byla Itálie ekonomicky i politicky roztržštěná, o čemž svědčí skutečnost, že se v patnáctém století rozpadala do neméně než dvanácti státních útvarů. Bylo to Savojské vévodství, Milánské vévodství, Benátská republika, Romagna, Florentská republika, církevní stát, Neapolské království, Janovská republika, Markrabství Saluzzo, Monferratské markrabství, Lucca a Sienna [Machiavelli 1975 : 450]. Machiavelli byl správně přesvědčen, že pokud se nepodaří vytvořit jednotný italský stát, bude italská společnost neustále rozdirána vnitřními sváry a bude snadnou kořistí silnějších zahraničních mocností. Ostatně italské dějiny mu v tom dávaly za pravdu.

V tomto Machiavelliho postoji se projevovalo jeho hluboké vlastenectví. Položíme-li si otázku, čím bylo ono vlastenectví inspirováno, pak je třeba odpověď hledat ve dvou okolnostech. Machiavelli byl jednak inspirován slavnou minulostí italského národa, jejíž kořeny spatřoval v klasickém Římě. Mohl-li se italský národ povznést k výšinám úspěchů v minulosti, není důvod, argumentuje Machiavelli, proč by toho nemohl dosáhnout i v současnosti, zvláště když z hlediska rozvoje umění a literatury se mu to již podařilo. Na sklonku svého života se Machiavelli obrací k mladším příslušníkům italského národa s těmito slovy: „Kdo nehledá poučení v historii, neváží si své vlasti. Já už jsem příliš starý na to, abych se mohl pokusit o jakékoli reformy, ale vy jste mladí a vzdělaní a můžete se směle do něčeho tak velkého pustit, máte-li to za správné a potřebné. A jestliže Itálie dokázala dospět cestou návratu ke

Machiavelliho přístup k této problematice byl úplně jiný. Církev a náboženství považoval za důležité instituce společenského a politického života, ale posuzoval je stejně realisticky a bez jakékoli posvátné úcty jako jiné instituce. Kladl si především otázku, zda by mohly sehrát pozitivní úlohu při vytváření silné, suverénní a centralizované moci v Itálii. Odpověď na tuto otázku, položenou světsky a vědomě odhlížející od obsahu víry, byla jednoznačně negativní. Vyložené záporný byl rovněž Machiavelliho vztah k instituci papežství. Viděl v ní pouze jeden ze států, který působí na území Itálie a výrazně přispívá k její roztržštěnosti.

starověkým zdrojům k tak vysokým metám, jak jsme toho svědky v poezii, malířství a sochařství, věřím, že se jí to může podařit i ve všech ostatních oblastech našeho života“ [Machiavelli 1986 : 165].

Avšak nebyla to jen slavná římská minulost, z níž vyrůstalo Machiavelliho vlastenectví. Mocnějším impulsem byly zájmy třídy, jejíž sociální pozice teoreticky vyjadřoval a jejímž mluvčím, jakkoli ne vždy zcela vědomým, objektivně byl. Největší zájem na sjednocení Itálie měla rodící se, raná italská buržoazie, přičemž tento zájem byl motivován jak ekonomicky (postupné vytváření jednotného národního trhu bylo základní podmínkou jejího dalšího rozvoje), tak politicky (neměla zájem jakkoli se dělit o své zisky s cizími uchvatiteli, a to mohl zajistit jen silný centralizovaný národní stát).

Právě tento zorný úhel umožnil Machiavellimu zbavit se řady tradičních přístupů ke společnosti a politice, nemilosrdně odhalit jejich pravou tvář, bez iluzí a falešných mýtů ukázat, jakou roli v nich kdo hraje i jakých prostředků používá. Machiavelli uplatňoval tento přístup zcela uvědoměle, jak o tom svědčí tato jeho myšlenka: „...pokládám za vhodnější dívat se na věci tak, jak se mají ve skutečnosti, než jak se zvnějšku jeví. Je totiž velký rozdíl mezi tím, jaký život je a jaký by měl být. Ten, kdo si nevšímá reality a nechce vidět, jací lidé jsou, a staví spíše na svých přáních a představách, jak by svět vypadat měl, nedopadne dobře. A člověk, který se chce za všech okolností chovat ušlechtilé a jevit se všem jako dobrý člověk, se zlou se potáže mezi tolika lidmi, kteří dobří nejsou“ [Machiavelli 1986 : 56](5).

Ze společenského a politického jednání tehdejších státních činitelů i celých společenských skupin byla tak stržena maska, Machiavelli odhalil, co se skrývá za morálně a ctnostně znějícími argumenty a frázemi a na jeho dobu se mu podařilo relativně přesně a realisticky určit hybné síly společenského a politického života. Základem známé kritiky Machiavelliho pro amorálnost a zdemoralizovanost všech pozdějších diskusí odsuzujících tzv. machiavelismus se stalo právě toto jeho odhalení. Ukázalo se, že nový pohled z pozic nové třídy, neuznávající a nepotřebující uznávat žádné meze teoretického poznání a žádná tabu v politickém a společenském životě, byl pro většinu tehdejší společnosti, ovládanou zejména pokryteckou náboženskou morálkou, šokující. Machiavelliho „realismus má třídní charakter, projevuje se v něm důslednost požadavků nastupující třídy, revolučnost úsilí buržoazie, obnažený nacionalismus jejích třídních zájmů, její nekompromisnost ve vztahu k feudalismu, rozhodnost vykořenit všecko, co je spojeno s tímto společenským zřízením“ [Dolgov 1986 : 42—43].

Machiavelli tak sdílel osudy všech lidí, kteří píšou o své době pravdu. Nemohl se zavděčit všem, a zvláště silný odpor nejen ve své době, ale i v dalších stolecích vyvolával u těch, kteří neměli sebemenší zájem, aby byly odhaleny skutečné hybné síly společenského a politického života a skutečně používané nástroje politické moci a politických vztahů. Ne náhodou si při psaní jednoho ze svých děl posteskl, že „...nelze popsat svou dobu bez urážky mnohých“ [Machiavelli 1975 : 14].

Machiavelliho realistický popis skutečnosti, který se v daných podmínkách nejvíce blížil pravdě, vyvolával odpor. V tomto smyslu nebyla Machiavelliho situace v dějinách společenských teorií výjimečná a ojedinělá. Vždy, když někdo přicházel s novými poznatky, odhalujícími skutečné hybné síly společenského života a opory stávajícího pořádku, narážel na odpor přinejmenším trojího druhu. Předně na odpor vládnoucích mocenských orgánů, které se cítily být novými poznatky ohroženy. Ruku v ruce s tím šel za druhé odpor

---

(5) Z hlediska společenské teorie je významné, že tento závěr se u Machiavelliho netýká pouze jedinců, ale je vztahován i na státy.

vládnoucí ideologie, jež není v podstatě ničím jiným než souhrnem myšlenek panující třídy. Konečně to byl i odpor značné části obyvatelstva, která je z nejrůznějších důvodů ve vztahu ke stávajícímu systému konformní, i když to je často v rozporu s jejími skutečnými zájmy. (Důležitou úlohu přitom hraje ekonomická vázanost většiny příslušníků společnosti na daný systém, dále skutečnost, že panující třída disponuje monopolem na šíření ideologických obsahů, a konečně i jistá inercie, setrvačnost společenského vědomí.)

Situaci, kterou po této stránce prožíval Machiavelli a která nakonec vedla i k nesprávnému a nespravedlivému hodnocení jeho díla některými společenskými skupinami a mysliteli v dějinách, pregnančně charakterizoval sovětský autor K. Dolgov, který napsal: „Když se mravností zabývají, přednášejí a píší o ní amorální lidé, když poznání a věda jsou v rukou lidí nečestných a málo vzdělaných, kteří nenávidí světlo poznání, osvěty a vzdělání, když se politikou zabývají lidé s nečistým svědomím, špinavou duší a špinavými rukama — povrchní dobrodruzi, lháři, ničemové a politikáři — je pak možné se divit, že nenávidí toho, kdo má vědomosti, moudrého, čestného a ušlechtilého člověka? Toho, kdo hluboce chápe a vyslovuje potřeby své epochy, předbíhá vývoj mnoha oblastí lidského poznání, stejně jako vývoj člověka a lidské společnosti?“ [Dolgov 1986 : 10].

Metodologická a teoretická východiska

S Machiavelliho pokrokovými sociálně politickými východisky a postoji souvisela i jeho metoda, kterou při zkoumání, studiu i výkladu společnosti a politiky používal. Sám píše, že vědomosti z této oblasti „získal (...) pozorným studiem událostí současných i minulých, četbou historie a mnohaletým uvažováním o tom, co (...) se dočel“ [Machiavelli 1986 : 19]. Je to postup na tehdejší dobu progresivní. Machiavelli se neodvolává na spekulativní traktáty, církevní spisy a bibli, jak to bylo mezi jeho předchůdci i současníky zvykem, a zcela moderně hledá východisko svých úvah v reálných faktech, jež čerpá ze svých vlastních zkušeností a ze svědectví historiků. Nezůstává však pouze u popisu jednotlivých událostí, ale snaží se v nich najít jisté společné rysy, zobecnit je a dospět k určitým pravidelnostem a zákonitostem. Vyplývá to z jeho přesvědčení, že lidská historie není nahodilou mozaikou vzájemně nesouvisejících jedinečných aktů, ale že je výsledkem působení a střetávání dvou trvale vlivných faktorů. Prvním z nich je síla, jež je na lidech nezávislá a kterou nazývá osudem, Fortunou nebo okolnostmi, a druhým aktivní činnost lidí, jejímž základem je tzv. virtù, tj. činorodost, expanzivita, dovednost nekompromisně realizovat svůj záměr(6).

Positivní a našemu myšlení blízké je to, že svou teorii společnosti a politiky Machiavelli vědomě buduje jako nástroj změny stávající skutečnosti, jako návod k jednání. „Machiavelliho nauka nebyla ve své době jen čistě «knižní» záležitostí, monopolem izolovaných myslitelů, tajnou knihou, která obíhá jen mezi zasvěcenci. Machiavelliho styl není stylem systematického autora traktátů, jací existovali ve středověku a za humanismu, zcela naopak. Je to styl člověka akce, toho, kdo chce podnécovat akci, je to styl stranického »manifestu.«“ [Gramsci 1970 : 13]. Nadto Machiavelli nezamýšlí svoje závěry jen jako

(6) Machiavelliho pojem osudu a virtù má v renesanční literatuře řadu filií a nebylo by zřejmě bez zajímavosti tyto filiace podrobněji sledovat. Tento úkol si však v naší stati nemůžeme klást. Upozorňujeme pouze na to, že zatímco ve středověku byl osud znázorňován jako otáčející se kolo, renesance rozšířila symbol osudu v podobě korábu, čímž měl být zdůrazněn význam lidské energie, možnost člověka na osud působit. Toto pojetí Machiavelli, jak je zřejmé, akceptoval a výrazně rozvinul.

návod pro jiné, ale i sám by se chtěl jejich realizace aktivně účastnit. Na konci svého života, kdy však nemá v důsledku své dřívější veřejné aktivity jakoukoli možnost prakticky se na politickém životě podílet, si stěžuje na osud, protože mu měl buď odmítnout poznat pravdy o společnosti a politice, nebo mu měl dát prostředky, aby je mohl uskutečnit v praxi [Dolgov 1986 : 157].

Skutečnost, že východisko svých teoretických úvah vidí v historii a že z ní čerpá základní poučení a fakty pro své obecnější výpovědi o politice a společnosti, patří k pozitivním rysům jeho metodologie. Historie byla v jeho době vskutku jedinou disciplínou, z níž mohl badatel snažící se oprostit od pouze spekulativního přístupu ke společenské realitě vycházet. A i když sama historická díla, z nichž čerpal, byla svou kvalitou i pojetím dějin různorodá a trpěla celou řadou nedostatků, jež si sám Machiavelli částečně uvědomoval, určité základní fakty popisovala pravdivě.

Machiavelli byl přesvědčen, že z historie lze získat nejen poznatky umožňující vypovídat obecné soudy o společnosti a politice, ale že historické poznatky jsou rovněž návodem pro to, jak postupovat v přítomnosti(7). Tento postoj vyplýval z Machiavelliho mylného přesvědčení o neměnnosti základních znaků lidské přirozenosti. „Celá historie“, napsal, „je dílem lidí, jejichž náruživost a sklony se nemění, a tudíž i výsledky jejich konání musí být sobě podobné“ [Machiavelli 1986 : 350]. Na jiném místě k tomu dodává: „Přemýšlíme-li objektivně o toku dějin, dojdeme ke zjištění, že svět se od svých počátků nemění a dobro i zlo ruku v ruce procházejí celou jeho existencí. Jedinou změnou, kterou můžeme pozorovat, je jejich přelévání přes hranice zemí do jiných“ [Machiavelli 1986 : 262]. A konečně: „Přehlízíme-li lidské dějiny, vidíme, že tužby a cíle nejrůznějších národů se nemění a jsou si velice podobné. Jestliže tedy budeme pečlivě analyzovat minulost, můžeme v ní najít návod, jak si počínat v přítomnosti, a vyčíst z ní i prostředky, jakých bylo za podobných okolností použito“ [Machiavelli 1986 : 232].

Jak je však možné, že lidská přirozenost je neměnná, a přesto dochází v dějinách ke změnám, i když podle Machiavelliho pouze ke změnám cyklickým? Machiavelli tvrdí, že je to způsobeno proměnlivostí vzájemného vztahu základních faktorů společenského života, tzn. osudu (okolností) a virtů. V určitých etapách vývojového cyklu jsou osud a okolnosti více nakloněny lidské aktivitě, v jiných méně. V závislosti na tom se společnosti a národy nacházejí buď ve stadiu úpadku, nebo vzestupu. „I když touhy a vášně činí jedince i národy podobnými, liší se mezi sebou schopností realizace tužeb a záměrů. Základním termínem (...) Machiavelliho teorie je pojem virtů, který se týká právě této diferenciace“ [Kłoskowská 1973 : 119].

Machiavelli však správně upozorňuje, že minulost nám nemůže být vzorem ve všem a za všech okolností. Lidé mají ve zvyku chválit staré časy a na současnost si stěžovat. To však není způsobeno tím, že v minulosti by bylo všechno lepší, ale tím, že o minulosti se nikdy nemůžeme dozvědět úplnou pravdu. „To, co dobře neslouží ke cti, zůstává obyčejně pod pokličkou, a naopak, co ji věnčí slávou, to z plna hrdla opěvuje — ať jde o vítěze, nebo o poražené, takže potomci obou znesvářených stran mají důvod vychvalovat dávné časy“ [Machiavelli 1986 : 261]. A protože lidská nenávist je podle Machiavelliho vyvolána buď závistí, nebo strachem, a minulosti se nemusíme ani bát, ani jí závidět, máme k ní zpravidla nekritický vztah.

---

(7) Polský autor J. Szacki v této souvislosti výstižně poznamenává, že „Machiavelli z jedné strany používá historii jako laboratoř, v níž se ověřují určitá tvrzení týkající se člověka a státu, z druhé strany jako pokladnici morálních vzorů, jimiž by se měli řídit jeho současníci“ [Szacki 1973 : 146].

Naproti tomu dobu, v níž žijeme, současnost, dobře známe, a to nejen její dobré stránky, ale i to, co se nám na ní nelíbí. Máme proto sklon hodnotit ji hůře, i když třeba ve srovnání s minulostí stojí v mnoha ohledech výš.

„Na jedné straně tedy lidé z pochopitelných důvodů nekriticky vychvalují minulost, na straně druhé se však také v mnohém nemýlí, když ji stavějí nad naši přítomnost. Jestliže lidé ve spořádaném a prosperujícím státě reptají na současnost a oslavují minulost, pak očividně nemají pravdu, je-li jim však osudem přisouzeno prožít svůj život v době úpadku své země, pak nostalgické vzpomínky na minulost jsou jistotně na místě“ [Machiavelli 1986 : 261—262].

Tímto argumentem Machiavelli zdůvodňuje nespokojenost Italů se současností. Jejich minulost totiž byla veliká a obdivuhodná, „zatímco přítomnost se topí v bídě, potupě a porobě, vše se dusí v morálním bahně (...). Všechna neřest našeho světa je o to opovrženímhodnější, že se v ní válejí i lidé, kteří si činí nárok na neomylnost a na zbožňování všemi ostatními“ [Machiavelli 1986 : 262].

Své poslání proto vidí Machiavelli v tom, aby zachytil všechno podstatné, co by bylo možné z minulosti oživit a aby tak zejména mladým lidem své doby ukázal, kudy se mají ubírat do budoucnosti. „Mám za to, že je povinností vzdělaného muže učit ostatní dobrou, jež pro zlobu doby nemohl sám uskutečňovat, aby se toho jednou mohlo chopit z mnoha povolaných jen několik málo vyvolených, jimž přízeň nebes a osud nabídnou k tomu příležitost“ [Machiavelli 1986 : 262—263].

Pojetí dějin

Machiavelliho pojetí dějin je v mnohém poplatné době. Projevuje se to zejména v tom, že Machiavelli v souladu se svými předchůdci i současníky nepřekročil tradiční chápání historického vývoje, jež se konstituovalo už v antice a jež tento vývoj chápalo jako cyklický. Antika, středověk ani renesance se ještě nedopracovaly ideje vývoje jako pokroku, jako vzestupného vývoje. I ti nejpronikavější myslitelé této doby předpokládali, že v dějinách nic kvalitativně nového nevzniká, že jednotlivé vývojové etapy se pouze cyklicky opakují a že „... v tomto začarovaném kruhu se dosud točí všechny státy na světě“ [Machiavelli 1986 : 178].

V rámci celkového cyklického vývoje však Machiavelli změny nejen uznává, ale považuje je za potřebné a nutné. Všechny společenské jevy, zejména pak všechny národy procházejí podle Machiavelliho obdobími vzestupu a úpadku. Tato období se střídají a právě tato skutečnost naplňuje Machiavelliho určitým optimismem, který spočívá v tom, že ocitl-li se určitý národ na samotném dně svého vývoje, v nejhlubším úpadku, jaký si lze představit, znamená to, že níže už nemůže klesnout, a objektivní procesy, které Machiavelli nazývá, jak jsme již viděli, různě, vytvoří nakonec situaci, která umožní nový vzestup.

Tento vzestup však není automatický. Musí se na něm podílet lidé svou aktivní činností. Na tomto místě dospíváme k další pozoruhodné machiavelliovské tematice, která je předmětem zájmu badatelů společnosti dodnes, a to k tematice vztahu objektivní společenské nutnosti a subjektivní činnosti lidí.

Osud podle Machiavelliho lidem pouze nabízí možnosti a příležitosti jako jakýsi materiál, ale lidé mu musí dát tvar podle svých představ. Bez této možnosti a příležitosti by síla jejich ducha byla neplodná, stejně jako bez oné síly by poskytnutá příležitost byla promarněná a zůstala by neproměněná. Všichni, kdož v minulosti prosluli svými činy jako významné historické osobnosti, mohli děkovat osudu za šťastný sběh okolností, ale ty nemusely samy

o sobě ještě nic znamenat, kdyby tito významní jedinci nepochopili nabídnoutou příležitost [Machiavelli 1986 : 31].

Na jiném místě k tomu Machiavelli napsal: „Veliký úspěch, sláva a velké činy nejsou jen dílem výjimečnosti toho kterého člověka, ale také předem nachystanou shodou okolností osudem, jenž mu příležitost buď poskytne, nebo nedopřeje. Pro velké dějinné okamžiky si osud vybírá vynikající muže, kteří dokáží rozeznat nabízenou příležitost, a naopak na druhou stranu podstrčí slabé a nerozhodné, kteří jen urychlí pád starých pořádků. Najde-li se člověk ochotný postavit se mu do cesty, vezme mu možnost jakkoli zasáhnout, popřípadě ho zavrás zbaví života“ [Machiavelli 1986 : 298].

Machiavelli rovněž blíže specifikuje, jaký je poměr mezi osudem a subjektivní lidskou činností, a píše: „Všechno je zpoloviny dílem osudu a zpoloviny, anebo alespoň zčásti, dílem člověka“ [Machiavelli 1986 : 75]. Přirovnává osud k rozvodněné řece, která zaplavuje roviny, vytrhává stromy, boří domy, splavuje hlínu a ukládá ji na jiné místo. Všichni před ní utíkají, vzdávají se před nezkrotností živlu a nesnaží se mu vzdorovat. To všechno se může stát. Neznamená to však, že by lidé v době, kdy řeka pokojně teče svým korytem, neměli budovat hráze, hloubit řečiště a zvyšovat břehy, aby omezili ničivé následky, až přijde povodeň. „Stejně je tomu s osudem. Ukáže svou zhoubnou moc všude tam, kde mu nestojí v cestě organizovaná síla, a nezapře se právě tam, kde nejsou břehy a hráze, které by ho zadržely“ [Machiavelli 1986 : 76].

Z těchto úvah vyvozuje Machiavelli velmi přesný a ve svých základních rysech dodnes platný závěr. Každý jedinec, každá společenská skupina musí počítat s objektivními podmínkami své činnosti. Trvale úspěšný může být jen ten, kdo se přizpůsobí měnícím se podmínkám. V rozporu s historickými okolnostmi nelze stále jednat. „Lidé mohou jít osudu na ruku, ale nemohou se mu postavit do cesty, mohou tkát nitky osudového útku, ale nemohou je přestříhnout“ [Machiavelli 1986 : 298]. Na druhé straně však to neznamená, že lidé by se měli okolnostem jen přizpůsobovat. „Záměry osudu našťástí nikdo nezná, ale právě proto by člověk v žádné situaci neměl klesat na mysli a zoufat, ale věřit a pracovat pro lepší příští“ [tamtéž]. Lidé sami musejí jednat a vyvíjet aktivitu, chtějí-li dosáhnout vytyčených cílů, a zejména chtějí-li změnit situaci, která je jim nepříznivá. Přitom je podle Machiavelliho „vždycky plodnější jednat rázně než opatrnicky, protože Šťěstěna je žena a jen dokud ji ovládáš pevnou rukou, udržíš si ji. Přeje mladým, prudkým a smělým, a odvrací se od chladných počtářů“ [Machiavelli 1986 : 77].

V Machiavelliho díle nacházíme i prvky moderní metodologie, jakou je historismus. Machiavelli uznává, že „každé společenství má svou vlastní osobitou vývojovou cestu“ [Machiavelli 1986 : 181], a proto „každou situaci musíme řešit podle konkrétních podmínek“ [Machiavelli 1986 : 278]. Machiavelli si uvědomuje, že existuje určitý rozpor mezi podle jeho mínění neměnnou lidskou přirozeností a měnícími se podmínkami. „Proto se mění lidské osudy — od vrcholného štěstí až po pád na úplné dno — jelikož se mění doba“ [Machiavelli 1986 : 320]. Totéž platí i o státních zřízeních. Republiky jsou podle Machiavelliho z tohoto hlediska životnější než absolutistické vlády, a to proto, že jsou pružnější ve vztahu k době a domácím poměrům [Machiavelli 1986 : 320].

Jak je z našeho výkladu Machiavelliho pojetí dějin zřejmé, Machiavelli se jako renesanční myslitel a humanista již osvobodil od dříve převládajícího názoru, že možnosti člověka působit na okolní svět jsou mizivé a že vše podstatné v životě individua i společnosti závisí na boží vůli. Dospěl k závěru, že lidé mohou vlastní aktivitou výrazně modifikovat svůj úděl i úděl společ-

nosti. To, co dnes nazýváme historickou nutností, však nechápal jako objektivní výsledek vzájemně se střetávajících zájmů společenských skupin, nezávislý na vůli jedinců, ale jako mimo ně existující neznámou a ne zcela ovladatelnou sílu.

Pozitivní na tomto pojetí je uznání aktivní role člověka, to, že se Machiavelli vymanil ze středověkého fatalismu. Pozitivní je dále i to, že Machiavelli vytušil, že v dějinách nevládne libovůle a náhoda, že „zákony života lidské společnosti jsou (...) podobné přírodním zákonům“ [Machiavelli 1986 : 267], že člověk vždy musí počítat s reálnými okolnostmi své činnosti a že na základě znalosti těchto okolností a znalosti toho, co nazývá lidskou přirozeností, je možné předvídat budoucnost a orientovat lidskou činnost žádoucím směrem. Avšak k myšlence, že i okolnosti jsou výtvorem lidí, jejichž zájmy se však vzájemně střetávají, takže výsledkem je pak to, co si nikdo nepřál a co se jim jeví jako na nich nezávislá síla, ačkoli je to jejich vlastní produkt, se ještě nedopracoval.

Pojetí struktury společnosti

Z dnešního sociologického hlediska stojí za pozornost rovněž Machiavelliho úvahy o sociální struktuře. Machiavelli nepochybuje o tom, že společnost byla v minulosti a je i v jeho době vnitřně rozčleněná a že její jednotlivé skupiny jsou vzájemně nepřátelské, a proto mezi nimi dochází k boji. Základem tohoto boje jsou rozdílné zájmy jedinců a společenských skupin, přičemž za nejdůležitější považuje Machiavelli zájmy majetkové a mocenské. O tom, jak velký význam majetkové zájmy mají, svědčí podle Machiavelliho to, že „lidé spíš zapomenou na smrt třeba i vlastního otce než na ztrátu majetku“ [Machiavelli 1986 : 59]. Stejně tak i „touha po moci je jedna z nejsilnějších vášní, ovládá rozum i srdce a potlačí i tak silné city, jako je láska k rodičům či dětem“ [Machiavelli 1986 : 308].

Jakkoli se Machiavelli hlubší analýzou příčin rozdílných zájmů nezabýval a v souladu se svým celkovým pojetím společnosti měl tendenci je hledat v neměnné lidské přirozenosti, to znamená, že nepronikl a ve své době ani nemohl proniknout k podstatě vlastnictví, zjistit jeho původ a tak správně objasnit vzájemný poměr zájmů člověka a jeho postavení ve vlastnických vztazích, jsou u něho určité náznaky toho, že si uvědomoval roli materiálních faktorů při společenských přeměnách. Nejdále v tom postoupil při analýze válek, když napsal: „Lidé, zbraně, peníze a chleba jsou hybné páky války“ [Machiavelli 1986 : 163]. Dějinný vývoj i soudobá politická praxe poskytují podle Machiavelliho pro obecnou tezi o rozhodující roli majetkových a mocenských zájmů nepřeborné množství konkrétních důkazů.

Za základní protikladné složky každé společnosti považuje Machiavelli lid a boháče. Mezi nimi dochází k neustálému boji, jehož výsledkem jsou podle konkrétních okolností různé politické formy moci. Machiavelli si správně uvědomuje souvislost mezi ekonomickým postavením společenských skupin a jejich postavením v politických mocenských strukturách. Píše, že „zájmy mocných a zájmy lidu jsou vždycky protichůdné“ [Machiavelli 1986 : 181] a „v každém státě existovali utlačující a utlačovaní“ [Machiavelli 1986 : 182].

Machiavelli však nezůstává u této obecné charakteristiky složek společnosti a vymezuje je konkrétněji. Tak ve Florencii své doby rozlišuje šlechtu, měšťany a prostý lid [Machiavelli 1975 : 15], přičemž šlechtu charakterizuje takto: „Koho nazývám šlechticem? Člověka, který žije zahálčivým způsobem v hojnosti z výnosu svého majetku, na němž však nepřeloží stéblo stéblem“ [Machiavelli 1986 : 253]. Šlechtu hodnotí velmi negativně, a to hlavně proto, že

patří mezi ty síly, které brání vytvoření nových státních útvarů v Itálii a zejména jednotného italského státu. „Tato vrstva je nejzarytější nepřitelem občanské pospolitosti a občanských svobod“ [Machiavelli 1986 : 253].

Naproti tomu hlavní záruku pozitivních změn spatřuje v lidu. Píše o něm, že je moudrý a stálý, dokáže správně předvídat budoucnost, umí většinou rozlišit pravdu a lež, má-li možnost, volí si do svého čela schopné a morální představitele, tam, kde se podílí na vládě, dosahují státy rychlejšího rozvoje, není sobecký a má smysl pro obecné blaho, bez jeho činnosti nelze uvádět do života sebelepší zákony a nařízení a dopouští se méně chyb než jednotliví vládcí.

Proto nejstabilnější a nejodolnější jsou ta politická zřízení, která se opírají o lid, a proto podpora lidu je neselehávající prostředek proti jakýmkoli spiknutím. Lid je také nejjistější zárukou svobody, střeží ji ostražitěji než kterákoli jiná síla a nepřipustí, aby se stala výsadou jen určité složky společnosti.

Za nejlepší státní formu, která se v budoucnosti stane státní formou sjednocené Itálie, považoval Machiavelli republiku, a to právě proto, že v ní nositelem moci je lid. „V republikách bývá sice za mírových časů bouřливо, ale v okamžicích ohrožení a společné bídě se umějí nevidaně sjednotit. (...) Proto u svobodných států nelze sázet na vnitřní politické konflikty a hodnotit je jako rozštěpení, vedoucí k snadnému vítězství uchvatitele“ [Machiavelli 1986 : 292].

Řada pozitivních a obdivuhodných Machiavelliho výroků o lidu vyvolává otázku, koho měl pod tímto pojmem na mysli. I když Machiavelli sám nikde přesné vymezení lidu neuvádí, z kontextu jeho díla můžeme soudit, že za složky lidu považuje především drobné vlastníky z řad řemeslníků, kupců a rolníků(8). Obdobný názor zastává i sovětský autor K. Dolgov [Dolgov 1986 : 137–138]. Lid tedy Machiavelli v podstatě ztotožňuje s ranou italskou buržoazií, která — jak jsme již výše uvedli — měla objektivně největší zájem na vytvoření jednotného italského státu.

Za pozornost stojí i některé Machiavelliho poznámky týkající se rozdílů mezi pojmy lid a dav. V Machiavelliho díle nacházíme určité postřehy, jež z tohoto autora činí předchůdce teorií davu, jak se s nimi setkáváme v současné sociální psychologii. Píše například, že lidé „skryti v davu jsou nadmíru srdnatí, zejména pokud jde o slova, ale jakmile jim začne hrozit postih, nevěří jeden druhému a pokorně uposlechnou příkazů a zákonů“ [Machiavelli 1986 : 255]. Uvědomuje si rovněž, že „živelný projev rozběsněného davu (...) bývá strašný a ničivý“ [tamtéž]. Lid nemůže být ponechán sám sobě. Aby bylo jeho vystoupení úspěšné, musí mít svého vůdce, který je nejen organizátorem, ale také prozíravým myslitelem, jenž je schopen předvídat důsledky takového vystoupení.

Machiavelli si byl nejen vědom existence sociálních rozporů, ale správně v nich viděl i hybnou sílu společenského života. V tom se projevuje jako předchůdce moderního dialektického myšlení. Domníval se například, že dokonalost starověké římské republiky pramenila z rozporů mezi lidem a senátem [Machiavelli 1986 : 179]. „Jakmile však dosáhl římský stát stadia pokoje a klidu, oslabil se natolik, že se uzavřela zřídla jeho růstu. Řím vymýtil spolu s kořeny nepokojů i hnací princip svého vývoje“ [Machiavelli 1986 : 185]. Trvalá rovnováha sil ve společnosti není možná. Život je v neustálém pohybu a nedá se najít nějaká střední cesta, jež by rozpory ve společnosti navždy vyloučila.

---

(8) V této souvislosti stojí za zmínku, že za řemeslníky se subjektivně považovali i největší renesanční umělci.

Rozpory a spory ve státě nelze uměle potlačovat, popírat a tvářit se, jakoby neexistovaly. Takový postup nutně skončí nezdarem a ohrozí bytí pospolitosti. Spory a nenávisť, které se mezi občany rodí, je třeba otevřeně projednávat. „Tam, kde takový ventil neexistuje, uchylují se občané obvykle k jiným, postranním a pro stát velmi nebezpečným prostředkům. Nic neupevní vnitřně i navenek republiku víc než taková zákonná instituce, v jejímž rámci se mohou neshody vybit“ [Machiavelli 1986 : 187]. Rozpory vedou k rozvoji ovšem pouze tam, kde je domovem zdravý morální základ. „Tam, kde je však jádro shnilé, ani sebelepší zákony nic nespraví“ [Machiavelli 1986 : 204].

Cenné na Machiavelliho úvahách o roli rozporů ve společnosti je rovněž to, že správně vytušil i jejich metodologický aspekt. Byl totiž přesvědčen, že badatel, který z jakéhokoli důvodu při analýze společenského života rozpory přehlídí nebo je dokonce zakrývá a jejich existenci popírá, dospívá k mnohem méně hodnotným a mnohem méně užitečným závěrům než ten, kdo v nich naopak vidí podstatné stránky společenského života.

Snad nejlépe to vyjadřuje v úvodu k *Florentským letopisům*, když vytýká autorům, kteří psali dějiny Florencie před ním a kterých si jinak velmi váží, že „v podání válek Florentanů s cizími panovníky a národy byli sice velmi důkladní, že však o občanských rozepřích a domácích svárech a jejich následcích buď zcela pomlčeli, nebo se o nich zmínili tak krátce, že nemohou přinést čtenářům ani užitek, ani potěšení. Mám za to, že tak učinili buď proto, že se jim tyto děje zdály příliš podřadné, než aby je považovali za hodny písemné památky, nebo že se obávali, aby neurazili potomky těch, jež by ve svém vyprávění musili hanit. Oba tyto důvody (...) se mi nezdají hodnými velkých mužů. Neboť skýtá-li nějaký děj potěšení nebo ponaučení z dějin, pak je to jen ten, který je popsán věrně. A je-li nějaké ponaučení užitečné občanům spravujícím stát, je to ono, které ukazuje příčiny nenávisťi a roztržštěnosti ve státech, aby poučivše se cizími chybami, mohli se udržet v jednotě“ [Machiavelli 1975 : 15].

Závěr

V naší stati jsme si mohli blíže povšimnout pouze některých stránek Machiavelliho díla z těch, které mohou být pro současného sociologa v mnohém inspirativní a zajímavé. Stranou jsme ponechali další otázky, zejména Machiavelliho pojetí politiky, v němž je zvlášť exponovaná a dodnes živá problematika vztahu politiky a morálky(9). Stejně tak jsme neanalyzovali ani problém tzv. machiavelismu a obecněji problém dalších osudů Machiavelliho díla až do současnosti, jenž má rovněž řadu sociologických aspektů. Přesto však je snad i tak zřejmé, že díla velkých společenských myslitelů minulosti, k nimž Machiavelli patří, nejsou zdaleka jen antikvární záležitostí a má smysl se k nim i dnes vracet, a to jak pro poučení a inspiraci, tak i proto, abychom s nimi vedli dialog, který může naše současné názory v mnohém obohatit.

Literatura

- Burlackij, F. M.: *Zagadka i urok Nikkolo Makiavelli*. Moskva, Molodaja gvardija 1977.
Dolgov, K.: *Reněssans i političeskaja filosofija Makiavelli*. Novyj mir 1981, č. 7—8.
Slovenský překlad: Dolgov K.: *Esej o filozofii moci*. Bratislava, Tatran 1986.

---

(9) Důležitý z této oblasti a pro další vývoj společenské teorie významný je například Machiavelliho poznatek, že sociální svět i jednotlivci jsou manipulovatelní a tento svět je konstruovatelný, známe-li lidské sklony, vášně a potřeby.

- Garfunkel, A. Ch.: *Renesanční filozofie*. Praha, Svoboda 1987.
- Gramsci, A.: *Poznámky o Machiavellim, politice a moderním státu*. Praha, Svoboda 1970.
- Kłoskowska, A.: *Machiavelli jako humanista na tle włoskiego Odrodzenia*. Łódź 1954.
- Kłoskowska, A.: *Spoleczna teoria Machiavellego*. In: Niccolò Machiavelli. Paradoxy losów doktryny. Warszawa, Książka i Wiedza 1973.
- Kudrna, J.: *K Machiavelliho názorům státně politickým a historickým*. Filozofický časopis 1960, č. 4.
- Kudrna, J.: *Machiavelli a Guicciardini*. Brno, UJEP 1967.
- Machiavelli, N.: *Florentské letopisy*. Praha, Odeon 1975.
- Machiavelli, N.: *Úvahy o vládnutí a o vojenství*. Praha, Naše vojsko 1986.
- Maneli, M.: *Machiavelli*. Warszawa, Wiedza Powszechna 1968.
- Niccolò Machiavelli. *Paradoxy losów doktryny*. Warszawa, Książka i Wiedza 1973.
- Polišenský, J.: *Machiavelli, jeho dílo a společnost, ve které žil*. In: Machiavelli, N.: *Úvahy o vládnutí a o vojenství*. Praha, Naše vojsko 1986.
- Polišenský, J.: *Machiavelli, machiavelismus a Florentské letopisy*. In: Machiavelli, N.: *Florentské letopisy*. Praha, Odeon 1975.
- Sedláček, J.: *Niccolò Machiavelli. Paradoxy losów doktryny (recenze)*. Sociologický časopis 1973, č. 2.
- Szacki, J.: *Użytki historii w doktrynie politycznej Machiavellego*. In: Niccolò Machiavelli. *Paradoxy losów doktryny*. Warszawa, Książka i Wiedza 1973.
- Stoll, L.: *K dějinám politických ideologií v období renesance*. Praha, Svoboda, Horizont 1983.

Резюме

Я. Седлачек: Элементы теории общества в творчестве Н. Макиавелли

Статья написана по случаю сводного чешского издания трех основных произведений Макиавелли под названием «Размышления о власти и о военном деле» (Прага 1986). Она рассматривает вопрос, чем взгляды Макиавелли могут быть интересными и вдохновляющими для современного социолога. Автор указывает на то, что вопреки общепринятому мнению, Макиавелли был не только теоретиком политики, но он рассматривал и другие стороны общественной жизни.

Статья сначала дает анализ социальной обусловленности взглядов Макиавелли, указывает на то, в чем они были в свое время новыми и чем был вызван факт, что по своему реализму и прогрессивности они отличались от взглядов его предшественников и современников.

Далее автор обращает внимание на методологические и теоретические исходные точки творчества Макиавелли, подчеркивает его стремление исходить не из спекуляции, а из фактов, приобретенных, в частности, но собственному политическому опыту и по труду историков. Он подчеркивает также стремление Макиавелли, направленное на то, чтобы приобретенные знания были инструментом практического изменения тогдашнего итальянского общества.

В следующей части автор анализирует понимание истории Макиавелли. Он отмечает, что Макиавелли не вышел за рамки традиционной античной и средневековой концепции исторического развития как циклического движения. Одновременно, однако, он подчеркивает, что Макиавелли нащупал диалектику отношения исторической необходимости и деятельности людей в истории, причем пришел к прогрессивному заключению, что люди могут своей собственной активностью значительно модифицировать свою участь и участь общества.

Заключительная часть статьи обращает внимание на взгляды Макиавелли относительно структуры общества. Автор отмечает, что Макиавелли осознавал внутреннюю дифференциацию общества на взаимно враждующие группы, борющиеся друг с другом. Он указывает на ряд позитивных суждений Макиавелли о роли народа в истории и задается вопросом, какие социальные категории Макиавелли рассматривал под понятием народа. Автор отмечает, что Макиавелли усматривал в социальных противоречиях движущую силу развития и что он нащупал в них также важный методологический аспект истинного познания исторической действительности.

Статья приходит к заключению, что творчество великих мыслителей-обществоведов прошлого, к числу которых Макиавелли относится, имеет не только историческое значение; к ним имеет смысл и сегодня возвращаться, как для поучения и вдохновения, так и затем, чтобы с ними вести диалог, который может в многом обогатить наши современные взгляды.

Summary

J. Sedláček: Elements of the Theory of Society in N. Machiavelli's Work

The paper was written on the occasion of the collected Czech edition of Machiavelli's three principal works under the title *Considerations on the Government and on Warfare* (Prague 1986). It dwells upon reflections on the question as to what the present-day sociologist may find interesting and inspirational in Machiavelli's views, and points out that Machiavelli was not only a theorist of politics — though he is currently considered as such, but that he was concerned with other aspects of social life as well.

To begin with, the paper analyzes the socially conditioned character of Machiavelli's views. It brings out what was new in them at that time, and what caused them to diverge from the views of both his predecessors and contemporaries, owing to their realism and progressiveness.

The paper then takes account of the methodological and theoretical bases of Machiavelli's work, attaching great importance to Machiavelli's endeavour to proceed not from speculations but from facts gained particularly through one's own political experience and from the works of historians. Paramount attention is also devoted to Machiavelli's efforts aimed at turning the knowledge acquired into a tool of practical change in the Italian society of that time.

As far as the Machiavelli's conception of history concerns it is stated that he never surpassed the traditional antique and medieval conception of historical development as a cyclic motion. At the same time, however, it is pointed out that Machiavelli anticipated the dialectics of the relation between historical necessity and human activity in history, and arrived at the progressive conclusion that people are capable of considerably modifying their lot, as well as the lot of the society, by means of their own activity.

The concluding part of the paper is concerned with Machiavelli's views of the structure of society. Attention is drawn to the fact that Machiavelli was conscious of the inner differentiation of society into mutually inimical groups which tend to fight against each other. A number of Machiavelli's positive statements about the role of people in history is referred to, and the question is posed which social categories were embodied in Machiavelli's conception of people. It is pointed out that Machiavelli considered social contradictions to be the motive power of development and presumably to involve an important methodological aspect of the truthful cognition of historical reality.

The paper arrives at the conclusion that the works of great social thinkers of the past, among whom Machiavelli belongs, are no antiquarian matter: even today there is sense in returning to them — not only for instruction and inspiration, but also in order to engage in a dialogue with them: this might enrich our present views in many respects.

Na některé prosté a jednoduché otázky se těžko nalézají prosté a jednoduché odpovědi. Do této oblasti patří i otázka, jaký je a měl by být vztah sociologie k přirozenému jazyku, který vznikl a vyvinul se v daném — přirozeném národním prostředí a společenství, který je nositelem jeho kulturního dědictví a zároveň živým odrazem současného praktického života(1). Pro sociologa je přirozený jazyk dialektickým sepětím běžných, každodenních způsobů vyjadřování a jeho normativních, spisovných forem. V této podobě je nedílnou součástí společenské praxe a v této podobě je především hodný sociologické pozornosti. Měla by se rozbíhat dvěma směry: ke studiu současného stavu a možností integrace přirozeného jazyka do specifického sociologického vyjadřování, do „sociologického jazyka“, a k analýze sociální reality prizmatem přirozeného jazyka, jeho prostřednictvím. V této druhé rovině je jazyk zároveň prostředkem a předmětem zkoumání, což je jeho vlastní sociální specifikum, ale i příčina komplikací postojů, které k němu sociologie může a umí zaujímat.

Potlačení úlohy přirozeného jazyka v empirii i teorii

Cit pro přirozený jazyk, schopnost pracovat s ním ve svém oboru není zanedbatelnou, bývá však zanedbávanou součástí vědecké kvalifikace. Gramaticky těžkopádné vyjadřování zatížené nadbytkem cizích slov a zároveň ochuzené o dynamičnost běžné mluvy, o její obrazové, metaforické prvky, se ve společenských vědách stalo téměř zvyklostí. Jen extrémní polohy působí jako prohřešek proti dobrému vkusu, jako „vada na kráse“.

I v sociologii se vyvinul určitý druh jazykové rutiny, který je omylem považován za odborné vyjadřování, ne-li přímo „vědecký jazyk“. Jestliže na jedné straně hovoříme o „jazyku přirozeném“, pak by tuto rutinní nešlechtěnou odrůdu bylo možno nazvat nejspíše „jazykem nepřirozeným“. Ovšem zanedbávání přirozeného jazyka, jeho „odborná“ deformace bohužel není pouze estetickou záležitostí. V odborném světě snižuje hladinu komunikability a vytváří falešné zdání přesnosti, laickou veřejnost pak přímo odpuzuje. Snaha po popularizaci vědeckých poznatků končí často oboustrannou deziluzí a nezájmem.

Nelze samozřejmě tvrdit, že takové konce jsou výhradně důsledkem špatné práce odborníka s jazykem. Pod nezvládnutým jazykem se mohou skrývat rozpaky nad tématem a dokonce standardní jazykové klišé může být umnou zástěrkou obsahové vyprázdněnosti. Jazyk je schopen vytvářet jakousi stínovou skutečnost, hrát si sám se sebou. Umělec, vědec nebo určitá škola si někdy vytvoří něco jako svůj „jazyk“, což je přímý odraz originálního pojetí, vlastního přístupu ke světu. Samotné užívání tohoto jazyka pak u čtenářů a po-

---

(1) Vedle termínu „přirozený jazyk“ se často v podobných významových souvislostech používají označení „běžný jazyk“, „každodenní jazyk“, „obyčejný jazyk“. Tyto pojmy implikují určitou redukci obecných, abstraktních, teoretických výrazů a také spisovných forem jazyka a na druhé straně nevylučují zcela „umělé“ prvky (např. z profesionálního žargonu), které bývají někdy pouze dočasným „obohacením“ běžné mluvy a nestávají se organickou součástí přirozeného národního jazyka. Zdůraznění polohy běžného, každodenního použití jazyka v opozici k jeho použití „meta-

sluchačů tento přístup evokuje. Ale jazykový odraz často přežívá myšlenky z nichž se zrodil, a tak se může velice snadno ve své pokleslé formě stát nástrojem mystifikace.

Toto nebezpečí má hluboké gnozeologické i ontologické kořeny. Jednak zobecňující funkce slova, jazyka [Lenin 19 : 279] mu propůjčuje velmi důmyslné zbraně nejen k odkrývání, ale i zakrývání podstaty věcí, a jednak se do něj promítají i ty poněkud komplikované sociální potřeby, které nejsou přímočaře a bezelstně spojeny s požadavkem snadné mezilidské komunikace, ale týkají se buď pečlivého zakódování, znepřístupnění informací, respektive jejich ochrany před profánní veřejností (jak se říkalo dříve) nebo před laiky (jak se říká dnes). Tato dvojí funkce je ve skutečnosti funkcí jedinou a vyplývá v podstatě z toho, že lidé diferenciaci svého materiálního bytí nejen mechanicky přenášejí do diferenciaci vědomí, ale používají svého diferencovaného vědomí k regulaci své materiální existence — většinou k posílení své sociální výlučnosti a k potlačení privilegií těch ostatních. Demokratizační procesy postupují samozřejmě protisměrně, ale tím nepopírají, spíše dialekticky stvrzují sociální zakotvenost lidské existence. Společnost jako taková (a pojem „společenský“ či „sociální“ zvláště) se vyvíjí ve střetu dvou tendencí: k diferenciaci a k homogenizaci. Představa absolutního potlačení jedné ve prospěch druhé je nesmyslná. A tento bezesporu složitý proces s mnoha sympatickými a nesympatickými peripetiemi jazyk nejen odráží, ale svým způsobem pomáhá i dotvářet — ovšem včetně přídavného, „nutného zla“, spočívající v tom, že občas (v příhodném čase na příhodném místě) vznikají svérázné degenerativní výběžky, jimiž jsou například právě zmíněné zcela prázdné, frázevité jazykové projevy, už neplnící funkci esoterizace myšlenky, ale snažící se pouze o vzbuzení dojmu její neexistující existence.

Každý vědní obor, včetně sociologie, může či spíše by měl uvažovat o svém vztahu k přirozenému jazyku v naznačených souvislostech. Měl by svou specifickou jazykovou výbavu (terminologickou i gramatickou) citlivě odvíjet z přirozeného jazyka a už z důvodů sebezáchovných se občas vracet i k jeho přirozené logice. O sociologii to platí dvojnásobně, protože předmět, jímž se zabývá, který vědecky zkoumá, je obdařen přirozeným jazykem, a dokonce je z větší části uchopitelný právě přes jazykové projevy.

Čím více se vzdálil jazyk sociologie od přirozeného jazyka, tím je i cesta k němu zpět delší. A tuto cestu musí sociologická empirie konat téměř každodenně. Většina pozorovacích technik začíná překladem výzkumných otázek do „jazyka respondenta“ a pokračuje překladem jeho odpovědi zpět do „jazyka sociologie“. Přitom přeložitelnost odpovědi je úměrná jazykovému zvládnutí otázky a oba směry cesty od jazyka k jazyku skrývají řadu komunikačních úskalí.

Úvaha o vztahu sociologie k přirozenému jazyku by bezesporu měla zahrnout všechny procesy jazykové transformace, na nichž jsou postaveny metody terénního šetření — buď explicitně, nebo implicitně. Řešení těchto problémů není zdaleka novou věcí, ale vývoj je exponuje z různých stran a v duchu

---

fyzickému“ je rozpracováno v analytické filozofii jazyka, která se odvíjí především z koncepcí Wittgensteinových. Zatímco Carnap se utíká k logice, Wittgenstein a jeho následovníci se utíkají k běžnému jazyku [Hubík 1983]. Filozofická problematika jazyka není předmětem tohoto článku, ve kterém i ve snaze vyhnout se případným terminologickým nedorozuměním je zásadně používáno pojmu „přirozený jazyk“. Ze sociologického úhlu pohledu umožňuje i zkoumání struktur tzv. běžného vědomí, přitom ale nevylučuje zahrnutí řady problémů vývoje národního jazyka v celé jeho mnohotvárnosti, ve všech jeho složkách, z nichž právě spisovná hraje významnou roli. Ostatně i marxisticky orientovaná česká jazykověda s pojmem „přirozený jazyk“ běžně pracuje [Petr 1980; Leška 1985].

dialektiky mění jejich důraz. Je třeba vstřebávat a pochopit celou vývojovou linii, abychom nezačínali stále znovu. Ve značně zjednodušeném náznaku vypadá následovně:

V klasickém období empirická sociologie žila spojením ryze deduktivních konstrukcí sociálního světa s každodenní zkušeností jeho individuálního prožitku a z tohoto spojení čerpala svůj „jazyk“. Je to období monografických procedur a přímého pozorování, období primitivních statistických metod. Je poznamenáno snahou zachytit sociální jev v jeho komplexní podobě s pomocí všech dostupných informací, sladěných a doplněných sociologickou imaginací, a celá tato snaha je více nebo méně osvětově zabarvena. V jazykové rovině se samozřejmě prosazuje úsilí o zobecnění, a to v mírně popularizačním tónu. Neostrému ohraničení sociologie jako vědy odpovídá málo specializovaný, ale poměrně obecně srozumitelný „jazyk“.

I když tento obraz empirické sociologie je leckde ještě dosti živý a obrozuje se sám ze sebe i z trvalého manželského svazku s kulturní antropologií, nelze přehlédnout výrazné a vlivné období logicky pozitivistické a formalistní, spojené s explozí pozornosti věnované „jazyku vědy“⁽²⁾. V tomto období se postulují „exaktní“ základy „reálné“ vědy (což je vedle fyziky, biologie a dalších přírodních věd i sociologie) a definuje se její distance od každodenní, běžné, „nevědecké“ zkušenosti. Vzniká systém „vědec — pozorovatel — pozorovaný objekt“ a tomu odpovídající triáda „jazyk teoretický — jazyk observační — jazyk přirozený“ [Carnap : 1968]. Smyslem je precizovat první dvě roviny a najít mezi nimi a rovinou třetí jednoduché, zvladatelné převodní mechanismy. Převedeme-li to do „zajazykové“ roviny, jde o vybudování mostu mezi dvěma světy: světem konkrétním sociálním a abstraktním matematickým.

Dnes už ovšem tato cesta nebudí tak velkou pozornost, i když je třeba říci, že společenské vědy, a speciálně sociologie, se s danou úlohou nevypořádaly se ctí, přestože se o to dost snažily a vlastně dosud snaží. Byla a je hledána objektivnost, přesnost a spolehlivost metody a zároveň jednoznačnost a komunikovatelnost v oblasti jazyka. Vzorem jsou přírodní vědy, které v tomto ohledu již dospěly dále. — A v tom je právě problém. Je například přesnost v sociologii možno chápat stejně jako ve fyzice, měřit ji stejnými, respektive podobnými jednotkami? Může sociolog provádět objektivní, nezávislé měření sociální reality, již je neoddelitelnou součástí? A může jednoduchý, univerzální jazykový systém adekvátně překrýt bohatě, mnohodimenzionálně diferencovanou sociální realitu?

Ti, kteří si na tyto a podobné otázky odpověděli kladně (ať už po zralé úvaze nebo bez ní) dále precizují sociologii po vzoru exaktních věd, byť už bez pozitivistických naivit, orientují se na počítače co nejmladší generace a snaží se používat stále důmyslnějšího matematického aparátu a stále specifictějšího jazyka. Zřejmě je přesný a univerzální, ale, jak bylo řečeno, je příliš vzdálený jazyku přirozenému a málo srozumitelný mimo nejužší okruh odborníků, to znamená i pro „neexaktní“ sociology. Ti vznášejí dnes již tradiční námitky proti obsahovému redukcionismu, formalismu, odtrženosti od reality apod.

Zákonitě se objevila extrémní fenomenologická stanoviska, která jednak vrací sociologii zpět od statistických agregátů ke každodenní empirii a jednak

---

(2) Tato pozornost ovšem patří v první řadě vědě samé, vědě jako takové, a snaha o vlastní, specifický jazyk je jen důsledkem úsilí vybudovat na společných základech racionálního myšlení a formální logiky specializované, přesně ohraničené, ale vzájemně komunikativní vědní obory.

zavrhují „vědecký jazyk“ jako takový, respektive jej důsledně substituují jazykem přirozeným [Petrusek 1987]. Je zbytečné připomínat, že s tímto proudem opět přišla ke slovu sociologická imaginace. Problém je v tom, že introspektivní báze zostřežuje objektiv, ale zužuje záběr. A pak — ryze subjektivní vidění světa může být inspirativní, ale nezabrání touze po generalizaci, spíše ji svou extremitou samo provokuje.

Dlužno říci, že naše sociologie se vcelku extrémním vývojovým výkyvům zdařile vyhýbala, ale pochopitelně se nevyhnula příslušným inklinacím. Jen posledními peripetiemi neprošla (opomeneme-li ryze individuální případy). Nekonal se masový návrat ke kvalitativním metodám empirické sociologie jako následná vývojová protiváha masového příklonu ke kvantifikaci. Stále výrazně dominuje extenzivní statistická procedura se svým charakteristickým quasi-statistickým jazykem a s více nebo méně efektivními pokusy o zkvalitnění fáze zpracování dat dalšími složitými matematickými metodami. I když magie čísla už poněkud vyčichla, nemá již ten původní strhující účinek, komplikuje i nadále jazyk sociologie výše zmíněným způsobem a vzdaluje jej stále více od přirozeného jazyka.

Výzkumy společenského vědomí, jejichž užitečnost je stále zjevnější, vyžadují daleko citlivější práci s přirozeným jazykem. Vyžadují především přesun pozornosti z fáze zpracování dat na počáteční fáze výzkumu, kde lze například pomocí sémantické analýzy evidovat významový rozptyl nosných výzkumných pojmů ve vědomí určitých skupin lidí nebo celé společnosti a ujasnit si, co chceme a co jsme schopni vydělit a podchytit z objektivní reality. Tento metodický krok není zdaleka triviální záležitostí ani co se týče provedení, ani co se týče důsledků. Provedení vyžaduje dobrou orientaci ve strukturách přirozeného jazyka i v jeho historickém vývoji a zároveň schopnost přistupovat k němu z pozice sociologa disponujícího dobře jazykem své teorie. Asi se nelze obejít bez zmíněné sociologické imaginace, i když by neměla mít formu bezúzdnné fantazie. A automatickým důsledkem je požadavek modifikace všech dalších výzkumných kroků podle výsledku této primární jazykové analýzy.

Takové potvrzení významu přirozeného jazyka v sociologickém výzkumu nemůže zůstat bez vlivu ani na „jazyk teorie“, i když ten se nemůže rodit jen z empirické báze. Z častého „pracovního kontaktu“ s přirozeným jazykem může čerpat minimálně určité zkonkrétnění, oživení a větší srozumitelnost (a zároveň pozbytí charakteru jazykového útulku pro mrtvé stereotypy a bezduché fráze). Není třeba nutit se do fenomenologické extáze nebo litovat, že je cizí střízlivé povaze českých sociologů. Stačí věnovat větší a kvalitnější pozornost reálnému sociálnímu dění na všech jeho úrovních včetně jazykových odrazů a pochopit, že pro sociologii je velmi důležité spojení jazyka jako prostředku zkoumání s jeho rolí nositele informací a komunikace.

Přirozený jazyk jako vhodný předmět sociologického zkoumání

Jazyk může být sám o sobě zdrojem poznání, protože se účastní sociálního života a zároveň svým způsobem reprodukuje sociální svět — a to v jeho dynamické, ne ustrnulé podobě. Na jedné straně je jeho produktem a na druhé straně jeho nositelem, živým, měnícím se obrazem. Proto může být předmětem a současně prostředkem sociologického zkoumání. Strhuje k sobě pozornost nejenom sám sebou, ale i pro to, co se za ním skrývá.

Ovšem pro tzv. sociologii jazyka je přirozený jazyk prvním a konečným předmětem zkoumání. V této okrajové sociologické disciplíně se situace zjevně obrací: techniky sociologického pozorování se používají ke zkoumání jazyka jako jednoho ze sociálních jevů. Ale i takto získané výsledky bádání v oblasti

sociologie jazyka mohou sloužit k řadě dalších sociologických účelů, sekundárně mohou hrát roli zprostředkující informační roviny.

Důležitým výchozím faktem tedy zůstává, že přirozený jazyk je společenským jevem zvláštního druhu, který vznikl a vyvíjí se jako organická součást celé sociální stavby nad individuální existencí, součást společenského vědomí, této relativně autonomní oblasti(3), v níž se postupem času konstituovala určitá obecně platná pravidla, normy instituce — jak tomu učí sociologie. I jazyk má charakter pravidla, normy, instituce. Jeho zvláštní postavení vyplývá z toho, že je nástrojem mezilidské komunikace, a proto je přímým, bezprostředním pojítkem mezi individuální a sociální rovinou života. Obousměrně přenáší vývojové impulsy a zároveň je platformou reprodukce zobecněných, zespolečenštěných ideí, hodnot, vzorů. Toto „stabilizační poslání“ jazyka, které nemá umrtvující účinky, z něj činí jakýsi těžko smazatelný záznam, rezervoár myšlenek, postojů, hodnot i činů mnoha pokolení, stále využívaný a doplňovaný. Všechny tyto historicky stvrzené a nepřetržitě aktualizované role a funkce přirozeného jazyka jej pak přetvářejí ve významnou celospolečenskou hodnotu a součást kulturního dědictví.

Není snad třeba zdůrazňovat, že ve všech těchto aspektech či jevových podobách, včetně té poslední, může jazyk být předmětem sociologického zkoumání, a to předmětem velice vhodným, protože je navíc schopen bezděčně vypovídat o mnoha dalších sociálních jevech a procesech, s nimiž je v úzkém styku — buď jako prostředník komunikace, nebo jako podpůrná norma, příbuzná instituce, navazující hodnota apod.

I když jde v podstatě o jeden a týž předmět — o jazyk, měla by sociologie, vycházejíc ze svých možností a předpokladů, věnovat každé jevové formě zvláštní pozornost. Poněkud jinak by měla zacházet s jazykem jako prostředkem dorozumívání, jinak s jazykem jako společenskou normou a institucí a jinak s jeho metamorfózou v kulturní hodnotu a kulturní dědictví. A je příznačné, že s každou z těchto tří funkcí, tří rovin uvažování se přiblíží jiným spřízněným oborům a společenskovědním oblastem. První rovina nepochybně inklinuje především k teorii komunikace a k řadě psychologických disciplín, poslední ke kulturní antropologii a etnografii. Střední rovina je sice „nej-sociologičtější“, převážně pracuje s tradičními, ryzími sociologickými kategoriemi, nicméně má blízko na jedné straně k pedagogice, na druhé straně k různým sférám kulturologickým — jak se ostatně hned ukáže. Nakonec všechny tři roviny samozřejmě mají nebo měly by mít blízko k historii a k jazykovědě. Začneme tedy střední polohou:

Jak je známo, sociologická teorie pracuje často s kategoriálním systémem „společenské instituce“ a nikdy neváhala do tohoto systému zahrnout i jazyk. Má výraznou normativní stránku, která samozřejmě vznikala a vzniká postupně, vyvíjí se ruku v ruce s unifikací a formalizací jazykových systémů. Nakonec často nabývá kodifikované formy. Tím je zároveň potvrzena obecná závaznost normy a vzniká systém sociálního učení, sociální kontroly a pocho-pitelně i sociálních sankcí, ať už formálních nebo neformálních. Jazyk, respektive určitý jeho normativní systém, se tak stává institucí(4).

---

(3) Marx a Engels v *Německé ideologii* (1846) napsali, že „řeč je praktické vědomí, existující i pro jiné lidi, tedy i pro mne samého teprve existující skutečné vědomí, a řeč vzniká, stejně jako vědomí, teprve z potřeby, z nevyhnutelnosti styku s druhými lidmi...“ [Marx 1962 : 44].

(4) Velice jednoduše vyjádřil postavení jazyka už Durkheim v *Pravidlech sociologické metody*: „nejsem nucen mluvit francouzsky se svými krajany ani užívatí zákonitých mincí, ale je nemožno, abych jednal jinak [Durkheim 1926 : 37]. Tezí, že jazyk je sociální instituce, poprvé však rozpracoval americký lingvista Dwight

Tímto procesem v podstatě prochází každý národní jazyk a jeho historická specifika ukazují k povaze národa a k povaze sociálního vývoje. Měla by to být jedna z domén sociologického zkoumání, pokud se tím ale u nás někdo zabývá, jsou to spíše historici a sami jazykovědci. Pochopitelně pojednávají tento předmět po svém, ze svého úhlu pohledu a svým odborným „jazykem“. Projevení citu pro sociologické aspekty je záležitostí individuální erudice. Bohužel, i když vydáváme řadu dobrých historických i jazykovědných prací, nenajdeme v nich mnoho sociologických aspektů. Může to být způsobeno i tím, že kontakt mezi historií, lingvistikou a sociologií jako vědami je poměrně slabý a že chybí zejména zpětná vazba od sociologie ke jmenovaným oborům. Historikům a jazykovědcům není blízký sociologický přístup a sociologický jazyk, protože vlastně neprošli jeho školou, a strhujících vzorů se nedostává.

Ale vraťme se k normativnímu a institucionálnímu charakteru jazyka, k jeho konkrétním podobám. Každý národní jazyk se rozpadá do řady normativních systémů. Nejsou stejné „tvrdé“ či „přísné“, nemají stejný akční radius sociálního působení a prosazují se různými institucionálními cestami. Každý má také svou historii a svůj důvod, proč by se o něj měl sociolog zajímat.

Nejrozvinutější instituci s nejpřesnějšími a „nejtvrdšími“ normami, kontrolou i sankcemi a také s nejobecnějším, ale zároveň nejformálnějším působením, je spisovný jazyk. Jeho silné a důstojné postavení je dáno už tím, že je na něm postaven vzdělávací systém, věda a kultura. Účastní se socializačního procesu jedince a intervnuje do jeho sociálního postavení a sociálního prestiže. Ale nejen to. Je platformou národního sebeurčení a kulturní svéprávnosti. Vytvoření spisovného jazyka je nezbytnou součástí všech národních obrodných procesů a jeho zvládnutí populací je významným kulturně historickým mezníkem. Souvisí samozřejmě s plnou gramotností a s vyvinutým vzdělávacím systémem. Bylo obvykle podporováno buď centralistickými tendencemi státního aparátu (například ve Francii a Německu), nebo u nově konstituovaných národů snahou vytvořit dojem kulturní jednotlosti a plynulé návaznosti na předcházející historický vývoj. Tak tomu bylo zejména u nás.

Vztah jazyka k národu a národa k jazyku patřil u nás v minulých dvou stoletích k oblíbeným tématům a úloha spisovného jazyka byla vždycky podtrhávána v nejrůznějších souvislostech. I když sociologickou stránku věci nikdo příliš nezkoumal, je evidentní, že pozornost věnovaná spisovnému jazyku se obrazila silně v sociálním životě. Zejména v určitých vývojových etapách dobré zvládnutí jazykové normy lámalo sociální bariéry (i když pochopitelně ne všechny) a stávalo se mobilitním kanálem. Používání stejného a navíc všeobecně respektovaného jazykového úzu musí lidi sbližovat a svým způsobem zhodnocovat a navíc je činí povoláními k vykonávání některých činností nebo přímo profesí. Z tohoto důvodu dříve u nás převládal „uctivý vztah“ ke spisovnému jazyku i k lidem, kteří jej plně ovládali, a také byla obecně rozšířena představa, že je nutnou, nezbytnou součástí vzdělání a známkou kulturnosti.

Kultivační a reprezentativní stránka spisovného jazyka i jeho patrné sociálně diferenciací působení vystupovaly nejvýrazněji do popředí v době, kdy již byl přesnou, závaznou a kodifikovanou celospolečenskou normou, ale jeho zvládnutí ještě nebylo všeobecnou záležitostí, nebylo samozřejmostí, tak jako nebylo samozřejmostí úplné základní vzdělání. Proces demokratizace vzdělání a zvyšování jeho úrovně, zejména v základní, povinné složce, zároveň s pro-

---

Whitney (1827–1894). Ferdinand Saussure řekl, že „jazyk ponechává ze všech sociálních institucí nejméně místa iniciativě“ (cit. podle M. Leroye: *Individualistické tendence v lingvistice* [Dvanáct esejí 1970 : 185]).

cesem sociálního sblížování v oblasti práce i životního způsobu vedl k tomu, že se spisovný jazyk stal samozřejmým majetkem nejširších vrstev národa(5). Zdá se být paradoxní, že jeho hodnota a „sociální moc“ tím poklesla. Je to však přirozené. Přístup k němu již není sociálně diferencován, je umožněn každému a je snadný. Proto mizí i jeho sociálně diferencující účinek a klesá úcta k němu. A zcela v dialektickém duchu se jeho pokleslý status projevuje jeho zanedbáváním. Dnes již není důkazem vzdělanosti a otázkou prestiže mluvit „správně česky“. Je to zbytečné, a dokonce to bývá spojeno s menším společenským zesměšněním. Lze říci, že norma poněkud „změkla“, sankce se zmírnily, respektive u některých jazykových prvků obrátily směr svého postihu. I typičtí nositelé a prosazovatelé normy spisovného jazyka — pedagogové (zejména mladší generace) — opustili přísná kritéria a sami ve snaze přiblížit se žákům „oživují“ svůj jazykový projev tzv. lidovými výrazy.

Opět lze říci, že celý tento proces sociálního zhodnocování a následné degradace spisovného jazyka stojí sám o sobě za pozornost sociologů, nehledě na to, že jeho prizmatem lze sledovat a s jeho pomocí explikovati jiné vývojové sociální procesy, včetně zdánlivě překvapivých úkazů. Zejména by bylo možno tímto studiem vnést trochu světla do konkrétních historických peripetií sociálního rozrůžňování a sblížování, ale i otázky aktuální identifikace jednotlivců a sociálních skupin s národem, s jeho kulturou a jejím dědictvím lze na tomto podkladu studovat a stojí za sociologickou pozornost.

Samostatným tématem je rozdíl mezi institucionální povahou psaného a mluveného slova, a to právě ve vztahu ke spisovným normám. Nesporně zde existuje určitý vzájemný vývojový posun mezi oběma formami jazyka. Psané slovo vždy inklinovalo a dosud inklinuje k větší formálnosti, a tudíž je vhodnějším nositelem spisovných norem. Na druhé straně je hůře zvladatelné pro pravopisnou složku a je snáze kontrolovatelné(6). V současné době je u nás spisovný jazyk přinejmenším závaznou normou pro tištěné texty všeho druhu a obecně je nárokován i pro rukopisy, včetně osobní korespondence. Zatímco přesné dodržování gramatických tvarů a spisovné terminologie v běžné mezilidské komunikaci a někdy dokonce i ve formálních méně významných veřejných projevech se, jak bylo řečeno, nejen zásadně nevyžaduje, ale často je nelibě kvitováno i zesměšňováno, v psaném projevu je situace obrácená: chyby téhož druhu jsou považovány tak trochu za známku „negramotnosti“.

A to je další téma k sociologickému zamyšlení a zpracování. S čím se mísí spisovný jazyk, jak to, že zcela nezdomácněl a nestal se „lidovým“? Pravděpodobně stále existují prvky jazykové tradice, které se neobrazily ve spisovné normě — možná proto, že příliš odporují její celkové logice, a zároveň se „lidový jazyk“ rychleji sytí společenskou změnou. Kodifikace nových zvyklostí nemůže postupovat ukvapeně, musí vystihnout ten správný okamžik, kdy se změna ustálila v dostatečně širokém sociálním okruhu, a to je pochopitelně obtížné. Ovšem tam, kde se lidé téměř stydí používat ustrnulých spisovných tvarů a slov, pak nutně dochází k dominanci neformální formy nad uzákoněným předpisem. Norma „lidového jazyka“ a jeho instituce, byť nejsou přesně

---

(5) Pro úplnost je třeba připomenout, že v některých zemích — konkrétně v Německu — sehrála významnou kodifikační úlohu tzv. jevištní řeč, a to vzhledem k pravidlům kultivované výslovnosti. Při jednotné normě psaného slova se totiž výslovnost v jednotlivých územích Německa značně lišila. Ale ten, kdo používal „jevištní“ výslovnost, byl snadno identifikován jako vzdělanec.

(6) Snaha zpřístupnit spisovnou jazykovou normu prostým lidem vedla často lingvisty i státní správu k reformám pravopisu, k záměrnému přiblížení „lidovému jazyku“. Charakteristické je to pro období národně demokratických revolucí (u nás, v SSSR i jinde) a je to provázáno vůbec větší tolerancí vůči lidové mluvě, jejíž prvky pronikají i do oficiálních tiskovin.

definovány a „zapsané“, mohou mít svým způsobem výraznější místo ve společenském vědomí než jazyk spisovný. Na tom nic nemění skutečnost, že v tomto samovývoji hrozí nebezpečí vulgarizace národního jazyka a poklesu jeho kulturní hodnoty.

Když už bylo použito — možná neoprávněně — globálního označení „lidový jazyk“, je nutno dodat, že je obtížné podchytit jej jako jednoduší systém a časově jej přesně zakotvit. Je bohatě vrstven a při pohledu zblízka se rozpadá do řady skupinových, silněji nebo slaběji normativních systémů, které se nacházejí v různých vývojových stadiích. Výzkum slangů a žargonů, ale i výzkum moderních nářečí a jejich vzájemného prolínání a afinity i kontraverzí se spisovným jazykem mohou sociologa přivést ke studiu pozice významných i marginálních sociálních skupin ve společnosti i ke studiu procesu sociální změny. Právě z hlediska společenské změny mohou i okrajové skupiny nabývat na významu, protože v sobě mohou skrývat silný dynamický náboj. Vytváření vlastního jazyka je rozhodně známkou značné životaschopnosti — a ovšem také kolektivního pocitu výlučnosti až distance od okolního sociálního světa.

Poněkud specifická je situace profesionálních žargonů, respektive „hantýrek“. Vznikají a mizí poměrně rychle v závislosti na vývoji struktury povolání a nemají příliš velký sociální rozptyl: jejich studium je důležité právě proto, že indikují zvraty ve vývoji socio-profesní struktury, že z jejich bohatosti a z frekvence určitých výrazů lze soudit na přežívání či odumírání nejen celých profesí, ale i některých jejich vnitřních charakteristických rysů. Jsou ovšem povolání vystihující přesně dlouhodobější vývojový trend. Jejich „jazyk“ se stává velmi rychle významnou institucí, i když difunduje jenom v úzkém okruhu odborníků.

Otázky nových, rodících se jazykových norem a institucí nás automaticky přivádějí k rovině zkoumání, která je sociologicky druhotná, ale z hlediska historického vývoje sociálního světa prvotní: k jazyku jako prostředku komunikace. Sociologický záběr je zde velice široký. Většinou navazuje buď spíše na psychologické, nebo spíše na filozofické pojetí.

V zásadě lze vyjít z toho, že na jedné straně se jazyk rodí v ústech jedince, z jeho potřeby komunikovat a tato potřeba mu dává „raison d'être“, na druhé straně se formuje jako všeobecně použitelný dorozumívací systém vlastně v průsečíku komunikačních potřeb mnoha jedinců. Jako více nebo méně zespoledenštěný, normativní systém se vrací zpět k individuu, které s jeho pomocí žije svůj sociální život.

Koneckonců je to cesta, kterou vzniká a žije všechno „sociální“ — cesta, která zajímá sociology, na níž se definovala sociologie jako samostatný vědní obor. Jejím nejdůležitějším, ale obtížně vyjádřitelným bodem, či spíše úsekem, je metamorfóza sumy individuálních vkladů v koherentní, nadindividuální, sociální realitu. Jde o kvalitativní přerod, který probíhá prakticky neustále, není časově ani prostorově ohraničen a je podchytitelný spíše pomocí historické dedukce než aktuální empirií. Analogický bod na cestě zpět od „sociálního“ k „individuálnímu“ lze zachytit a vysvětlit snáze. Promítá se například do zmíněného působení obecných norem na jednotlivce, do sociální regulace i inspirace jeho chování, jeho aspirací.

Proto sociologicky relevantní není ani tak zkoumání průběhu jednotlivých jazykových komunikačních aktů (různě komplikovaného a zprostředkovaného systému „komunikátor — přenos zprávy — příjemce“) jako studium společenské podmíněnosti jazykové komunikace jako takové, studium sociálních důsledků hromadění a reprodukce komunikačních aktů a přechodu z polohy

individuální do polohy kolektivní, od konkrétního jazykového jednání k jazyku jako obecnému komunikačnímu systému.

Celou tuto problematiku lze postavit na rozštěpení jazykového komunikačního systému do dvou rovin — roviny jazyka a roviny řeči — nebo, řečeno modernější terminologií (s patrným psychologickým zabarvením): do roviny jazykové kompetence a performance. Tyto vzájemně analogické (ne identické!) dichotomie sice vyrostly na půdě různě orientované jazykovědy v různé době (7), nicméně obě zapadají do sociologického pohledu, protože vyjadřují transformační napětí mezi dvěma sociálními jevy, dvěma socializačními procesy. Toto napětí je zdrojem dynamiky jazykového vývoje, který je nedílnou součástí společenského vývoje.

Jazyk je potenciálním nástrojem komunikace, řeč je procesem jeho využití. Jazykový systém reprezentuje moment stabilizační, konzervační, systém řeči je založen na pohybu, reprodukci a změně. Ale řeč, respektive „řečové chování“ je postaveno na jazyku, na jeho dorozumívací potenci a jazyk je smysluplný jen svou možností měnit se v řeč. Jsou to dvě abstraktní roviny ve společenské praxi neoddělitelné. Řeč je jazyk, uvedený do pohybu, jazyk je stabilizovaná řeč. První je zdrojem i určitým výsledkem socializace, druhé vlastně socializací samou.

Každý zvlášť a oba dohromady jsou vhodným předmětem sociologické analýzy. Může se zabývat sociální situací tzv. řečového chování, procesem difúze „řečových zvyklostí“ v různém sociálním prostředí a jejich postupnou stabilizací v jazykovém systému té které skupiny či společnosti. Může zkoumat závislost těchto procesů na celém sociálním vývoji, respektive na jeho vývojových zvratech, stagnacích, retardacích.

„Řečové chování“ může jazyk i postupně degradovat, umrtvovat jeho systém, brát mu jeho smysl. Evidentní je samozřejmě případ latiny, která se z živého jazyka stala časem dílem relikvií, dílem úzkým jazykem odborným. Je to však obecnější problém univerzálních jazykových systémů, které ztratily nebo nikdy neměly výrazné spontánní sociální nositele. Místo jednoduchého esperanta, narozeného v sociálním vzduchoprázdnu, se učíme těžkým světovým jazykům, které tohoto nositele mají.

Je ovšem třeba podotknout, že někdy proces učení cizím jazykům nevede k ožívování jejich systému. Sám učební proces není ještě využitím jazyka. Pokud je jazykový systém pouze konzervován ve společenském vědomí, nevstupuje do společenské praxe, nemění se v řeč, pak neplní ani svou bytostnou, ani dějinnou úlohu, jinak řečeno — je pro danou společnost neužitečný. A není třeba podotýkat, že je to situace dosti charakteristická pro náš současný vývoj. Vědomí nevyužitelnosti se ovšem zpětnou vazbou dostává do procesu výuky, který už mnohdy na živé používání jazyka ani není orientován.

Tyto a podobné problémy orientují sociologické uvažování spíše ke kategoriím kompetence a performance, které jsou úzce vázány na konkrétního nositele a uživatele jazyka. Jazyková kompetence je potenciální schopnost používat jazyka, jsou to osvojená jazyková pravidla, zatímco jazyková performance je používání těchto pravidel, tohoto jazykového reservoáru v aktuálních komunikačních situacích. Jazykovou kompetencí je nadán jak jedinec, tak společenská skupina, i když kompetence skupiny se realizuje, stává se performancí

---

(7) Kontradikci „jazyk-řeč“ (langue—parole) použil a vysvětlil první Ferdinand de Saussure, švýcarský lingvista, považovaný za zakladatele strukturalistického směru v jazykovědě; dichotomie „kompetence-performance“ pochází od druhé největší lingvistické „hvězdy“ tohoto století, od Noama Chomského až z let padesátých. Obě dvojice pojmů, zejména ovšem ta první, zdomácněly ve vědomí jazykovědců a používají se ve značně širokém významovém rozpětí.

pouze prostřednictvím jejich jednotlivých členů. Změny v kompetenci mají zprvu také ryze individuální ráz. Některé dříve či později přejdou do skupinové kompetence, jiné nikoli. I tento proces je sociologicky přitažlivý, protože odráží určité širší momenty sociální změny. Je tu například otázka, jak se rodí a zabydlují nové termíny, nová rčení v „malých skupinách“ i v celých společenských vrstvách, jakou roli v tomto procesu hrají autoritativní osobnosti, komunikační zvyklosti a možnosti, kolektivní snaha odlišit se od ostatních, specifické prvky způsobu života apod. Bylo by možno například testovat hypotézu, že míra odlišnosti jazykové kompetence určité skupiny od kompetence běžné nebo té, kterou disponuje společenská vrstva, k níž daná skupina přísluší, je měrou vnitřní koherence této skupiny, nebo hypotézu o vlivu jazykové kompetence na rozdělení rolí a statusových pozic uvnitř skupiny apod.

Je zřejmé, že tyto dílčí stejně jako předchozí obecnější problémy jazykové komunikace jsou vlastně zrcadlovou polohou normativní a institucionální povahy jazyka. Každý z těchto dvou přístupů však provokuje jiné sociologické otázky. Komunikační problematika jazyka je v očích sociologické veřejnosti spojená především s představou studia jazykových specifik takzvaných kulturních a masových médií (rozhlasu, televize, tisku, filmu, divadla atd.). I k nim lze ovšem přistupovat z prvního hlediska, a to tím spíše, že sama jsou významnými společenskými institucemi. Některá jsou postavena výlučně na jazykové komunikaci, jiná nikoli. Většinou ovšem nějaký svůj „jazyk“ v určité institucionalizované formě mají.

V této souvislosti se vynořuje jako samostatný problém, hodný pozornosti sociologa, vztah verbální a neverbální komunikace, jejich vzájemná zástupnost a jejich specifické nepřevoditelné možnosti. Komunikace pomocí obrazů, mimických gest, tanečních kreací a hudby má svou vlastní historii, možná v daleké budoucnosti bohatší než verbální komunikace. Je samozřejmě vázána na jiné struktury lidského vědomí i lidské praxe než slovní vyjadřování. V současné době je jejím polem působnosti hlavně umění, respektive některé umělecké žánry. Dokonce lze říci, že žánry se vlastně definují na typu komunikace, i když se někdy vzájemně prostupují, eventuálně se vědomě snaží převzít ducha myšlenkově korespondujícího jazyka — například vyjádřit určitou hudbu obrazem, a naopak. Příznačné je, že nejčastěji se napodobuje „literární styl“.

Nelze říci, zda je verbální komunikace v zásadě lidem nejbližší, rozhodně však je stále výrazně preferována(8). Například je zvykem interpretovat, vysvětlovat všechna umělecká díla, bez ohledu na jejich jazyk, verbálně a tím je převádět do společenského vědomí. Ale slovní interpretace vytváří vlastně nové, stínové dílo. Netřeba podotýkat, že se může značně odchylovat od originálu. Jednak jazyková výbava, kompetence interpreta často neodpovídá požadavkům překladu (podle běžného rčení se pro vyjádření uměleckého díla někdy „nedostává slov“), jednak bývá dílo špatně pochopeno. Jeho otisk ve společenském vědomí, na němž mimo jiné závisí jeho životnost, zda se uchová pro budoucnost, nebo neuchová, je ovšem výsledkem propojení mnoha individuálních interpretací. Přitom, schematicky řečeno, každá další je ovlivněna těmi předchozími. Někdy po čase vznikne velmi silná, neprůhledná jazyková clona, která brání proniknout k originálu. Lidé už automaticky zaujímají obecně tradovaný postoj, nejsou schopni se od něj odpoutat. Je ovšem známým

(8) Otázku, zda v současné době se pro rozvoj komunikace a kultury nestávají rozhodujícími spíše vizuální symboly a je zprostředkující média (především film, televize, počítačová grafika apod.), zde diskutovat nebudeme, protože vzhledem k tématu je to příliš subtilní problém.

historickým jevem, že v další generaci nebo po výměně několika generací dojde k reinterpretaci nějakého díla nebo celého uměleckého směru. To není samozřejmě způsobeno pouze zbrusu novou jazykovou výbavou, ale změnou celého společenského klimatu (která koneckonců novou jazykovou kompetenci vyvolává), novou sociální situací, společensko-ekonomickými podmínkami.

Je přirozené, že sociologicky inspirující není jen ústřední role jazyka, ale také jeho role problematická, příliš proměnlivá, nebo naopak nadměrně konzervativní. To však nic nemění na skutečnosti, že jazyk se ve strukturách společenského vědomí fixoval jako velká, tradiční hodnota. Platí to o jazyku jako takovém i o jeho specifických problémech — zejména o národních jazycích, o spisovném jazyku, ale i o „jazyku“ literárním, básnickém apod.

Hodnota jazyka je silně závislá na mohutnosti jeho tradice a ta je většinou spojena se zdokonalováním, nehledě k tomu, že sama délka trvání zhodnocuje. Za vysokou mírou dokonalosti se ovšem skrývá optimální plnění všech sociálních funkcí. Z nich komunikační jsou primární, ale vyvinula se ještě řada odvozených funkcí. Jazyk je nositelem ideologií a zároveň nástrojem jejich propagace. Je klíčem k historii a s jeho pomocí se predikuje budoucnost. Jazyk má své symbolické poslání, které se silně realizuje v umění a má svou bohatou minulost. „Magická funkce“ jazyka postupně upadala a dnes jsou některé staré texty konzervou, kterou nedovedeme otevřít. Ceníme si tedy jejich estetické stránky, která rovněž není malou hodnotou jazyka (a nevyskytuje se samozřejmě pouze ve starých záznamech). Je spojena se schopností bavit a kultivovat lidi, což nejsou zdaleka zanedbatelné funkce.

A konečně, jazyk je sice součástí společenského vědomí, ale umožňuje i orientaci v materiálním světě, hraje v něm roli prostředníka. To je jeho specifikum a zároveň faktor zvyšující hodnotu.

Ještě zmínku o tom, že jazyk jako každá velká hodnota má tak trochu sklon „shlížet se sám v sobě“. I když je to nesmyslný paradox, má někdy jakoby snahu existovat jen sebou a pro sebe. Samozřejmě je to projev toho, že někdo konkrétní podlehl jeho kouzlu, identifikoval se s ním a abstrahoval zcela od jeho sociálních funkcí. Již bylo poukázáno na to, že jazyk si může hrát sám se sebou, vytvářet fiktivní skutečnost, vyjadřovat to, co ztratilo reálný smysl nebo jej nikdy nemělo. Tyto hry mohou být jen zábavné a mohou být i nebezpečné. Ať tak či onak, demonstrují určitou nezávislost, svébytnost jazyka a neubírají mu hodnoty.

Výčet faktorů, které konstituují hodnotu jazyka, respektive výčet jeho dílčích hodnot, je značně bohatý a bezpochyby není ještě úplný. Všechny nejen vznikly a existují v sociálním prostředí, ale aktivně se účastní jeho formování. V jistém smyslu jsou vlastně bezprostředním sociálním důsledkem působení jazyka i podmínkou jeho dalšího vývoje. Zkoumat lze jejich váhu, jejich vzájemný vztah i proměny v čase i v prostoru. Lze se zabývat tím, jak jsou svázány s jednotlivými společenskými skupinami, vrstvami. A všechny tyto aspekty lze vztáhnout k jazyku jako takovému i k jednotlivým jazykovým systémům a položit si například otázku, jaká je dnes u nás hodnota spisovné češtiny nebo ruštiny, angličtiny, jaká je hodnota „básnického jazyka“, „počítačového jazyka“, jak tyto hodnoty sdílejí jednotlivé sociální skupiny a jak tato jazyková diferenciace koresponduje se sociální diferenciací měřenou a chápanou obvyklým způsobem.

Lze tedy říci, že jazyk jako hodnota je velmi vhodným předmětem sociologického zkoumání. Tento přístup svým způsobem přestřešuje oba předchozí — ten, který chápe jazyk jako normu a instituci i ten, který v něm vidí prostředek komunikace. Kromě toho však sociolog alespoň trochu inspirovaný kulturní antropologií chápe jazyk jako celistvý kulturní jev, významnou sou-

část kultury a může svou pozornost zaměřit k jeho místu v historii i současnosti té které národní kultury nebo k jeho úloze nositele kulturních hodnot a akulturačního činitele. Zkoumání jazyka jako kulturního jevu a kulturní hodnoty v širokém slova smyslu se v poslední době opět oprávněně dostává do popředí pozornosti řady sociologů na celém světě(9).

Závěr

Nebylo účelem podat vyčerpávající přehled možností sociologické analýzy přirozeného jazyka, ale ukázat, že má své místo v kontextu rozvoje sociologického myšlení, že do sociologie patří a může jí být v mnoha směrech užitečnou. Vždycky samozřejmě hrozí jisté nebezpečí, že předmět nebo prostředek zkoumání — a pro sociologii je jazyk obojím zároveň — se bude příliš emancipovat od reálných problémů, že se začne zabývat sám sebou. Ale toto nebezpečí značně oslabíme, budeme-li sociologicky a filozoficky důslední. Především to znamená, že budeme mít stále na mysli, že jazyk je „sociální“ svou podstatou, svými projevy i svými důsledky. Za druhé s ním budeme zacházet jako s nositelem myšlenky, s její „bezprostřední skutečností“ [Marx 1962 : 456] a tuto skutečnost budeme za ním hledat. A konečně nezapomeneme na jeho první a hlavní funkci: dorozumivací. Když už „nastávající lidé došli k tomu, že si navzájem měli co říci“ [Marx 1962 : 454], neměli by ani sociologové na tento cíl rezignovat.

Literatura

- Albrecht, E.: *Jazyk a skutečnost*. Praha, Svoboda 1978.
Antropological Linguistics. Ed. Greenberg, J. H., New York, Random House 1968.
Calvet, L. J.: *Pour et contre Saussure*. Paris, Payot 1975.
Carnap, R.: *Problémy jazyka vědy*. Praha, Svoboda 1968.
Dvanáct esejů o jazyce. Praha, Mladá fronta 1970.
Hjelmslev, L.: *Jazyk*. Praha, Academia 1971.
Horecký, J. — Rácová, A.: *Slovník jazykovědných termínů*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1979.
Hubík, S.: *Jazyk a metafyzika*. Praha, Academia 1983.
K marxistické metodologii v jazykovědě. Praha, Ústav pro jazyk český 1980.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38, Praha, SNPL 1960.
Leška, O.: *K ontologii přirozeného jazyka*. In: *K principům marxistické jazykovědy*. Bratislava, Jazykovědný ústav Ludovíta Štúra Slovenskej akadémie vied 1985.
Malmberg, B.: *Les nouvelles tendances de la linguistique*. Paris, Presses universitaires de France 1968.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3 a 23, Praha, SNPL 1956—1975.
Miltová, A.: *Jazyk vědy*. In: *Svet očima vědy*. Bratislava, Smena 1988.
Nalimov, V. V.: *Verojatosťnaja model jazyka*. Moskva, Nauka 1977.
Petr, J.: *Filozofie jazyka v díle K. Marxe a B. Engelse*. Praha, Academia 1980.
Petrusek, M.: *Jazyk v soudobých západních sociologických teoriích*. In: *Sborník k problematice sociologie jazyka*. Praha, Sociologická společnost 1987.
Sapir, E.: *Kultura, jazyk, osobowość*. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy 1978.
Slovanské spisovné jazyky v době obrození. Praha, UK 1974.

(9) V posledních letech se opět do obecného povědomí lingvistické a kulturně antropologické obce dostává Edward Sapir, respektive jeho odkaz. Představoval tu větev strukturalistické lingvistiky, která kladla důraz na hloubkové struktury, zabývala se o sémantiku a používala metod introspekce. Ve třicátých až padesátých letech byla zejména ve Spojených státech zatlačena do pozadí mechanistickým behaviorismem Bloomfieldovým. Edward Sapir se otevřeně hlásil k tzv. mentalismu. Jazyk byl pro něj jevem fascinujícím, protože mu byl klíčem k porozumění celému lidskému světu, klíčem ke kultuře, k myšlení [Sapir 1978].

Sociocultural dimension of language change. Ed. Blount, B. G. — Sanches, M. New York, Academic Press 1977.

Švejcser, A. D. — Nikolskij, L. B.: *Úvod do sociolingvistiky*. Praha, Svoboda 1983.

Zagadnienia socjo- i psycholingwistiky. Wrocław, Polska akademia nauk 1980.

Резюме

A. Водакова: Отношение социологии и естественного языка

Значение естественного языка для социологии можно выявить в двух планах. Во-первых, из него и в сопоставлении с ним социологическая теория создает свою систему изложения, свой специфический «язык», во-вторых, при посредстве анализа естественного языка она познает социальную реальность. Детальное изучение обоих этих планов раскрывает ряд актуальных вопросов и проблем.

Роль естественного языка в нашей современной социологической теории и эмпирии несколько снижается, она зачастую проявляется скорее в обратной функции — в способности языка создавать теневую реальность, закрывать смущение, вызванное неразрешенной темой, консервировать устаревшие идейные схемы. Не уделяется соответствующее внимание языковым преобразованиям между социологической эмпирией и теорией, что в значительной мере связано с долгосрочным переливанием внимания в область математико-статистических методов и способов выражения.

Еще меньшее внимание уделяется изучению языка как социального явления: как средства общения между людьми, как важной общественной нормы и института и как культурной ценности и культурного наследия. В рамках первой из этих трех функций языка с социологической точки зрения забывают, в первую очередь, о динамичном отношении языка и речи, во второй области имеется возможность анализа социальной роли литературного языка (с исторического и актуального угла зрения), в третьем плане интересно, в частности, преобразование языка как нормы и как средства межлического общения в знаменательное культурное явление и ценность. Все эти планы или функции естественного языка можно изучать в соединении его структур со структурами всей социальной реальности.

Summary

A. Vodáková: Relation of Sociology to the Natural Language

The significance of the natural language for sociology is explicable on two levels. On the one hand, sociological theory develops on its basis, and in confrontation with it, its interpretative system, its own specific "language; on the other hand, it acquires knowledge of social reality by analyzing the natural language. A more detailed study of these two levels lays open a number of topical issues and problems.

The role of the natural language in our contemporary sociological theory and empiric research is somewhat repressed — it frequently manifests itself in a reverse position, i. e. in the capacity of the language to create a shadow reality, to cover up the embarrassment over an unmastered theme, to preserve obsolete intellectual schemes. No adequate attention has so far been devoted to language transformations occurring in the interrelation of theory and empirical research. To a considerable extent, this is in connection with the long-term efflux of attention into the sphere of matematico-statistical methods and modes of expression.

Still less attention has been devoted to the study of language as a social phenomenon: as a means of interhuman communication, as an important social norm and institution, and as a cultural value and cultural heritage. Within the framework of the first of these three functions of language, it is particularly the dynamic relation between language and speech that has been neglected from the sociological point of view. In the second area, the social role of literary language offers itself for analysis (both from the historical and from the actual point of view). In the third position, the transformation of language both as a norm and as a means of interhuman communication into an important cultural phenomenon and value is of special interest. All these positions or functions of the natural language can be examined in the interconnection of its structures with the structures of the whole social reality.

V sociologii jako autoreflexivní vědě, tj. vědě, která je způsobilá učinit také sebe samu předmětem zkoumání svými vlastními prostředky, je problém jazyka možno formulovat na třech odlišných, ačkoli souvisejících úrovních:

1. na úrovni *substantivní*, kdy problém jazyka tvoří součást předmětu disciplíny samé (jazyk jako sociální fenomén, sociální původ a funkce jazyka atd.);

2. na úrovni *autoreflexivní*, kdy v centru pozornosti je jazyk sociologie samotné, tedy problém jazykového vyjádření sociologického vědění (zejména: pluralita jazyků jako důsledek multiparadigmatického charakteru sociologie a intraparadigmatická pluralita jazyků daná jejím teoreticko-empirickým charakterem);

3. na úrovni *reflexivní*, kdy předmětem zkoumání je pojetí jazyka v jednotlivých sociologických teoriích, koncepcích, směrech či školách (eventuálně, jsou-li směry či koncepce smysluplně typologizovány, v jednotlivých paradigmatech).

Předmětem našeho zájmu bude výhradně druhá a třetí úroveň zkoumání problému jazyka. Vědomě tedy nebudeme vstupovat na pole sociologie jazyka a sociolingvistiky, jež reprezentují „substantivní úroveň“ zkoumání jazyka, a vyhneme se současně diskusím a kompetenčním sporům o předmětu obou těchto disciplín(1). V našich úvahách o tom, jak je problém jazyka „situován“ v západních (zejména soudobých) teoretických koncepcích a směrech, vycházíme ze dvou základních předpokladů:

1. Marxistická teorie jazyka (filozofická, lingvistická i sociologická) pokládá jazyk za sociální fenomén *par excellence* (jazyk jako „společenský produkt“ — [srov. Marx 1953 : 92]. Při jeho zkoumání rozlišuje aspekt gnozeologický (jazyk jako materializované vědomí, řeč jako praktické vědomí existující pro jiné lidi) [srov. Marx—Engels 1962 : 44] a sociologický (jazyk jako základní prostředek mezilidské komunikace, jako produkt i předpoklad koordinovaných lidských aktivit). Oba aspekty spolu úzce souvisejí: na úrovni reflexe reality ve vědomí a jejího jazykového (znakového) vyjádření nelze abstrahovat od sociálních kontextů, na úrovni sociální komunikace nelze abstrahovat od gnozeologických procesů reflexe reality ve vědomí. Tím, že je jazyk pojat v marxismu právě takto, jakoby ambivalentně (jednou jako materializovaný odraz, podruhé jako komunikační nástroj), se předchází jak krajnímu sociologismu třeba durkheimovského typu, tak jednostrannému psychologismu a „epistemologismu“. Individuum nemůže být z analýzy vyloučeno proto, že skutečnost ve vědomí reálně odráží jen individuum (kolektivní vědomí je produktem

---

(1) Diskuse o předmětu sociolingvistiky shrnují Švejcer a Nikolskij [1983 : 73n.], kteří „předmětnou oblast“ sociolingvistiky poněkud šroubovaně vymezují jako „zkoumání vlivu sociálních faktorů na jazykový systém, na jeho funkční využití v průběhu řečové komunikace a na jeho vývoj a současně také jako poznávání úlohy, kterou jazyk hraje ve fungování a vývoji společnosti“, aniž přesněji rozlišují sociolingvistiku a sociologii jazyka. Systematický přehled různých pojetí sociolingvistiky

sociální interakce a komunikace), společnost pak proto, že jazyk funguje jako nadindividuální fenomén a sociální podmínky determinují způsoby jeho konkrétního užití. Klasické marxistické pojetí, byť „presemiotické“, anticipuje řadu problémů, které vyhrcočně formuluje buržoazní sociologie teprve daleko později. V marxismu byl jazyk vždycky sociálním faktem i společenským problémem [srov. např. Petr 1977 : 14], sociální problémy však jen zřídka byly interpretovány jako problémy jazykové. Soudobá západní sociologie tuto optiku v některých svých přístupech radikálně obrátila: podstatná část sociálních problémů má povahu problémů jazykových, což vyplývá z ontologického předpokladu, že sociální svět je „diskurs“, že společenská skutečnost je konstituována v sociální interakci a komunikaci, je permanentně „negociována“, jazykově interpretována a zvýznamňována atd. Dlužno říci, že buržoazní sociologie nezřídka znovuobjevuje to, co je v marxismu již dávno vyjádřeno jako soubor pravd téměř banálních, zařazuje však tato zjištění do značně odlišných kontextů teoretických a nezřídka i ideologických. V souvislosti se sémantickým boorem v západní filozofii i sociologii dochází ovšem také k některým zajímavým interpretacím (i dezinterpretacím) některých původně jinak kontextově situovaných úvah zejména Marxových (například ve známé práci Baudrillardově 1972).

2. To ovšem neznamená, že bychom jakkoli zpochybňovali skutečnost, že jazyk a jazyková (znaková) komunikace jsou jedním z nejpodstatnějších konstitutivních elementů lidského společenství, že žádná lidská společnost bez jazyka není možná, že jazyk patří mezi socioantropologické a sociokulturní konstanty a univerzália. Z toho však také vyplývá, že pojem a problém jazyka nemůže v žádné sociologické teorii, v žádném sociologickém systému (ale také v žádném sociologickém kompendiu) chybět, což ovšem nikterak neznamená, že specifická váha problému jazykové komunikace je v každé teorii nutně úměrná objektivní a „všepřonikající“ roli jazyka ve společenském životě. Lze se ostatně snadno přesvědčit, že problém jazyka je v sociologii devatenáctého a počátku dvacátého století (na rozdíl od filozofie té doby) problémem vlastně dosti marginálním.

Sociologové „klasického“ období, pokud vůbec o jazyce uvažují, včleňují jej do speciálních a specifických kontextů vlastních systémů. Tak třeba u Durkheima se o jazyku uvažuje především v souvislosti se sociálním původem kategorií lidského myšlení, Simmel se o jazyce zmiňuje v pozoruhodném kontextu rozboru úlohy lži při utváření určitých typů sociálních vztahů a v kontextu úvah o písemné komunikaci, v nichž je zcela jednoznačně a zřetelně anticipována Popperova idea tzv. světa 3 [srov. Wolf 1950 : 352]. Pareto pak v rámci své teorie non-logického chování uvažuje o jednom typu derivací (vedle derivací odvolávajících se na prosté tvrzení, na souhlas s city nebo principy a na autoritu), jež využívají slov, jejichž význam je neurčitý, nejistý a dvojznačný (jako příklad mu slouží mnohovýznamnost pojmu svoboda, jež „dnes označuje něco přesně opačného než před padesáti lety“, zejména v tzv. liberálních hnutích) [srov. Pareto 1966 : 240], atd.

---

podává také Lubaš 1979, který se přiklání spíše k metodologickému než substantivnímu pojetí sociolingvistiky (sociolingvistika je mu lingvistickou výzkumnou metodou). Sdílím s rezervou stanovisko J. Fishmana, který sociolingvistiku a sociologii jazyka striktně předmětně neodlišuje. Rozdíl lze spatřovat v přístupu a funkci zkoumání jazykových fenoménů: zatímco v sociolingvistice je zkoumání jazyka jako sociálního faktu prostředkem k hlubšímu porozumění jazykovým jevům samotným, je v sociologii jazyka studium jazyka prostředkem k hlubšímu porozumění jevům sociálním. Podobné stanovisko formuluje také P. P. Giglioli [1972 : 9], který mluví poněkud metaforicky o sociologii jazyka jako o „nelingvistické sociolingvistice“ [srov. též Bokszański, Piotrowski, Ziółkowski 1977 : 51–56].

Až do šedesátých let našeho století se situace nijak podstatně nezměnila. Marxistická sociologie má v té době jiné starosti než se zabývat jazykovou komunikací (poslední velká „diskuse o jazyce“ proběhla na počátku padesátých let díky Stalinově intervenci do sporu mezi stoupenci Marrovy teorie stadiálního vývoje jazyka a jeho třídnosti a jejími odpůrci [srov. Stalin 1950 a soudobé hodnocení Petr 1977 : 98n]). A západní teoretická sociologie ještě nestačila vstřebávat již formulované podněty kulturní antropologie, obecné sémantiky, symbolického interakcionismu a postupně se ustavující sociologie jazyka a sociolingvistiky(2).

Kulturně antropologické dědictví: jazyk a kultura

Celá rozsáhlá jazyková problematika není ovšem západní teoretické sociologii padesátých a šedesátých let neznámá, v zásadě se však přejímá to, co k věci řekli jazykovědci a zejména *kulturní a sociální antropologové*. Ti totiž podrobili jazykové fenomény podrobnému studiu v kontextu výzkumu kultur tzv. preliterárních společností: jazyk zde nestojí „sám o sobě“ jako v tradiční lingvistice, ale je včleněn do sociálního systému studovaného společenství, je pojat jako strukturovaný systém především vokální komunikace používaný právě lidskou skupinou. Z lingvistickoantropologických studií má klíčový význam jednak koncepce *B. Malinowského*, jednak hypotéza jazykového relativismu formulovaná *B. L. Whorfem* a *E. Sapirem*. *Malinowski* akcentoval především pragmatickou, instrumentální funkci jazyka, když konstatoval, že jeho hlavní funkcí není vyjadřování myšlenek, ale aktivní role v čistě pragmatické části lidského chování. Ostatně kultura sama byla *Malinowskému* „skutečností instrumentální, aparátem k uspokojování základních potřeb“ [*Malinowski* 1958 : 167]. *Malinowski* přesně pochopil, že „jazyková studia je nutno spojit se zkoumáním celku kultury“ [*Malinowski* 1958 : 5], protože jazyk je vázán na sociální systém lidské komunity, je jí definován a sám ji naopak specificky vyjadřuje. Tradice, která hraje v preliterárních společnostech (ale nejen v nich) mimořádnou integrační roli, je „možná — stejně jako výchova — jen díky používání jazyka“ [*Malinowski* 1958 : 166]. Analýza sociálních institucí „visí ve vzduchu, pokud v rámci analýzy kultury nevymežíme takové jevy, jako je jazyk, ústní a psaná tradice“. *Malinowski* zdůrazňuje, že sociální instituce jsou opřeny především o „slovní instrukce či jazykové texty, to znamená, že vcelku je to království symboliky. Symbolika je podstatnou složkou veškerého organizovaného chování“ [*Malinowski* 1958 : 102]. Jazyky jsou podle něho v zásadě nepřeložitelné, protože fungují ve svěbytném sociálním a kulturním kontextu, který je v čase a prostoru nepřenosný, protože je vázán na potřeby a zájmy každodenního života daného společenství. Ideou kontextové determinace jazykového chování každodenností tak *Malinowski* anticipuje pozdější myšlenku indexikalit, kterou — pohříchu bez odkazu na *Malinowského* — zformuluje tzv. etnometodologie. Problém jazyka se ovšem v různých souvislostech objevuje také u *F. Boase*, *A. R. Radcliffa-Browna*, *E. E. Evanse-Pritcharda* aj., jejichž myšlenkové dědictví významně ovlivnilo zejména strukturálně funkcionální orientaci, ale nejen ji (3).

---

(2) V tomto ohledu je příznačná pozornost, jaká se věnuje jazyku v učebnicových kompendiích té doby. Tak třeba *B. S. Phillips* [1969] se zmiňuje o jazyku pouze v souvislosti se socializačním procesem, *J. E. Quinn* [1963] uvádí marginálně jazyk jako podstatný znak kultury a jako „příklad kulturního objektu“, jinak se jazykem zabývá pouze v souvislosti se sociogenezí a socializačním procesem, *E. Chinoy* [1962] připomíná jazyk v souvislosti s psychoanalýzou a náboženským chováním („posvátný jazyk“), *Bel* a *Sirjamaki* [1965] se o jazyce nezmiňují vůbec.

Proslulá Sapir-Whorfova hypotéza, která měla sehrát na konci šedesátých let mimořádně významnou roli v redefinici „tradičního paradigmatu“ západní sociologie, spočívá na tezi, že jazyk a myšlení jsou vzájemně tak spleteny, že jsou v jistém smyslu totéž. Sapir i Whorf chápali sociální původ jazyka, zdůrazňovali však spíše opačnou stránku relace jazyk — společnost, totiž formativní vliv jazyka na individuální i sociální percepci vnějšího světa. Jazyk je nejen společností utvářen, ale současně také formuje „modus, jímž společnost pojímá realitu, materiální svět“ [Vrhel 1981 : 63]. Světy, v nichž žijí různé společnosti s odlišnými jazyky, jsou různými světy, nikoli pouze jedním světem opatřeným různými jazykovými etiketami. Odlišný jazyk znamená odlišnou percepci světa, z níž se prostě nelze nikterak vyvázat. Tzv. *hypotéza jazykového relativismu*, která má své antecedenty v klasické humboldtovské orientaci a novodobé paralely v neohumboldtovské filozofii jazyka (Weisgerber aj.), má ve své tzv. silnější verzi, jejímž tvůrcem je Whorf, velice blízko ke „konstruktivismu“ soudobé západní sociologie. Sociální svět podle „konstruktivistů“ není objektivní realitou třeba ve smyslu durkheimovského sociálního faktu, ale je sociální konstrukcí, především pak konstrukcí jazykovou.

Sapir-Whorfova hypotéza, jež vlastně „není v podstatě nic jiného než jeden z pokusů ukázat, že zvláštnosti jazykové stavby mají důsledky pro chápání skutečnosti a pro tvorbu kulturních hodnot“ [Horálek 1967 : 53], nebyla ovšem lingvisty přijata jednoznačně. Daleko větší zájem probudila v kruzích filozofických a sociologických a zpětně ovlivnila některé antropology (Redfield, Kluckhohn, zejména však Hoijer) a obecnou sémantiku, z jejichž podnětů pravděpodobně některé krajní formulace (zejména kritika tzv. aristotelovského myšlení a dvouhodnotové logiky) původně vyšly(4). Hypotéza jazykového relativismu(5) vyvolala živé diskuse i v sovětské jazykovědné (Šaumjan, Zvegincev, Kolšanskij), etnografické (Bromlej) a filozofické (Brutjan) literatuře: ačkoli byla ve své radikální verzi právem odmítnuta, její inspirující hodnota se nepopírá. Obecně řečeno — aktivní role subjektu v poznávacím procesu předpokládá alespoň do jisté míry také aktivní roli jazyka. Pro sociologii pak jsou podněty Sapir-Whorfovy hypotézy spojovány nejen se substantivní analýzou

---

(3) Franz Boas je dokonce někdy uváděn jako přímo zakladatel „specificky americké lingvistiky“ [Ivič 1966 : 145]. Proslul monumentálním dílem *Handbook of American Indian Languages*. Povaha indiánských jazyků a zejména fakt, že Indiáni nemají tradici písemnictví a v jistém smyslu ani vědomé dějiny, apriori vylučovaly užití v té době standardní historické metody, veškeré úsilí bylo nutno soustředit na popis aktuálních jazykových jevů, tedy na synchronii. Absence historického přístupu je v tomto předstrukturalistickém období vynucena povahou materiálu, není tedy apriorní metodologickou a teoretickou pozicí. Boas také vědomě spojoval lingvistická studia s výzkumem psychologických fenoménů, takže jej lze vcelku právem pokládat za jednoho ze zakladatelů psycholingvistiky.

(4) Někteří autoři mluví dokonce o „Sapir—Whorf—Korzybski Hypothesis“ [Rapoport, Horowitz 1960], protože Korzybski skutečně již před Sapirem o jazykovém relativismu mluvil. Pravděpodobnost přímé výpůjčky z Korzybského zpočívá uje Schaff [1964 : 105]. Jedno ze základních děl obecné sémantiky, proslulá práce Hayakawova, je ovšem příznačně uvedena mottem z Whorfa — „kdykoliv dojde v lidských záležitostech k souhlasu či shodě, pak je této shody dosaženo lingvistickými procesy, nebo jí není dosaženo vůbec“.

(5) O hypotéze jazykového relativismu se mluví proto, že jejím věcným jádrem je tvrzení, že „různí pozorovatelé si na základě týchž fyzikálních faktů nevytvoří týž obraz světa, jestliže jejich jazyková pozadí (linguistic backgrounds) nejsou podobná nebo alespoň srovnatelná“ [Whorf 1982 : 285]; obrazy světa jsou tedy v relaci s jazykovým pozadím, jež samo náleží k „jevům nevědomí“, a v tomto smyslu jsou „relativní“.

jazyka jako sociálního produktu, ale také s analýzou problému plurality jazyků uvnitř sociologie samé. Sovětský lingvista Vasiljev (1972) dokonce formuluje možnost verifikovat hypotézu jazykové relativity právě na analýze jazyka vědy, ačkoli původně byla koncipována s ohledem na jazyky přirozené [srov. také Vrhel 1981 : 60].

Sapir-Whorfova hypotéza inspirovala také některé rané práce C. W. Millse, který se ji pokusil propojit s některými inspiracemi marxistické provenience a aplikovat ji na moderní industriální společnost. Mezi „podmínkami existence“ (tedy materiálním bytím) a společenským vědomím je podle Millse situována obrovská, relativně svébytná oblast významových a znakových konstrukcí a sociální komunikace, oblast, která musí být podrobena samostatnému studiu ve vědní disciplíně, pro niž Mills sám navrhl označení *sociotika*. Jejím předmětem by pak mělo být zkoumání všech sociálních jevů, které jsou závislé na jazyce, na jeho užití a sociálním fungování, a analýza způsobů, jimiž jazyk stimuluje nebo naopak limituje formy lidského myšlení a vnímání světa. Ačkoli tedy „sociotika“ konstituována nebyla, problémy Millsem formulované nezřídka v dramaticky nadsazené formě dále rozvíjela tzv. kritická či radikální sociologie (téma „jazyk a moc“ patří k tématům mimořádně frekventovaným), samozřejmě tzv. obecná sémantika a ve formě vědecky exaktnější pak později plně institucionalizovaná sociologie jazyka a sociolingvistika.

Problém jazyka pak prochází vlastně celým Millsovým dílem, i když v něm ovšem dominantu netvoří (připomeňme třeba skvělé úvahy o „liberální rétorice“ v *Mocenské elitě* nebo marginální, ale věcně závažné nápady o vztahu mezi společenským úspěchem a jazykovým chováním v *Bílých límečcích*). Ostatně Mills, který jako jeden z prvních propojil americká zkoumání jazyka s evropskou tradicí sociologie vědění, přesně pochopil, že jazyk je významným prostředkem sociální kontroly („naše chování a percepce, naše logika a myšlení podléhají kontrole jazykového systému“) [Mills 1939 : 671]. Radikální sociologie, která na Millse programově naváže, pak již bude rozvíjet obě tematické linie — jazyk a moc — jako vzájemně propojené a do jisté míry vzájemně se podmiňující formy sociální kontroly.

Sociologické aspekty obecné sémantiky: jazyk a moc

Obecná sémantika byla ve čtyřicátých a padesátých letech svérázným a politicky silně angažovaným filozoficko-sociologickým pokusem o využití podnětů lingvistického studia jazykových významů a znaků (Saussure, Bréal, jazykový strukturalismus třicátých let atd.) ke stabilizaci buržoazní společnosti („jakákoli koordinace úsilí nutného pro fungování společnosti je možná buď pomocí jazyka, nebo je zcela nemožná“) [Hayakawa 1966 : 15] a zejména ke kritice tzv. totalitních společností (Glowiński ji charakterizuje jako „liberální reakci na hrozbu totalitarizace jazyka“ — 1980 : 19). Jejím tvůrcem byl A. Korzybski, který své obecné sémantice vyložené v nesmírně nudné knize *Science and Sanity* z roku 1933 připsal psychotherapeutické a zejména socioterapeutické poslání. Obecná sémantika se měla stát vědou o neurosémantických a neurolingvistických reakcích individua na sémantické prostředí. Inspirovala se psychoanalýzou (zejména tzv. patologií symbolu) a teorií podmíněných reflexů, ale také Piagetem, Popperem, Sapirem a Whorfem, a dokonce Veblenem: Veblen totiž již v roce 1899 uvažoval ve své *Zahálčivé třídě* o symbolických (znakových, sémantických) funkcích módních šatů, o symbolice jídla, půstu, obřadů, hostiny apod., čímž pozoruhodně anticipoval „sémantický boom“ šedesátých let. Příznačné pro tuto orientaci jsou ostatně samy tituly hlavních knih: *Korzybského Věda a zdraví*, *Chaseova Síla slov* a *Hayakawova*

práce *Jazyk v myšlení a činnosti* s příznačným podtitulem *Jak lidé užívají slov a jak slova užívají člověka*. Vedle zjevně megalomanských idejí obsahovala obecná sémantika některá nesporně zajímavá a později znovu aktualizovaná (např. u Foucaulta, Barthese, Eliase aj.) témata, například role symbolického chování v sociálním životě, funkce tzv. verbálních tabu (vyměšování, smrt, sex, peníze), role jazyka při dosahování skupinové koheze, vztah jazyka a rituálu, sociální role etiketizace ("labelling") a jazykové stigmatizace, „verbální hypnotismus“ propagandistických aktivit, jazyk reklamy atd. Obecná sémantika také poprvé exponuje „sociologickou“ kritiku omezenosti dvouhodnotové orientace, která spočívá v aristotelovské dvouhodnotové logice, jež je pro evropskou kulturní tradici jakýmsi distinktivním znakem. Ta příliš jednoduše a příliš jednoznačně dichotomizuje a polarizuje svět, čehož se využívá a zneužívá zejména v politické propagandě, přičemž důsledky této akcentované dichotomizace mohou být tragické (Hayakawa uvádí pojem „ne-arijce“). Měla by být proto nahrazena „kvantovou“ nebo „koloidální logikou“, což je jen zčásti anticipace vícehodnotových logik a multiparadigmatického přístupu v sociologii. Idea kritiky aristotelovské logiky jako původce ne-li všeho zla, tedy alespoň mnoha podstatných zel, je ostatně živá stále [srov. např. Rosnay 1982 : 306]. Ačkoliv obecnou sémantiku, která je spíše filozofickou a psychosociologickou doktrínou než vědní disciplínou, nelze ztotožnit se sémantikou jako oborem lingvistickým a logickým [srov. Guiraud 1976; Mamhoudian 1982 aj.], je přece jen možné shledat alespoň významnou tematickou spřízněnost obecné sémantiky a sémantiky „sociologické“, již dlužno rozumět sociologická studia společenské podmíněnosti vzniku a užívání určitých významových interpretací slov. Tímto tématem je nepochybně problém moci, případně politiky a ideologie, jež bylo zpracováno jak v rámci širších teoretických koncepcí, tak zcela samostatně, bez vazby na rozpracovanou obecnější teorii společnosti.

Příkladem první orientace, vázané na teoretický kontext, mohou být některé práce R. Arona (jehož s obecnou sémantikou spojuje dozajista také neskrývaný a radikální antikomunismus), například *Opium intelektuálů*, jež v jistém smyslu není vlastně ničím jiným než kritikou ideologicky „posvátných slov“ (v tomto případě: levice, revoluce a dělnická třída) Marcuseho *Jednorozměrný člověk*, v němž Marcuse shledává, že Orwellův „newspeak“ a „doublethink“ jsou vlastně předobrazem jazyka „jednorozměrného člověka“, jazyka čistě funkcionálního, znemožňujícího jakoukoli negaci, jakoukoli kritiku a jakoukoli reflexi. Tento jazyk, společný všem industriálním společnostem, neovládá ovšem pouze publicistiku, politiku a propagandu, ale také společenské vědy a filozofii. Podle Marcuseho všechny společnosti dnes směřují k totalitarismu a násilí, jež vykonávají na člověku, prochází nejprve jazykem. Ostatně — jazykové donucení je ze všech nejúčinnější, protože potlačuje nikoli činnosti, ale samo myšlení [srov. Marcuse 1968].

Druhý, v obecné teorii nezakotvený přístup lze demonstrovat dnes již stovkami publikací, jež se věnují vztahu jazyka a moci. Nelze pominout práci vpravdě průkopnickou, proslulou knihu Viktora Klemperera *Lingua tertii imperii*, pravděpodobně vůbec první filologicko-filozofickou analýzu jazyka nacismu(6). Klemperer dokázal, že „tyranie slov“ vede k tomu, že „celý národ začíná mluvit novým jazykem, tedy — „jazykem v obecných rysech stejným jako doposud, ale náhle zatíženým takovým množstvím diametrálně odlišných emocionálních konotací jednotlivých lexikálních jednotek, že vytváří úplně

(6) Českému čtenáři, který Klempererovu práci nezná, je možno alespoň doporučit povídku Tadeusze Borowského *Hudba v Herzenburgu*, která o osudech Klempererových zajímavě vypovídá [Borowski 1987 : 262].

nový hodnotový systém a nový způsob myšlení o světě“ [Glowiński 1980 : 19]. V oblasti lingvisticko-sociologických analýz „jazyka moci“ jsou zkoumána speciálnější témata typu role klišé (podle J. P. Sterna je klišé „omezením svobody a originality, je projevem jazykové alienace a nástrojem manipulace“), indoktrinace sloganem [Réboul 1975] atd. Samostatná pozornost se pak věnuje vztahu jazyka a ideologie, tedy tématu, jež spadá pod tematický komplex sociologie vědění. Mezi nejvýznamnější práce takto zaměřené patří jistě systematický spis O. Réboula (1980), který zkoumá změny funkcí jazyka v „ideologickém diskursu“, v duchu austinovské tradice(7) klade otázku vztahu mezi sdělovací a performativní komponentou ideologického jazyka, zkoumá „ideologii jako jazykový kód“, zabývá se „ideologickou rétorikou“ a shrnuje: „Každá ideologie vykonává svou kontrolu a nátlak prostřednictvím lingvistického subkódu. A svoji metalingvistickou funkci plní dvěma způsoby — tím, že svůj kód proklamuje jako jediný řádný, legitimní, a tím, že popře kód svých protivníků“ [Réboul 1980 : 220]. Réboulova práce, jako všechny práce tohoto druhu, je plná příkladů, přirozeně hlavně z moderních politických dějin a je nesena v mírně antikomunistickém duchu(8).

Samostatnou tradici má pak studium „jazyka revolucí“, zejména revoluce francouzské (R. Robinová, L. Kohler, A. Geffroy aj.), s níž systematictěji započal Marxův zeť Paul Lafargue.

Sorokinova teorie: jazyk a revoluce, jazyk jako sociokulturní fenomén

Jazyk a revoluce je jeden z tematických okruhů, jímž se zabýval P. Sorokin již v roce 1925, tedy na počátku své vědecké dráhy, v rámci své cyklické teorie revoluce, která předjímá pozdější Brintonovu „anatomii revoluce“. Sorokin zkoumal, k jakým „obecným změnám v lidském chování“ dochází v revolučním procesu, což dokládal na proměnách vlastnických vztahů, sexuálních reakcí a jazykového chování. Pokusil se demonstrovat, jak se proměňují významy slov v revolučním procesu: v první fázi revoluce (revoluční vzestup), jež odpovídá obecnému ideologickému radikalismu, probíhá proces proměny slov zakázaných „starým režimem“ ve slova doporučená a favorizovaná, v druhé fázi (sestup) pak proces proměny slov doporučených ve slova pouze přípustná a konečně ve třetí fázi („thermidor“) proces proměny slov přípustných ve slova opět zakázaná či alespoň podstatně reinterpretovaná. Revoluční cyklus se tak manifestuje také v tom, jak se v něm nakládá s jazykem [srov. Sorokin 1925; obecnější informace též Houška 1977].

---

(7) John Langshaw Austin zavedl sociologicky velmi relevantní rozlišení dvou funkcí jazyka: kromě funkce informativně referující, již jazyk „netvoří bezprostředně žádnou skutečnost, ale pouze o ní referuje“, plní jazyk také funkci tzv. performativní, kdy sám jazykový akt je přímou „tvorbou skutečnosti“. Některá slovesa užitá v prezentu v 1. osobě singuláru plní funkce performativní (slibuji, blahopřeji, děkuji, představuji vám atd.), v jiných tvarech již funkci informativní. Austin, ale i Searle, Grice, Wright aj. se snaží propojit sémantiku výroku s jeho pragmatickými aspekty. Austinovo rozlišení lokutivních, perlokutivních a ilokutivních aktů řeči a zejména jeho studia přirozeného jazyka ovlivnily pravděpodobně — vedle prací Wittgensteinových — ze všech filozofických teorií jazyka moderní sociologii nejsilněji [srov. Austin 1962; Szymura 1982; Giddens 1976 : 24—25]. Jedna ze zásadních statí Austinových vyšla nedávno rusky v [Filosofija 1987 : 48n.], kde je též publikována studie Searlova.

(8) Ačkoliv jakékoliv sociologické zkoumání ideologie vychází nutně v té či oné míře z marxismu, nevyjímaje ani práce silně antikomunistické, postrádáme dosud, bohužel, solidní marxistickou studii o vztahu jazyka a ideologie. Práce kolektivu vedeného J. Žluktěnkem *Jazyk a ideologie* [1981] má poněkud zavádějící název: nejde totiž o „jazyk ideologií“, ale o ideologii v jazykovědě.

Ve svém velkém systému, posledním pokusu o navázání na tradice sociologie 19. století, zařadil Sorokin jazyk spolu s vědou, uměním a náboženstvím mezi *velké kulturní systémy*, jež hrají rozhodující roli v sociálním životě. Zvláštní význam připisuje Sorokin „kulturním významům“, které jsou mu definičním znakem *sociokulturního jevu*: sociokulturní jev, který se manifestuje materiálně a/nebo behaviorálně, je sociokulturním fenoménem pouze potud, pokud „nese“ význam a pokud je tento význam adekvátně nebo neadekvátně dešifrován – v každém případě tedy dekódován právě jako význam: „všeobecně se přijímá, že sociokulturní jevy jsou smysluplné, že jsou normativní, hodnotovou řší reality, která je odlišná od reality anorganické i organické“ [Sorokin 1965 : 838]. Zbavíme-li sociokulturní fenomén právě jeho významové složky, promění se v materiální objekt ne-sociální povahy, protože „to, co je materiálně nebo fyzikálně identické, je často fundamentálně odlišné kulturně“ [Sorokin 1964 : 12]. Sorokin také postřehl, že pohyb ideologických elementů je na jedné straně rychlejší než pohyb elementů materiálních a behaviorálních, na druhé straně však mezi indoktrinací významem (ideologickým elementem) a jeho manifestací v chování nebo reifikací v materiálním produktu existuje vždycky jasně postřehnutelná časová proluka. Téma kulturní proluky pojednal podrobněji W. Ogburn, téma indoktrinace ideologickými významy v poslední době například K. Lorenz. Sorokinova koncepce je svou akcentovanou „kulturologičností“ dosti výjimečným radikálně idealistickým systémem a jeho sociologicko-historiozofická konstrukce, jež má paralelu snad jen v teorii A. Toynbeeho, je silně spekulativní a historicky neudržitelná. Nelze však popřít, že Sorokin v době boomu neopozitivistického empiricismu vědomě navazoval na evropské duchovědné tradice (včetně Cassirerovy „filozofie symbolických forem“) a anticipoval, byť toliko rámcově, některé přístupy „sociologické sémantiky“.

Americký strukturální funkcionalismus: jazyk a rovnováha

Období mezi léty 1940–1965 je v západní sociologii charakterizováno koexistencí dvou odlišných přístupů ke studiu sociální skutečnosti – novopozitivistické orientace, která akcentuje empirická studia a nepokouší se o výstavbu obecné teorie, a strukturálního funkcionalismu, který je naopak programovým pokusem o tzv. velkou teorii. V americkém *strukturálním funkcionalismu*, který je prototypickou sociologií stability, rovnováhy, integrace a konsensu, je jazyk chápán především jako prostředek sociálně integrující, jako významný nástroj dosahování sociálního, zejména hodnotového konsensu. Z role, která je ve strukturálně funkcionálním systému *Parsonsově* připsána sociální integraci, normativnímu a hodnotovému řádu, vyplývá také enormní úloha *symbolických systémů*: „To, co přivádí lidi dohromady a tvoří z nich společnost, jsou nejenom společně uznávané významy vtělené v konstitutivní symbolismus, ale především společný systém operačních kódů, které regulují komunikaci jednoho člověka s druhým“ [Parsons 1970 : 64]. Symbolické systémy vznikají na bázi interakčních situací, jež jsou si sice podobné a jež se opakují, ale nejsou identické. Symbolické systémy proto musejí „transcendovat partikulární situaci“. Aby však bezporuchová sociální interakce byla vůbec možná, je nutná existence společně sdíleného symbolického systému, jehož významy jsou srozumitelné všem účastníkům sociálních interakcí ve všech partikulárních situacích [Parsons 1964 : 21, 263]. Tímto systémem je kultura, jež je „vyjádřena především, nikoli však výlučně v jazyce“ [Parsons 1964 : 21]. Jazyk sám je nejobecnější symbolický systém, jehož fungování předpokládá existenci kulturně specifických kódů, pomocí nichž jsou „rozeznávány“ jednotlivé významy.

Proto užití jazyka jako „nejobecnějšího a základního symbolického média sociální komunikace“ vyžaduje dosti značnou míru konformity („lingvistický kód je normativní struktura, je to... zvláštní případ normy“, píše Parsons 1970 : 45): sociální komunikace totiž předpokládá nejen znalost jazyka, ale také respektování a přijetí sociálních konvencí spojených s jeho užitím.

Jazyk (spolu s kulturou nebo — chcete-li — jako její podstatný komponent) patří vedle „relativně komplexní sociální organizace“ ke kulturním univerzáliím. Jeho základní funkce, jak lze z jednotlivých textů odvodit, je komunikační, integrační, socializační a kontrolní(9). Kromě jazyka verbálního předpokládá Parsons právem existenci „specializovaných jazyků“, symbolických systémů, jež jsou také „komunikačními médii“ dokonce mimořádného významu, aniž jsou jazykem sensu stricto (například peníze jako symbolický systém) [srov. Parsons 1967 : 357].

Písemná fixace symbolických významů znamená podstatný převrat v lidských dějinách, protože „pomocí písma může být hlavní symbolický obsah určité kultury vtělen do forem, které jsou nezávislé na konkrétních souvislostech interakce“ [Parsons 1970 : 53], což je vlastně jakási symbolická transcendence „druhému řádu“.

Přes obrovskou roli, která je v parsonsovském strukturálním funkcionalismu připsána symbolickým systémům i konkrétně jazyku, řada implicitních témat, jež se přímo nabízejí, nebyla vlastně ani dotčena, zejména problém vztahu mezi integrativní funkcí jazyka a reálnou jazykovou diferenciací konkrétních společností, tedy témata, jež rozvinou Labov, Bernstein aj. Má tedy plnou pravdu jeden z Parsonsových žáků i kritiků H. D. Duncan, když píše, že „Parsons sice zdůrazňuje potřebu sociologického studia symbolických činností, sám však nabízí pramálo prostředků, jejichž pomocí by toho mohlo být dosaženo, a to málo, co nabízí, je příliš zatíženo jeho mechanickou metaforikou“ [Duncan 1968 : 14](10).

Francouzský strukturalismus: homologie jazyka a společnosti

Dosti všeobecně se přijímá, že *F. de Saussure*, který stál u kolébky francouzského, ba světového jazykovědného strukturalismu, je jedním z největších lingvistů všech dob [Ivič 1966 : 113]. Méně je však známo, že saussurovská lingvistika má některé zdroje i nosné ideje společné se sociologií durkheimovskou a že, jak konstatuje Lévi-Strauss, „v letech 1900—1920 stáli zakladatelé

---

(9) Ve studii *Jazyk jako základ kultury*, kterou jsem však neměl k dispozici, Parsons rozlišuje pouze funkce komunikační a expresivní, přičemž „komunikace má jasně prioritu nad expresí. Protože je však jazyk primárním médiem komunikace na kulturní úrovni, může také sloužit jako prostředek exprese. Komunikace je primárně funkcí sociálního systému, exprese je funkcí osobnosti jako systému“ [cit. podle Duncan 1968 : 15].

(10) Tato omezenost tematického záběru, pokud jde o jazyk, platí do značné míry i pro Mertona, který se jazykem zabývá sice marginálně, ale v důležitých problémových souvislostech, jako je např. vztah jazyka a vědy, jazyka a ideologie. Merton nadto, jak známo, spolu s P. F. Lazarsfeldem realizoval již ve čtyřicátých letech jeden z prvních empirických výzkumů masové komunikace, který stojí na počátku vlny zájmu o komunikaci obecně a jazyk zvlášť.

(11) Francouzský jazykovědec Antoine Meillet je pokládán za jednoho ze zakladatelů „sociologické lingvistiky“, která spočívá na těchto tezích: 1. Jazyk není stejným jevem, je spíše komplexem různých „stylů“ utvořených v různých sociálních prostředcích (jazyk řemesel, ulice, kanceláře, armády); tvorba jednotlivých „stylů“ je ovlivněna nejen kulturní úrovní a životním stylem daného prostředí, ale především ekonomickou a technickou činností. 2. Hlavní roli v procesu změn významů hrají tzv. sociální výpůjčky (*emprunts sociaux*), protože výrazy přecházející z jedné vrstvy do druhé mění své významové odstíny — obecnější pojmy se význa-

soudobé lingvistiky F. de Saussure a A. Meillet(11) pod rozhodnou ochranou sociologů a teprve po roce 1920 počíná M. Mauss tuto tendenci obracet“ [Lévi-Strauss 1983 : 34]. Lingvistika se za tento svůj dočasný asyl odvděčila francouzskému společenskovědnímu myšlení ovšem mnohonásobně. Centrální ideje saussurovské lingvistiky (lhostejno, zda plně autentické či nikoli) vstoupily mezi téměř běžné konverzační oběživo. Reálnou součástí terminologické i věcné výbavy moderní francouzské a americké sociologie se (s jistými korekcemi) staly zejména tyto Saussurovy myšlenky:

1. Rozlišení jazykového systému (language) a aktuálního mluvení (parole), tedy v podstatě toho, co je v jazyce sociální par excellence a má povahu durkheimovského sociálního faktu, a toho, co podléhá individuálním a skupinovým variacím v procesu reálného fungování jazykového systému.

2. Řada dalších, „nejazykových“ fenoménů by mohla a měla být zkoumána a chápána obdobně jako jazyk, totiž jako systém znaků (například zvyky, rituály atd.; srov. Horák 1982 : 43): idea „semiotizace“ společenských věd.

3. Rozlišení synchronie (vztahy mezi částmi jazyka, jež spolu souvisejí a jejichž povaha není podstatně ovlivněna časem) a diachronie (vliv času na strukturu a systém); synchronie je něco vnitřního, zákonitého, pravidelného, diachronie něco vnějšího, náhodného a specifického: idea dominance synchronní analýzy.

4. Důraz na arbitrární povahu jazyka, který je uspořádán na základě intencionality mluvčího a struktury samotného jazykového systému.

Od de Saussura vede přímá cesta k antropologicko-sociologické a filozofické koncepci C. Lévi-Strausse. Podle jeho názoru zaujímá „lingvistika“ mezi společenskými vědami výlučné místo. Není stejnou sociální vědou jako ostatní, protože její výsledky jsou nesrovnatelně významnější. Pouze ona může právem pretendovat na název věda... Ve vztahu k sociálním vědám hraje fonologie tutéž obrozující roli, jakou hrála jaderná fyzika vůči všem exaktním vědám“ [Lévi-Strauss 1983 : 35]. Vysvětlení pro toto zjevně nadsazené tvrzení nachází Lévi-Strauss u Trubeckého (který sám náležel, jak známo, k pražské lingvistické škole, jež je někdy označována jako „fonologická“). Právě fonologie totiž přechází od studia vědomých jazykových jevů ke studiu jejich nevědomého základu a dále — odmítá zkoumat členy relace jako nezávislé entity a bere za základ zkoumání vztahy mezi nimi. R. Jakobson v té souvislosti poukazuje na vztah strukturalní lingvistiky k teorii relativity, ale dokonce i ke kubismu (Georges Braque: Nevěřím ve věci, věřím pouze ve vztahy mezi nimi, srov. Jakobson, in: *Jezykoznanstwo* 1979 : 19).

Důraz na nevědomé procesy, jež tvoří bázi struktur, zdůraznění homologie mezi řadou sociálních procesů a jevů (příbuzenství, mýtus, směna) a fenomény jazykovými (zejména fonetickými) a permanentní hledání „univerzálních“ obecných, nadhistoricky platných zákonitostí a pravidelností — to vše je u Lévi-Strausse rozvinuto a rozpracováno v kulturně antropologickém a filozofickém kontextu na bázi lingvistické inspirace. Strukturalistický boom šedesátých let ve Francii a v západní Evropě nezůstane samozřejmě bez vlivu na další osudy sociologického myšlení, jakkoli se alespoň na čas nadšené a nekritické přijímání proměnilo ve stejně nekritické odmítání. Dílo Foucaultovo, které mnohé podněty „klasického“ strukturalismu rozvíjí opět v jiných a odlišných souvislostech (kulturně historických, psychiatrických, filozofických, politologických), je toho ostatně dokladem. Pojem „diskursu“, který je důvěrně spjat s francouzskou myšlenkovou i jazykovou tradicí, se stane součástí terminolo-

---

mově zužují a naopak; sémantická evoluce je tak rezultátem působení dvou principů — generalizace a specializace.

gické výbavy dnes již téměř celé západní sociologie, bohužel nezřídka i s některými absolutizujícími necitnostmi. Například věda je v některých pracích této orientace pojata jako „forma diskursu“, jednoho mezi mnoha možnými, v tomto diskursu se však prý nediskutuje „svět objektů, ale vztahy mezi koncepty, které vznikají působením jazyka, jehož používáme“, a „argumenty nemají vztah k ničemu jinému než k sobě samým“ atd. [srov. Zito 1984 : 97].

Sociologický novopozitivismus: jazyková sebereflexe; jazyk a chování

Novopozitivistická sociologie, inspirována mimo jiné filozofií Vídeňského kruhu s jeho tezí, že filozofie vědy je filozofie celá, vlastně poprvé položila otázku *jazykové sebereflexe sociologie* tím, že otevřela téma operacionálních definic a vztáhla téma jednotného jazyka vědy (Neurath) také na sociologii. Zatímco druhé téma odvál čas, operacionální definice jako jazykový způsob empirického krytí teoretických pojmů dodnes vzrušují všechny sociology, kteří mají co do činění s empirickým výzkumem. Novopozitivisté tedy výslovně položili otázku „*jazyka empirického výzkumu*“ [Lazarsfeld—Rosenberg 1955], kterou řešili na různých úrovních a v různých konkrétních, zejména metodologických kontextech. Věcně nejzajímavější je nesporně právě kontext nových výzkumných technik, jejichž organickou součástí je přímo lingvistická či sémantická analýza (obsahová analýza, sémantický diferenciál).

Přirozený jazyk sám byl novopozitivisty zkoumán především v souvislosti s empirickým výzkumem masového sdělování a propagandy. V obecnějších úvahách o komunikaci se novopozitivisté pochopitelně spíše než lingvistickou filozofií či Wittgensteinem inspirovali Shannonovou teorií informace, již nezřídka dovedně využili ve výzkumu. Vývoj názorů na jazyk v novopozitivistické sociologii prošel v podstatě standardním procesem liberalizace každé doktríny: zatímco v roce 1939 klade Lundberg aspoň proklamativně základy jakési „behaviorální sémantice“ („významy fenoménů musí být odvozeny z chování lidí vůči tomu, co vyvolává jejich chování bez ohledu na to, zda tímto stimulem jsou lidé v uniformě, v kameni ryté znaky, totemový sloup nebo slova“) [Lundberg 1939 : 42], pak v syntetické práci [Lundberg—Schrag—Larsen 1968] sděluje v podstatě jen truismy: rozdíl mezi člověkem a subhumánními živočichy není v tom, že my komunikujeme a oni nikoliv, ale v tom, že pouze člověk vyvinul komplexní symbolický systém — jazyk. Jazyku se člověk učí v socializačním procesu a lidská osobnost tak získává „symbolickou bázi“ atd. Podrobněji pak někteří novopozitivisté zkoumali paralingvistickou komunikaci, zejména gestikulaci (například národní difference v gestech), a vlivy změn v technice a technologii na jazykové chování.

Vypjatým radikalismem sehrál i v pojetí jazyka zvláštní roli psycholog-behaviorista s výraznými sociologickými ambicemi B. F. Skinner, který pojal problém jazyka jako problém *verbálního chování*: řeč je prostě motorická reakce, jejíž trvalost závisí na posilování v pavlovovsko-watsonovském smyslu. Jazyku se člověk učí — ale učí se mu právě jako Pavlovův pes, totiž podmíněním, na principu odměny za správnou verbální reakci a trestu za reakci nesprávnou: mizí-li posilování, mizí také verbální reakce. Většina verbálních reakcí souvisí se saturací potřeb buď mluvčího (prosba, dotaz, stížnost, rozkaz), nebo recipienta (oznamovací věty), který zpětně svou reakcí posiluje jednání „vysilatele“ [srov. Skinner 1957]. Tato koncepce se ukázala jako vysoce funkční při objevu programového učení, jež je výsledkem Skinnerova a Crowderova úsilí, narazila na tvrdý odpor humanisticky orientovaných sociologů a filozofů(12), ale i na radikální nesouhlas známého jazykovědce N. Chomského. Chomsky v polemice se Skinnerem podtrhl tvůrčí charakter jazyka: učit se

jazyku znamená „znovutvoření“, nikoliv pouze „posilování“. Jazyková kompetence — pojem pro Chomského pojetí vysoce závažný a sociologii přejatý například jako interakční kompetence — je lidskou schopností tvořit věty, jejichž struktura je v daném jazyce přípustná [Chomsky 1959].

Nezapomínejme také na to, že „behavioristická revoluce“ v psychologii je spojena s radikální jazykovou purifikací. Podle behavioristů je věda přetížena „mentalistickými termíny“, jež nemají empirické krytí (proto, říká Skinner, „metodologický behaviorismus může být chápán jako psychologická verze logického pozitivismu nebo operacionalismu“) [Skinner 1974 : 14], jež je nutno z vědy vyloučit a nahradit je adekvátnějším vyjádřením, které by programově vynechalo „zprostředkující stavy mysli“, včetně postojů, pocitů atd.

Behavioristický impuls Skinnerův sociologicky přepracoval G. C. Homans ve své obecné teorii sociálního chování, jež je založena na pojmech činnost, stimul, odměna, trest, hodnota, percepce, očekávání, pojem komunikace v ní však chybí. Homansova sociologická teorie je „behaviorální teorií směny“, v níž je sociální chování pojato jako směna odměn a trestů. Řečové chování je vzato v úvahu pouze potud, pokud vstupuje do systému interindividuálních směnných aktů [srov. Homans 1961 : 36]. Velmi jednoduše a jednoznačně řečeno — neadekvátní přecenění behaviorálních aspektů sociálního života a absolutizace směnných elementů v procesech sociální interakce vedly k totální bagatelizaci sociální a kulturní role jazyka. Toto vyústění behavioristicko-novopozitivistických úvah nad jazykem je příznačné a svým způsobem bylo předvídatelné.

Konstruktivismus: jazyk jako dominantní sociologické téma

Konec šedesátých let znamená pád svrchované dominance strukturálního funkcionalismu v teorii a novopozitivismu v empirickém výzkumu — ke slovu se dostávají tzv. konstruktivisté. Označení „konstruktivismus“, které se zdá snad šťastnější než běžnější označení „interpretativní“ nebo dokonce „humanistická“ sociologie, se vztahuje k „poměrně rozsáhlé skupině teorií a přístupů, které mají za to, že významy jakýchkoli sociálních objektů jsou do značné míry konstruovány a zavedeny interakcí a kulturními procesy“ [Wiley 1985 : 189]. Významy proto nelze „odkrývat“, jakoby jednou provždy spočívaly v objektech, protože významy jsou na objekty permanentně kladeny sociálními aktéry, kteří spolu interagují a komunikují.

Dnes se v podstatné části západní sociologie pokládá za truismus idea, že jazyk sociální svět nejen zobrazuje či vyjadřuje, ale také formuje, utváří, „intersubjektivně konstituuje“. Teprve na počátku sedmdesátých let se však podstatná část západní sociologie radikálně a snad definitivně „osvobodila“ z pout mechanistické a značně vágní epistemologie, která významy derivovala z objektů a která měla svět za přesně takový, jaký jej vidíme. Konstruktivistické teorie se formovaly v „zásadní opozici“ k tradiční sociologii (pozitivistické a strukturalistické) a dnes existují v řadě svébytných podob — jako symbolický interakcionismus, fenomenologická sociologie, etnometodologie, dramaturgická sociologie, existencialistická sociologie atd. A v každé z nich hraje jazyk roli ne-li klíčovou, tedy rozhodně dominantní(13).

---

(12) Radikální determinismus Skinnerův, který člověka zbavoval „svobody i důstojnosti“ [Skinner 1971], samozřejmě nutně vedl i k etickým problémům v oblasti verbálního chování. Tak L. Himmán si právem klade otázku, zda skinnerovský člověk „může lhát“: „Jestliže je lež vědomý výběr odmítnutí mluvit pravdu a jestliže lidské chování je determinováno do té míry, že člověk volbu nemá, pak nelze smysluplně tvrdit, že někdo lže“ (podle Magala 1980).

Ačkoliv celé konstruktivistické hnutí bylo ovlivněno britskou lingvistickou filozofií (zejména Austinem), pozdním Wittgensteinem (idea, že jazyk je jeho užití, koncepce jazykových her, vazba jazyka na životní způsob), hermeneutikou a hypotézou jazykového relativismu, jeho nejvýznamnějším stimulem byla nepochybně sociologická reinterpretace Husserla, zejména v díle A. Schütze. Protože však — jak právem konstatuje Merleau-Ponty [1971 : 95] — „to málo, co o jazyku Husserl říká, je zároveň originální i záhadné“, byl sociologický překlad některých jeho centrálních idejí z poněkud enigmatického fenomenologického jazyka svrchovaně důležitý. Fenomenologická sociologie, jakkoli vnitřně diferencovaná, pokládá v souladu s Husserlem a Schutzem realitu každodenního života za realitu „svrchovanou“ a její vyjádření v přirozeném jazyce za klíč k jejímu pochopení, protože „jazyk je nejjemnějším prostředkem intersubjektivní komunikace a konstituování sociálních faktů a významů“ [Novýje 1978 : 235]. A právě o toto v konstruktivistických koncepcích jde — jazyk je nejen nástrojem komunikace, ale i konstituce, „konstrukce“ sociálního života. Podstatu a smysl jisté „nabilitace“, ale i problematizace přirozeného jazyka ve fenomenologických přístupech vyjádřil velmi pregnančně Merleau-Ponty takto: „Žijeme ve světě, kde je jazyk *institucí*... Jazyk a porozumění jazyku nám zdánlivě nečiní problémů. Lingvistický a intersubjektivní svět nás neudivuje a my jej vlastně ani neodlišujeme od vlastního světa“ [podle Spurling 1977 : 48]. Zdá se nám totiž, jakoby jazyk a řeč existovaly odevždy, takže jména, jež dáváme věcem a jevům, jsou v nás tak zakořeněná a jeví se tak „přirozená“, že se nám zdá, jakoby jména byla částí věcí samotných.

Jádro přístupu fenomenologické sociologie ke zkoumání jazyka spočívá právě v tomto — postihnout, kde a jak jazyk konstituuje realitu a jaká je role „prožitku jazyka“, zkušenosti, kterou s jazykem a prostřednictvím jazyka máme. I když je nesporné, že v krajních verzích je idea „jazykového konstituování sociálního světa“ pozdním sociologickým produktem filozoficko-lingvistického idealismu, její racionální smysl spočívá v tom, že se v tomto pojetí „řeč jeví jako prapůvodní způsob zaměření na určité předměty“ (intencionalita), jejíž zásluhou „myšlenky, které by bez ní zůstaly soukromými fenomény, nabývají intersubjektivní hodnotu“ [Merleau-Ponty 1971 : 96].

Fenomenologická sociologie rozvíjí řadu sociologií dosud zcela opomíjených témat, například pro estetiku a sociologii literatury enormně významný problém „přenositelnosti“ či spíše nepřenosnosti individuálního zážitku prostřednictvím jazyka: u Schütze idea typizace jako základního předpokladu intersubjektivní komunikace vylučuje sdělnost individuálního zážitku, protože vyjádříme-li jakýkoli prožitek v jazyce, zbavujeme jej nutně individuality a unikátnosti, neboť cokoli je vyjádřeno v jazyce, proměňuje se v „*déjà vu*“ pro dané jazykové společenství [srov. Schutz 1962 : 260n]. V rámci teorie deviantního chování vypracovala fenomenologická sociologie relevantní rozlišení „objektivního porušení normy“ a jazykové etiketizace deviantního chování (labelling) atd.

Etnometodologové — jako téměř vždy a téměř ve všem — formulovali své úvahy o jazyce velmi radiálně, nezřídka však stejně enigmaticky jako Husserl, ač se na něho prakticky nikdy výslovně neodvolávají. Jejich ústřední myšlenkou, ba obsedantním zájmem, je zkoumání toho, co fenomenologie učinila zjevným, že totiž jazyk má schopnost „ustavovat a udržovat realitu každodenního života“ [srov. Spurling 1977 : 65] a že není každodennosti bez běžného jazyka.

---

(13) Jsme zbaveni povinnosti podrobnějšího výkladu jednotlivých konstruktivistických koncepcí, protože je jim věnována samostatná studie Zdeňka Rolíka.

Etnometodologie je v jistém smyslu vlastně extenzí Austinova pojetí performativních aktů, „dělání věcí slovy“, protože podle etnometodologů všechny výpovědi mohou být pochopeny přímo jako sociální aktivity. Nejde totiž pouze o to, že mnoho sociálních aktivit může být „vykonáno“ pouze slovy (informace, stížnost, urážka, odpuštění), jako spíše o to, že mluva, řeč „reflexivně udržují sociální řád“. Přes všechny extravagantní formulace, nezřídka ovšem vědomě provokativní, a proto s časem i vyvanulé, etnometodologie otevírá nesporně některé pro každou sociologii relevantní problémy. V neposlední řadě jde o veliké téma „krize jazyka“, choroby slov, rozkladu komunikace atd., jímž se bude později intenzivně zabývat německá sociologie (např. Habermas) a jež vyústí ve velké „metafyzické téma“ kdysi exponované Heideggerem, totiž téma autenticity lidského bytí — bytí v autentické situaci a vyjadřované autentickým jazykem (řeceno s O’Neillem — naše péče o jazyk utváří naši odpovědnost k jiným i k sobě samým) [O’Neill 1975 : 18]. Tím ale fenomenologická sociologie klene oblouk k politologickým zkoumáním jazyka, protože uvažuje o „svobodě vyjadřování“ nikoli jako o politicko-právním předpokladu, ale jako o ontologickém faktu, který vyplývá ze samotné podstaty jazyka.

Je snad zbytečné dodávat, že celý interpretativní či konstruktivistický proud v sociologii je také kritikou jazyka sociologie, protože „chceme-li pochopit podstatu sociologických metod a umět hodnotit jejich procedury (teorie a data), je nutné explikovat procesy konstituování pojmů“ [Novýje 1978 : 234]. Jazyk sociologie totiž vypovídá o způsobu, jímž se ta či ona konkrétní sociologická orientace vztahuje k sociální realitě, sociologie je jazykovou výpovědí o sociální skutečnosti, výpovědí, která se tvoří v procesu jazykové komunikace se zkoumanými objekty, s jinými sociology a s veřejností [tamtéž : 238].

Giddensova „teorie strukturace“: jazyk a „dualita struktur“

Mezi nejvlivnější a teoreticky nejambicióznější soudobé sociologické konstrukce patří nepochybně — vedle poněkud esoterické koncepce N. Luhmanna — teorie „sociální strukturace“ britského sociologa A. Giddense. Giddens se tématem jazyka zabýval ve třech souvislostech: nejprve jako otázkou vztahu mezi přirozeným jazykem a sociologickými jazykovými konstrukty, později jako otázkou homomorfie jazykových a sociálních struktur (či obecněji — jazyka a společnosti), a konečně v souvislosti s analýzou vzniku a vývoje moderních společností jako národních států.

Již ve své první programové práci [Giddens 1976] konstatuje, že soudobá sociologie stojí na bázi „staromódní a chybné filozofie jazyka“, protože prý nedostatečně vstřebala podněty Russellovy a Wittgensteinovy a vcelku marně se snaží vytlačit přirozený jazyk ze sociologie jako vědy svými vlastními neologismy. Takové počínání je ovšem věcně pochybené proto, že přirozený jazyk je konstitutivním elementem všech sociálních aktivit, je první ze všech symbolických forem, jež však nejsou primárně „potenciální deskriptci“, ale především médiem praktických činností. Schützův pokus uvést přirozený jazyk ve vztah k jazyku sociologie pomocí principu adekvátnosti pokládá Giddens za nesprávný, protože požadavek, aby každé sociologické tvrzení bylo přeložitelné do jazyka praktického vědomí a každodenních aktivit „řadového aktéra“ (a v takovém překladu je podstata principu adekvátnosti) je nejen nerealizovatelný, ale především nadbytečný: koneckonců ani etablované společenské vědy, jako ekonomie nebo vývojová psychologie, tento požadavek přece nerespektují. Giddens se odvolává na Winche, který Schützův princip adekvátnosti doslova obrací naruby: mezi přirozeným jazykem a jazykem sociologie je sice „logická vazba“, ta však není dána překladem či přeložitel-

ností jedné jazykové řady do druhé, ale faktem, že pojmy sociologií zavedené (jsou-li zavedeny korektně a smysluplně), předpokládají zvládnutí všech pojmů, jichž aktéři sami v průběhu svých aktivit a sociální interakce použili [Winch 1958]. Giddensova kritika Schütze (stejně jako jiné krajnosti, kterou reprezentuje A. R. Louche tezí, že sociologické technické termíny vlastně jen zatemňují to, co bylo v běžném jazyce původně jasné) je do značné míry oprávněná, stejně tak jako výtky adresované Winchovi: vztah mezi běžným jazykem a jazykem sociologie nemá pouze povahu logické vazby, ale také praktických implikací, například té, že pojmy původně sociologií zavedené jako speciální termíny se mohou stát a stávají součástí běžné komunikace [Giddens 1983 : 248].

Sám centrální pojem Giddensovy *teorie strukturace*, pojem „duality struktury“, je vyložen na příkladu jazyka, nikoli však proto, jak Giddens zdůrazňuje, že je snad výhodné nazírat na společnost „jako na jazyk“, ale proto, že jazyk jako sociální forma vyjadřuje některé aspekty sociálního života jako celku. Jazyk lze zkoumat na třech úrovních: 1. na úrovni dovednosti a jednotlivých řečových aktů, protože jazyk je ovládan a „mluven“ aktéry, 2. na úrovni tvoření a „dávání“ smyslu v procesu interakce, kdy aktéři využívají již vytvořených interpretačních schémat k tomu, aby pochopili nejen to, co druzí mluví, ale také, co druzí míní, a 3. na úrovni struktury, tedy sociální „danosti“. První dvě úrovně odpovídají tradičnímu saussurovskému „parole“ (speech), třetí „language“. Zatímco řeč („speech“) je situována, časově a prostorově umístěna, jazyk („language“) je „virtuální a je mimo čas“, řečeno slovy Ricoeurovými; zatímco řeč předpokládá subjekt, jazyk je bezsubjektový, a konečně zatímco řeč předpokládá přítomnost druhého, jazyk se nedá vtěsnat do „subjekt—objektové dialektiky“. Dichotomie řeči a jazyka má podle Giddense také přesnou analogii v dichotomii lidských praktik a sociálních struktur: praktiky, podobně jako řečové akty, vyžadují přítomnost druhého, jsou situovány atd., zatímco sociální struktury, jež jsou produktem těchto praktik, jsou charakterizovány absencí subjektu a specifického časoprostorového umístění. V tom je však právě podstata „duality struktury“: struktura je jak médiem, tak produktem chování aktérů, jež se zase zpětně opakovaně organizuje, nebo — řečeno lehce ironizujícím vyjádřením N. Thrifta — v dualitě struktur „jednání produkuje strukturu, která produkuje jednání, které produkuje strukturu“ v nikdy nekončícím rekursivním procesu [Thrift 1985 : 612]. Giddens sám nejednou zdůrazňuje, že užití jazyka je samo praktickou aktivitou (variance na Austinovo téma), a to aktivitou sociálně enormního významu. Jazykový popis a interpretace sociálních aktivit vlastních i cizích je integrální součástí sociálního života, je součástí praxe, protože porozumění tomu, co jiní dělají, co svým jednáním zamýšlejí a jak své jednání motivují, je nutným předpokladem intersubjektivní. Právě proto, zjišťuje Giddens, má porozumění („Verstehen“) tak mimořádný význam: nikoli jako speciální metoda vstupu do sociální reality, jak porozumění chápe třeba Schütz (alespoň v jednom jeho významu), ale jako „ontologická podmínka existence lidské společnosti“. Centralita běžného jazyka je dána také tím, že jazyk je jednou z nejvýznamnějších rutinních aktivit, přičemž právě rutinizace, stále opakování a reprodukce tvoří podle Giddense základní „osy sociálního života“.

Konečně v poslední své práci [Giddens 1985], jež je „druhým dílem kritiky historického materialismu“, je jazyk zkoumán ve své sociálně integrační funkci historicky: moderní společnosti, které vystřídaly „společnosti třídně rozdělené“ (?), jsou především, ne-li výhradně národními státy, přičemž novodobý národní stát je „konceptuální komunita“, jíž tradiční státy nebyly, a je udržována sdílením společného jazyka a společnou symbolickou historicitou [Gid-

dens 1985 : 219]. Existuje ostatně těsná korelace mezi teritoriálními hranicemi a jazykovou a kulturní identitou. Ačkoliv marxistické pojetí vzniku národních států se od Giddensova přístupu v mnoha ohledech liší, je nesporné, že do kontextu západního teoretického sociologického myšlení je právě tímto tématem vnesen nový impuls a vlastně nové téma. Celou Giddensovu koncepci bude ostatně třeba podrobit samostatné systematické analýze.

Eliasova „figurační sociologie“ jazyk a reifikace

Ačkoli se teoretická koncepce západoněmeckého sociologa N. Eliase dosti zásadně liší jak od přístupů etnometodologů, jimž zcela chybí jakékoli respektování historické dimenze sociálního života, tak od historicky lépe zakotvené teorie Giddensovy, spojuje ho s nimi radikální odpor proti „konvenční sociologii“ a jejímu jazyku. Elias dokonce je (alespoň podle vyjádření D. Laydera [1986 : 368]) silně ovlivněn Sapir-Whorfovou hypotézou, podle níž, jak jsme uvedli, jazyky odlišných společností významně ovlivňují způsob, jímž lidé vnímají a kognitivně asimilují „svět“, v němž žijí. Náš jazyk, uvažuje Elias, který je příkladem toho, co Whorf označuje termínem „standardní zprůměrovaná evropština“, přistupuje ke skutečnosti jako by byla složena z izolovaných statistických objektů, a to hlavně proto, že užívá subjekt–predikátového typu výroků. Tak například říkáme, že vítr věje, jako by vítr byl nějakou věcí, která se v určitém momentu dává do pohybu a vanutí, jako by tedy bylo možné vítr oddělit od samotného vanutí. Podobně při úvahách o společnosti většinou redukuje procesy na jejich statické podmínky: uvažujeme o normách, hodnotách, strukturách a funkcích, třídách a systémech jako o nehybných objektech, ačkoli jde o „lidi, kteří jsou stále v pohybu a stále se vzta-hují k jiným lidem“ [Elias 1978 : 113]. Právě takto, z povahy jazyka, je nám prý vnuceno, abychom nesmyslně oddělovali „jedince a společnost“ a tak vytvářeli pseudoproblémy „vztahu“ mezi nimi. Náš jazyk tedy vede k tomu, abychom uvažovali ve statických a soběstačných pojmech, jako by lidé existovali vně svého těla a jako by společnost byla „depersonalizovanou entitou z nějakého jiného světa“. Tyto a podobné dichotomie (pars pro toto: stabilita a změna) jsou podle Eliase pouze falešnou reprezentací sociální reality, jsou to pouhé artefakty jazyka, jehož používáme.

Řešením je Eliasovi koncept „figurace“ (14), který údajně adekvátně odráží sociální skutečnost a indikuje procesuální charakter společnosti ve všech jejích aspektech. Co je však nejdůležitější – figurační přístup prý umožňuje vyhnout se reifikaci sociální skutečnosti, která je příznačná jak pro strukturální funkcionalismus, tak pro atomismus, který je vlastní přístupům psychologickým a psychiatrickým.

Analýza u nás zatím kriticky nedotčené teorie sociální figurace představuje samozřejmě samostatné téma, nemluvě o tom, že ve třech velkých historicky koncipovaných kompendiích [Elias 1978; 1982; 1983] jazyk figuruje ještě v dalších souvislostech. Elias s nadsázkou, ale do značné míry zdůvodněně poukazuje na nebezpečí, jež se skrývají v nereflektovaném užití běžného jazyka ve vědě, zejména pak na nebezpečí toho, čemu říká reifikace a co přesněji označoval

---

(14) Figurací rozumí Elias „komplexní řetězec vzájemných závislostí a mocenských vztahů, jež tvoří reálnou podstatu společenské skutečnosti“, tedy vlastně aktuální časoprostorová uspořádání sociálních aktérů, které je výslednicí jejich aktivní účasti na sociálních procesech. Tento konkrétní tvar („figuraci“) však nelze redukovat na efekty působení jednotlivých aktérů, jak je obvyklé v psychologickém redukcionismu: sociální realita je svébytná, podle Eliase „emergentní“ a „neredukovatelná“ [srv. Layder 1986 : 370].

a zkoumal jako „hypostazi“ například Kotarbiński. Eliasova snaha překonat dichotomii statiky a dynamiky, individua a kolektivity konceptem figurace je tematicky vlastně identická s Giddensovou teorií sociální struktury. Z hlediska současného stavu západní sociologické teorie pak není náhodné, že obě tyto koncepce — teorie struktury i figurační sociologie — mohou být odvozeny z impulsů lingvosociologických, ačkoli v žádné z nich není jazyk dominantním tématem. V obou pak můžeme také identifikovat obě roviny sociologického zkoumání jazyka — substantivní (u Eliase např. v souvislosti s učením se jazyku, srov. Elias 1987) i autoreflexivní (jazyk sociologie jako problém a badatelský podnět).

Eliasova koncepce, zejména jeho v mnoha ohledech zajímavý a co do šíře záběru zcela unikátní výklad „civilizačního procesu“ a orientace na vskutku sociologicky „nestandardní“ témata (např. domestikace ohně, civilizování chuti, vzorce chování u dvora, problémy etikety, kulturní interpretace moci atd.) jsou předmětem diskusí i nekritické adorace, jak je to ostatně v dějinách sociologie dosti obvyklé. I když Arnasonovo tvrzení, že „Eliasův teoretický projekt může být označen za transformaci historického materialismu“ [Arnason 1987 : 433] budeme pokládat za nadnesené, nelze pominout, že jde o přístup, který se svými souvislostmi s klasickým i „neortodoxním“ marxismem netají. Tím spíše stojí za analytickokritickou pozornost.

Závěr a diskuse

V rámci západní sociologie se konstituovaly a koexistují koncepce, které vycházejí z odlišných sociálních optik, odlišně se sociálně situují, používají různých metodologií, jsou rozmanitě dominantně tematicky orientovány a v neposlední řadě se vyjadřují specifickým, svébytným jazykem. Diskuse na téma, zda je tento fenomén příznakem nedozrálosti sociologie jako vědy (kuhnovská varianta), nebo zda je naopak dokladem smysluplné funkční diferenciace a vnitřní demokracie ve vědě (mertonovská varianta), pozvolna utichají, protože se zdá, že pluralita stanovisek, teorií a koncepcí přestala být — možná dočasně — pokládána za abnormální a přechodné stadium, za interregnum, jež je třeba překonat dominací jedné školy, jedné teorie, jednoho paradigmatu. Stále silnější je programová orientace na „interparadigmatický dialog“ [srov. Mushakoji 1985] a na komplementaritu vidění sociálního světa, která pozvolna vytlačuje permanentní vzájemné exkomunikace jednotlivých směrů a škol z „pravé vědecké sociologie“. Tento stav, který má samozřejmě nejen vnitrovědní, ale i hluboké sociální příčiny (podrobněji viz Szomolányiová 1986), se promítá, jak jsme viděli, i do zkoumání jazyka: při vši jednostrannosti a nezřídka krajní vypjatosti některých formulací obsahuje většina sledovaných teoretických přístupů minimálně nápad a podnět, který vyzývá ke kritickému zhodnocení, případně k pozitivnímu pojednání nové tematiky.

Náš pohled byl vědomě omezen na sociologické teorie — nezahrnul tedy ani sociologii jazyka, ani souvislosti sociologických zkoumání s filozofickými teoriemi jazyka, jež jsou nezřídka velmi těsné. Vědomě jsme pak pominuli sociologická pojetí komunikace, jež tvoří širší, obecnější rámec sociologie jazyka (proto jsme pominuli i silný a podnětný, byť kontradiktorně posuzovaný proud v západoněmecké sociologii reprezentovaný Habermasem aj.). I z jiných hledisek může být náš výběr pokládán za neúplný, pravděpodobně však nikoli za nereprezentativní(15), a náš výklad za zkratkovitý a někdy

---

(15) Připomeneme alespoň tři velké koncepce, jež nebyly v naší studii podrobeny zkoumání optikou problému jazyka. Především jde o psychoanalytickou školu, ať již klasickou či soudobou, v níž je jazyk tématem mimořádně závažným, zejména

přibližně zjednočující. Jeho vlastním smyslem však bylo podnítit k dalším kritickým studiím a analýzám, zejména však k pozitivnímu marxistickému rozvíjení sociálně mimořádně závažné problematiky, již sociální fungování jazyka nepochybně je.

Podobně jako ve zkoumání literatury a umění, má i ve studiu jazyka marxistická sociologie vlastní tradici, takže není nikterak nucena opakovat tematický boom sociologie jazyka, který stále ještě v západní sociologii dožívá (16), tím méně pak přejímat okrajové a skutečně partikulární problémy, jejichž zábavnost je sice mnohdy nepochybná, ale sociální relevance téměř nulová. Na druhé straně by však bylo málo pochopitelné, kdyby se problémy sociologického zkoumání jazyka odsunovaly kamsi na vedlejší kolej, a dokonce bagatelizovaly jako příliš důležité ve srovnání s vahou problémů, jež sociologii čekají v souvislosti s řešením některých snad až přezrálých socioekonomických problémů. Měli bychom proto připomenout elementární sociologický fakt, že sociální chování je vždycky reakcí na objektivní sociální situaci, která je nějakým způsobem vnímána, interpretována a tedy také jazykově vyjádřena. Problém, jak je v běžném jazyce vyjadřována realita naší doby, není nikterak okrajový: téma „běžného vědomí“, jež začalo být právem v soudobé marxistické filozofické a sociologické literatuře dosti frekventované, je ovšem neřešitelné bez zkoumání vztahu právě běžného vědomí a běžného jazyka.

Velké sociální problémy společenské rovnosti, spravedlnosti, sociální diferenciace, společenského vzestupu a pádu atd. jsou také — a vůbec ne v poslední řadě — problémy jazykovými. Ostatně některé provedené výzkumy naznačují, jak málo víme o tom, jakými způsoby lidé jazykově strukturují

---

v souvislosti s rolí symboliky a symbolizace v lidské psychice a v sociálním životě. Psychoanalýza nesporně podnětně, i když samozřejmě jednostranně a poněkud zveličeně, poukázala na takové otázky, jako jsou ambivalentnost významů téhož slova, role pojmenování v magii a totémismu, nevědomá a podvědomá interpretace, smysluplná přerážení atd. Freud [1967] ukázal, jak souvisí víra ve všemoc myšlení s jazykovým vyjádřením vědění (tato víra byla vyjádřením pýchy, kterou lidstvo čerpalo z rozvoje jazyka, jenž přinesl závratný růst intelektuální moci) a vcelku právem prohlásil, že všechno, co překračuje smyslovou percepci, je nutně spojeno s jazykem. Dnes ovšem již archaicky a poněkud komicky působí „sexuální teorie vzniku jazyka“, kterou rozpracoval H. Sperber a Freud poněkud modifikovanou převzal.

Druhou neanalyzovanou koncepcí je frankfurtská škola, kde téma jazyka je pojednáno zejména v souvislosti s kritikou buržoazní kultury, u Fromma pak v kontextech politologických. Zajímavý je také spor mezi Adornem a Marcusem o způsoby jazykového vyjádření sociologického vědění. Konečně samostatnou pozornost by zasloužila koncepce K. R. Poppera, která, ač rozvíjena v kontextech filozofie vědy, má zcela zjevné sociologické implikace i konsekvence. Jde především o Popperovo pojetí funkcí jazyka, zejména však o koncept „tří světů“. Popperův „třetí svět“, svět produktů lidského ducha, je totiž totálně ontologicky závislý na jazyce, je „světem lingvisticky formulovaného lidského vědění“. Exosomatický jazyk je pro Poppera také předpokladem existence kritiky, která je jedním z nejvýraznějších garantů objektivní vědění a prostředkem, jímž jediné můžeme překonat partikulárnost naší poznávací optiky, jež vyplývá z našeho skupinového začlenění. Jazyk se tak stává podstatnou předmětnou komponentou sociologie vědění, disciplíny, k níž Popper sice nechoval žádnou zvláštní úctu, kterou však nepřímo svými idejemi de facto rozvíjel. Podrobněji srov. např. [Popper 1983 : 439–466].

(16) Jde o situaci, která je analogická mikrosociologickému boomeru, který v západní sociologii vrcholil na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Dnes samozřejmě téma „malých skupin“ netvoří ani zdaleka problémovou dominantu západní sociologie; boom pominul, ale téma zůstalo v oněch proporcích a relacích, jež mu více méně objektivně náleží. Nezapomínejme však, že tyto boomy a módní vlny mohou někdy neprávem vyvolávat dojem efemerity a mohou vést k nezodůvodněné bagatelizaci reálného problému ze strany „střízlivě uvažujících vědců“. Vývoj sociologie — ať se nám to líbí nebo nelíbí — však v módních vlnách a boomech reálně probíhá a dokonce nejen na Západě.

sociální svět, v němž žijí: tím se ale vlastně dotýkáme závažné otázky limitů standardního kvantitativního dotazování a možností aplikace kvalitativních technik.

A konečně — podstatná část politického života se odehrává jako úhrn komunikačních procesů (řízení je přece především komunikace), jako „směna“ argumentů, jako přesvědčování a získávání, jako vyjadřování souhlasu či odporu. Z každodenní zkušenosti však víme, jak mnohá dobře míněná snaha ztroskotává na tom, že její jazykové vyjádření je nepřesvědčivé, ne-li někdy dokonce odpudivé. Jazyk politiky a propagandy, ale i jazyk mravních norem a sociálních regulativů — to všechno jsou témata, jejichž teoreticko-empirické zpracování se obvykle nezúročuje v bezprostředním sociotechnickém efektu, ale zhodnocuje se v kontextu kumulovaného poznatkového fondu, jímž moderní sociologie disponuje. Jeho organickou, funkční a zdůvodněnou součástí je také problém jazyka jako sociálního fenoménu prvořadě důležitosti.

Literatura

- Arnason, J.: *Figurational Sociology as Counter-Paradigm*. In: *Theory, Culture and Society* 1987, č. 2—3.
- Austin, J. L.: *How to do Things with Words*. Oxford, Routledge and Kegan Paul 1962.
- Bell, E. H. — Sirjamaki, J.: *Social Foundations of Human Behavior*. London, New York, Harper and Row 1965.
- Bokszański, Z. — Piotrowski, A. — Ziolkowski, M.: *Socjologia języka*. Warszawa, Wiedza powszechna 1977.
- Borowski, T.: *Loučení s Marií*. Praha, Odeon 1987.
- Duncan, H. D.: *Symbols in Society*. New York, Oxford University Press 1968.
- Elias, N.: *What is Sociology?* London, Hutchinson 1978.
- Elias, N.: *The Civilizing Process*, vol. 1.: *The History of Manners*. Oxford, Blackwell 1978.
- Elias, N.: *The Civilizing Process*, vol. 2.: *State Formation and Civilization*. Oxford, Blackwell 1982.
- Elias, N.: *On Human Beings and Their Emotions: A Process. Sociological Essay*. In: *Theory, Culture and Society* 1987, č. 2—3.
- Filosofija, logika, jazyk. Moskva, Progress 1987.
- Freud, S.: *Człowiek, religia, kultura*. Warszawa, Książka i wiedza 1967.
- Giddens, A.: *New Rules of Sociological Methods*. London, Hutchinson 1976.
- Giddens, A.: *Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. London, Macmillan 1983.
- Giddens, A.: *The Nation-State and Violence*. London, Polity Press 1985.
- Giglioli, P. P.: *Language and Social Context*. London, Penguin 1972.
- Głowiński, M.: *Język i społeczeństwo*. Warszawa, Czytelnik 1980.
- Hayakawa, S. I.: *Language in Thought and Action. How Men Use Words and Words Use Men*. London, George Allen and Unwin Ltd. 1966.
- Chinoy, E.: *Society*. New York, Random House 1962.
- Chomsky, N.: *Review of Skinner's Verbal Behavior*. In: *Language* 1959, č. 35.
- Ivič, M.: *Kierunki w lingwistyce*. Wrocław, Ossolineum 1966.
- Homans, G. C.: *Social Behaviour. Its Elementary Forms*. London, Routledge and Kegan Paul 1961.
- Horák, P.: *Struktura a dějiny. Ke kritice filozofického strukturalismu ve Francii*. Praha, Academia 1982.
- Horálek, K.: *Filozofie jazyka*. Praha, Universita Karlova 1967.
- Houška, J.: *Sociální revoluce v ideologické konfrontaci*. Praha, SPN 1977.
- Językoznawstwo strukturalne. Wybór tekstów*. Warszawa, PWN 1979.
- Layder, D.: *Social Reality as Figuration: A Critique of Elias's Conception of Sociological Analysis*. In: *Sociology* 1986, č. 3.
- Lazarsfeld, P. — Rosenberg, M.: *The Language of Social Research. A Reader in the Methodology of Social Research*. New York, Free Press 1965.
- Lubaś, W.: *Socjolingwistyka jako metoda badawcza*. In: *Socjolingwistyka 2*. Warszawa, PWN 1979.

- Lundberg, G. A.: *Contemporary Positivism in Sociology*. In: *American Sociological Review* 1939, č. 1.
- Lundberg, G. A. — Schrag, C. C. — Larsen, O. N. — Catton, W. R.: *Sociology*. New York, Harper and Row 1968.
- Lévi-Strauss, C.: *Strukturnaja antropologija*. Moskva, Nauka 1983.
- Malinowski, B.: *Szkice z teorii kultury*. Warszawa, Książka i wiedza 1958.
- Mahmoudian, M.: *Lingvistika*. Moskva, Progress 1985.
- Marcuse, H.: *L'homme unidimensionnel*. Paris, Edition de Minuit 1968.
- Marx, K.: *Kapitál* I. Praha, SNPL 1952.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 3. Praha, SNPL 1962.
- Merleau-Ponty, M.: *Oko a duch a jiné eseje*. Praha, Obelisk 1971.
- Mills, C. W.: *Language, Logic and Culture*. In: *American Sociological Review* 1939, č. 5.
- Mushakoji, K.: *Scientific Revolution and Inter-Paradigmatic Dialogues*. In: *Dialectics and Humanism* 1985, č. 1.
- Novyye napravlenija v sociologičeskoj teorii. Moskva, Progress 1978.
- O'Neill, J.: *Making Sens Together. An Introduction to Wild Sociology*. London, Heinemann 1975.
- Pareto, V.: *Sociological Writings*. London, Pall Mall Press 1966.
- Parsons, T.: *Social Structure and Personality*. London, Macmillan 1965.
- Parsons, T.: *Sociological Theory and Modern Society*. New York, Free Press 1967.
- Parsons, T.: *Essays in Sociological Theory*. The Free Press of Glencoe 1964.
- Parsons, T.: *Společnosti. Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha, Svoboda 1971.
- Petr, J.: *Klasikové marxismu-leninismu o jazyce*. Praha, Svoboda 1977.
- Phillips, B. S.: *Sociology. Social Structure and Change*. London, Macmillan 1969.
- Popper, K. R.: *Logika i rost naučného znanija*. Moskva, Progress 1983.
- Quinn, J. A.: *Sociology. A Systematic Analysis*. Philadelphia, Lippincott 1963.
- Réboul, O.: *Le slogan*. Paris, PUF 1975.
- Réboul, O.: *Language et idéologie*. Paris, PUF 1980.
- Schutz, A.: *Collected Papers 1. The Problem of Social Reality*. Hague, Martinus Nijhoff 1962.
- Schaff, A.: *Język a poznanie*. Warszawa, PWN 1964.
- Skinner, B.: *Verbal Behavior*. New York, Harper and Row 1957.
- Skinner, B.: *Beyond Freedom and Dignity*. New York 1972.
- Skinner, B.: *About Behaviorism*. London 1974.
- Sorokin, P. A.: *The Sociology of Revolution*. Philadelphia 1925.
- Sorokin, P. A.: *Sociocultural Causality, Space and Time*. New York 1964.
- Sorokin, P. A.: *Sociology Yesterday, Today and Tomorrow*. In: *American Sociological Review* 1965, č. 6.
- Spurling, L.: *Phenomenology and the Social World. The Philosophy of Merleau-Ponty and Its Relations to the Social Sciences*. London, Routledge and Kegan Paul 1977.
- Stalin, J. V.: *O marxismu a jazykovědě*. Praha, Svoboda 1950.
- Szomolányiová, S.: *O teoretickom pluralizme v súčasnej nemarxistickej sociológii*. In: *Sociológia* 1986, č. 5.
- Szymura, J.: *Język, mowa i prawda w perspektywie fenomenologii lingwistycznej J. L. Austina*. Wrocław, Ossolineum 1982.
- Svejcer, A. D. — Nikolskij, L. B.: *Úvod do sociolingvistiky*. Praha, Svoboda 1983.
- Thrift, N.: A. Giddens. *The Constitution of Society. Book Review*. In: *Sociology* 1985, č. 4.
- Vrhel, F.: *Základy etnolingvistiky*. Praha, SPN 1981.
- Whorf, B. L.: *Język, myśl i rzeczywistość*. Warszawa, PIW 1982.
- Willey, N.: *The Current Interregnum in American Sociology*. In: *Social Research* 1985, č. 1.
- Winch, P.: *The Idea of Social Science*. London, Oxford University Press 1958.
- Wolff, K. H.: *The Sociology of Georg Simmel*. New York, Free Press 1967.
- Zito, G. V.: *System of Discourse: Structures and Semiotics in the Social Sciences*. Westport, Greenwood Press 1984.
- Zluktěnko, J. A.: *Jazyk i ideologija. Kritika idealističeskich koncepcij funkcionirovanija i razvittija jazyka*. Kijev, Višča škola 1981.

М. Петрусек: Язык в западных социологических теориях

Социологические исследования языка осуществляются на трех комплементарных уровнях: на уровне изучения языка как социального феномена (субстантивный уровень), на уровне анализа языка самой социологии (авторефлексивный уровень) и на уровне критического анализа понимания языка в отдельных социологических направлениях, школах и теориях (рефлексивный уровень). Работа рассматривает язык именно только на данном третьем уровне. Автор исходит из марксистской посылки, что язык является социальным фактом и социальной проблемой, что, однако, большинство социальных проблем не носит характер языковых проблем.

Автор критически анализирует следующие концепции: классический культурно-антропологический подход к языку (язык и культура), гипотезу языкового релятивизма (язык и социальное восприятие мира), общую семантику (язык и власть), понимание языка как социо-культурного феномена Сорокиным (язык и революция), американское структурно-функциональное понимание Парсонса (язык и сохранение социального равновесия), французский структурализм Леви-Стросса, неопозитивистские и бихевиористские попытки толкования языка как формы социального поведения (Скиннер, Хоманс), некоторые конструктивистские подходы (этнометодология, феноменологическая социология) и теоретические концепции А. Гидденса (теория структурирования) и Н. Элиаса (фигуративная социология). В заключении дан набросок основных тематических областей социологического изучения языка, которые считаются, с точки зрения актуальных потребностей развития чехословацкой социологии и общества, актуальными.

Summary

M. Petrusek: Language in the Western Sociological Theories

The sociological research of language is realized on three complementary levels: on the level of examining language as a social phenomenon (substantive level), on the level of analyzing the language of sociology itself (autoreflective level), and on the level of critically analyzing the conception of language in individual sociological trends, schools and theories (reflective level). The present study is concerned with language on the third level only. Its underlying principle is the Marxist premise that language is both a social fact and a social problem — that, however, in the majority of cases social problems are lacking the character of linguistic problems.

The following conceptions are subjected to critical analysis: classical culturally anthropological approaches to language (language and culture), the hypothesis of linguistic relativism (language and the social perception of the world), general semantics (language and power), Sorokin's conception of language as a sociocultural phenomenon (language and revolution), Parson's American structurally functional conception (language and maintenance of social balance), French structuralism of Lévi-Strauss, neopositivist and behaviouristic attempts at explaining language as a form of social behaviour (Skinner, Homans), some constructivist approaches (ethnomethodology, phenomenological sociology), and eventually also the theoretical conceptions of A. Giddens (structuration theory) and N. Elias (figurative sociology). In the concluding part, the basic thematic areas of sociological language research, which are regarded as topical from the point of view of the actual needs of the development of Czechoslovak sociology and society, have been outlined.

Záměrem stati je odpovědět na některé otázky, které se objevují v těch koncepcích západní sociologie, jež vycházejí z analýzy jazyka.

Společenské aspekty jazyka jsou zhruba od třicátých let našeho století intenzivně zkoumány v celé řadě tradičních společenskovědních disciplín, jako je filozofie, lingvistika, sociologie a psychologie, ale také, či spíše především v hraničních disciplínách, tj. v sociální psychologii, sociolingvistice, psycholingvistice, etnolingvistice apod.

V sociologii je jazyk zkoumán v rámci výkladu funkcí jazyka, přičemž největší důraz je kladen na funkce dvě: expresivní a komunikační. Je tomu tak proto, že ve funkcích jazyka se projevují vnější vlastnosti jazyka a způsoby jeho existence.

Podívejme se proto podrobněji na tyto dvě základní funkce jazyka (popřípadě na další problémy, které s nimi souvisejí) a ukažme, jak jsou reflektovány v těch koncepcích západní sociologie, které z analýzy jazyka vycházejí.

Reflexe jazyka v tzv. interpretativní sociologii

Pod pojem interpretativní sociologie zahrnujeme v podstatě všechny tzv. duchovní koncepty. Mezi jejich představitele řadíme především nejvýznamnějšího buržoazního německého sociologa Maxe Webera (1864—1920), dále představitele tzv. Frankfurtské školy Jürgena Habermase (1929) a amerického sociologa rakouského původu Alfreda Schütze (1899—1959). Od počátku šedesátých let reprezentují tento myšlenkový proud americký profesor sociologie Peter L. Berger a západoněmecký sociolog Thomas Luckmann. }

Východiskem interpretativní sociologie je opozice vůči tradičnímu pojetí sociálních jevů, které reprezentoval především francouzský sociolog Emil Durkheim (1858—1917). Durkheimovo pojetí sociálních jevů by se dalo vyjádřit v následujícím shrnutí: sociální jevy existují nezávisle na individuálním vědomí, přičemž vykonávají sociální tlak na individuum [Sedláček 1979 : 94]. Klasickými prototypy sociálních faktů jsou podle Durkheima právní normy, náboženství, veřejné mínění, peníze a jazyk. Proti tomu představitelé interpretativní sociologie tvrdí, že tyto sociální fakty jsou každodenně prostřednictvím sociální interakce a komunikace mezi lidmi konstituovány a interpretovány, a to především na základě běžného jazyka.

Proto je u všech zmíněných autorů věnována velká pozornost jazyku, a to především jazyku běžnému. Například podle A. Schütze je jazyk „systémem typizujících schémat, který spočívá v idealizacích a anonymizacích bezprostřední subjektivní zkušenosti. Tyto zkušenostní typizace, odvozené ze subjektivity, jsou sociálně objektivizovány, čímž se stávají součástí společenského a priori, které je vůči subjektu předem dáno“ [Schütz—Luckmann 1975 : 233]. Jazyk pak Schütz chápe jako „společensky objektivizovaný významový systém, jako sedimentaci typických schémat zkušenosti“ [tamtéž].

Rozdíl mezi Durkheimovým a Schützovým pojetím onoho sociálního a priori, které vykonává na individuum tlak, spočívá v řešení otázky jeho konstituování.

Zatímco Durkheim uznává existenci jednotlivých druhů jednání, myšlení a citění mimo individuální vědomí, které tvoří základ společnosti, Schütz chápe společnost jako systém, který vzniká na základě intersubjektívních vztahů mnoha „já“. Podle Schütze je tedy společnost produkováána a konstituována v každodenních procesech životního světa jednáním lidí (action). Toto je také první ontologický závěr interpretativní sociologie. Z faktu, že každodenní svět musí být sdělován, tj. komunikován — což je základní úlohou jazyka, vyvozují interpretativisté druhou ontologickou premisu — direktivu pro zkoumání každodennosti. Schütz nepopírá, že mimo každodennost existují další horizonty (např. věda), ale tvrdí, že každodennost je primární, základní, z níž teprve je možno pochopit i ty ostatní. Protože lidé konstituují realitu prostřednictvím intersubjektivity, existuje mnoho realit. Záleží na tom, kdo se na ní podílí. Z toho pak Schütz a jeho následovníci vyvozují, že existuje tolik sociálních realit, kolik je sociálních skupin, vrstev a tříd. Zde Schütz aplikuje Sapirovu a Whorfovu hypotézu jazykového relativismu v její radikální verzi. Schütz využil některých Sapirových myšlenek k jejich idealistické interpretaci. Upozornil na to C. A. Vasiljev: „Jestliže vytrhneme z kontextu Sapirův výrok o tom, že „reálný svět je nevědomky utvářen na základě jazykových norem určité skupiny“, zní to skutečně idealisticky. Problém je však v tom, že Sapir neměl na mysli materiální svět, který existuje nezávisle na našem vědomí a jazyku, ale obraz světa“ [Vasiljev 1974 : 18].

Základní nedostatky Schützovy koncepce spočívají v jeho světonázorových východiscích. Nedokázal pochopit, že k dosažení jednoty světa každodennosti se světem vědy nestačí pouze teoretický popis, ale že je především nezbytný vědecký výklad tohoto světa a revoluční praktická činnost vedoucí k jeho změně [Osipov 1982 : 137].

Koncepce, které zahrnujeme pod pojem interpretativní sociologie, reprezentují především symbolický interakcionismus, fenomenologizující sociologie a z ní vycházející Garfinkelova etnometodologie a sociologická koncepce Bergerova a Luckmannova. V této souvislosti je též nutno vzpomenout Habermasovu koncepci komunikativního jednání, která v podstatě nahrazuje analýzu pracovních a dalších společenských vztahů a za hlavní problém vědy prohlašuje komunikativní interakci, a tudíž i problémy jazyka.

Symbolický interakcionismus

Symbolický interakcionismus navazuje na americký pragmatismus a behaviorismus (tento směr bývá někdy označován jako sociální behaviorismus). Reprezentuje orientaci vycházející z evropské humanistické sociologie, například ze sociologie M. Webera a F. Znanieckého. Tento směr vidí podstatu a zvláštnost lidské společnosti v symbolické interakci, v níž jsou rozhodující subjektivní významy, které individua připisují skutečnostem, jiným lidem a též sami sobě. Lidé působí na věci a na sebe navzájem prostřednictvím významů, které jim připisují, přičemž se tyto významy konstituují v procesu interakce. Význam není přitom vysvětlován jako jednou provždy daný. Může být změněn a modifikován během procesu interpretace, který je pevně spojen s průběhem vzájemného působení.

Tyto předpoklady symbolického interakcionismu se vztahují především na jazyk [Blumer 1969]. Vědomí interagujících jedinců je zakódováno v jazyce, tj. všechna určení věcí i lidí jsou především jazykovými termíny. Lidé, kteří nereagují pasívně na podněty, ale sami ovládají své působení ve vědomém adaptačním procesu, interpretují skutečnost a osvojují si jednotlivé ukazatele této skutečnosti prostřednictvím jazyka.

Konečně sám akt verbální komunikace je základním předpokladem symbolické interakce, protože sám význam výpovědi se konstituuje nejprve prostřednictvím procesu situačně podmíněné interpretace, která modifikuje základní systémový význam.

Duchovním otcem symbolického interakcionismu je George Herbert Mead (1863—1931). Mezi základní termíny jeho koncepce patří: osobnost, komunikace, jazyk, interakce a role. Osobnost podle Meada vzniká na základě sociální interakce prostřednictvím vzájemného předávání symbolů v procesech osvojování, učení a hraní sociálních rolí. Jeho výklad vzniku osobnosti vychází z Cooleovy „zrcadlové teorie“: chceme-li vidět a pochopit svou osobnost, musíme poznat jiné osobnosti, především pak musíme znát názory jiných osobností na nás, tj. musíme se podívat do tzv. sociálního zrcadla [Cooley 1902].

Způsob Meadova uvažování obsahuje dialektické prvky, které mají původ v jeho studiích v Německu. V té době na něj měly vliv myšlenky G. W. F. Hegela: aby se člověk stal subjektem, sociálně totožnou osobností, musí se stát předmětem, objektem pro druhé.

Ve vztahu k jazyku rozvinul Mead teorii, že jazyk „je fáze sociálního procesu, která je neoddělitelná od jednání, od hraní rolí. Primární funkcí jazyka je podněcovat k jednání. Všechny ostatní účinky jazyka jsou odvozeny od jeho vyjadřovací síly. Označovat, hodnotit, pociťovat a tvořit významy — to vše je závislé na této primární funkci“ [Miller 1982 : 18].

Podle Meada není jazyk soukromou záležitostí: „Jazyk je nutně sociální a vyžaduje, aby jazykové symboly měly sdělitelné významy. I když si individuum dělá značky třeba na své plány, které mají význam jen pro něj, používá veřejného jazyka“ [tamtéž].

O současný rozvoj symbolického interakcionismu se zasloužili především A. Rose, T. Shibusani, Anselm Strauss a Ralph Turner. V jejich dílech je možné zaznamenat výraznou evoluci této problematiky: stále větší pozornost je věnována komunikaci, společenským procesům přidělování a interpretaci významů, a to jak jazykových, tak i mimojazykových, úloze symbolů ve fungování společenských systémů apod. Patrné je to především ve třech současných podobách tohoto směru: v myšlenkách Hughy Duncana, Ervinga Goffmana a v etnometodologii(1).

Etnometodologie

Roli jazyka při běžných lidských činnostech je možno nejlépe vyložit na výkladu etnometodologie, která přímo navazuje na symbolický interakcionismus.

Etnometodologie zkoumá činnosti lidí v každodenním životě, které jsou vždy rozlišované, popisované a „racionalizované“ zúčastněnými aktéry. Otázka, jak lidé analyzují své každodenní činnosti, elementy společenské struktury, je rozhodující pro pochopení lidského jednání, neboť právě reflexe či sebeuvědomění je předpokladem tohoto jednání. Tato reflexe se projevuje především

---

(1) Jde o různé podoby tzv. fenomenologické sociologie. Kořeny americké fenomenologické sociologie nalézáme v evropské fenomenologické filozofii (Husserl, Heidegger). Od třicátých let pak působily další vlivy, z nichž nejvýznamnější byly psychoanalýza (Fromm, Marcuse) a strukturalismus. Tyto směry mají na půdě USA podobný proces vývoje: charakteristické je jednak zjednodušení původní terminologie a problematiky (ta je především u Husserla těžko pochopitelná), jednak sociologizace problematiky. Transkripce německé fenomenologie do USA je spojena se jménem Alfreda Schütze. Opravdový fenomenologický boom však nastal až po Schützově smrti. Po té se stala jeho koncepce nekriticky přijímanou veličinou v americké fenomenologické sociologii. Ale i tak byla pro Američana příliš složitá. Proto Garfinkel vytvořil „etnometodologii“.

v poznání toho, co a proč se dělá; lidé musejí vlastní jednání zdůvodnit, musejí je umět nazvat, sdělit sobě i jiným jeho pravidla a zásady.

Samozřejmě existují určité individuální, neverbalizovatelné významy a motivace, ale společensky je důležité pouze to, co je možné označit a nazvat (přisoudit tomu význam), což prostřednictvím jazyka vstupuje do sféry intersubjektivit(2), a tím se stává společným majetkem určité kultury.

Hlavní teze etnometodologie spočívá v tvrzení, že lidské jednání není možné popsat v čistě abstraktních termínech; společenská situace je tvořena díky smyslu, který aktéři svým činností dávají (tj. rozhodující je subjektivní stránka jednání), přičemž se tento smysl odráží především v názvu této činnosti a v jazykovém uchopení jejích zásad.

Z hlediska marxistické sociologie není možné společenské vztahy redukovat na „individuální prožitky“, představy o společnosti blízké každodennímu poznání, a tím je odtrhovat od jejich reality. Analýza spontánní mluvené řeči, zkoumání smyslové struktury reálných řečových projevů, používaných během procesů řečové komunikace, pravidel jejich výstavby a interpretace. je pro sociologii nepochybně podnětná. „Ale právě proto je nezbytné, aby se tato zkoumání opírala o přesné metodologické základy a aby se zkoumaný řečový materiál studoval v široké souvislosti sociologických perspektiv, s použitím nejen mikrotextu té či oné situace, ale v celé šíři sociálního kontextu, nebo alespoň v rámci základních sociálních struktur, od nichž jsou odvozeny sociální normy řečové činnosti“ [Švejcer 1976].

V centru pozornosti etnometodologie je tedy každodenní činnost lidí, jejíž podstatnou složku tvoří řečová komunikace. Etymologicky můžeme slovo etnometodologie vyložit takto: ethnos — národ, lid; pro lidi je charakteristické, že si uspořádávají svou praktickou zkušenost — metodologii — na jejímž základě pak jednají. Podle vymezení zakladatele Harolda Garfinkela se etnometodologie zabývá poznáním racionálních praktických dějů. Racionalitou každodenního života se chápe ta praktická logika, ty představy zdravého rozumu, které leží u základu interpretace těch či oněch dějů, jakož i řečového jednání členů společnosti.

Podle Garfinkela je věda také jednou z etnometod. Je ovšem možná i jiná organizace praktické zkušenosti, jako například náboženství, etnobotanika či etnomedicína apod. Podle Garfinkela však nevíme jak si svou praktickou zkušenost organizují dnešní lidé. Tuto organizaci musíme poznat, chceme-li poznat a pochopit jak dnešní lidé jednají a proč tak jednají.

Na Garfinkela navázal A. V. Cicourel, který v roce 1964 provedl kritiku metodologie, kterou používá rutinní výzkum v americké sociologii. Ve svém dile *Method and Measurement in Sociology* píše: „Objasnění sociologické teorie musí být spojeno s dešifrováním sociologického jazyka, který používají výzkumníci a jazyka „zdravého rozumu“, který používají sociální aktéři a lidé z ulice“ [Cicourel 1966 : 4]. A dále „... teoretické předpoklady, metody a měření v sociologii nemohou být chápány vně jazyka, který sociologové používají ve své teorii a výzkumu. Objasnění sociologického jazyka je důležité, protože lingvistická struktura a použití jazyka ovlivňuje způsob, jak lidé interpretují a popisují svět“ [Cicourel 1966 : 1]. Ústředním problémem Cicourelovy knihy

---

(2) Společnost jako systém subjektů je chápána jako intersubjektivní vztah mnoha já, která společnost konstituují a produkují. Tento předpoklad je přijímán: Schützem, Cicourelem i Garfinkelem: sociabilita lidí je konstituována vztahy zprostředkovanými smysly a symboly. Lidé konstruují realitu jako objektivní, ale prostřednictvím intersubjektivit. Tito autoři tvrdí, že je mnoho realit; záleží na tom, kdo se na jejich vytváření podílí, tj. kolik je sociálních skupin, vrstev a tříd, tolik je sociálních realit.

je tedy postavení jazyka, zvláště pak jazyka každodenního a paralingvistických forem komunikace v sociálním výzkumu. V citované práci formuluje Cicourel v podstatě dvě základní teze:

1. Základním problémem jakékoli metodologie je problém jazyka. Sociologie používá tři jazyky, aniž si je toho vědoma: jazyk sociologické teorie; jazyk sociologického výzkumu; jazyk každodenního života (podle Cicourela jazyk lidí z ulice). Podle Cicourela jsou tyto jazyky navzájem nepřevoditelné; jediné, co podle jeho názoru můžeme udělat, je objasnit, jak spolu souvisejí. Z toho Cicourel vyvozuje druhou tezi:

2. Je nezbytné zpochybnit stávající měřicí postupy. Aby nástroj, jímž měříme, byl smysluplný, pak musíme zajistit tuto korespondenci:

teorie — — — měření — — — realita

Cicourel upozorňuje na skutečnost, že tyto oblasti si ve skutečnosti neodpovídají, tudíž sociologové tuto vzájemnou korespondenci pouze předpokládají a vnucují ji přirozenému jazyku. Podle Cicourela dosud nikdo nenapsal učebnici, která by tento problém řešila a dávala nám správný návod například k výstavbě dotazníku.

Na základě vnucené korespondence mezi teorií a realitou (a to ze strany sociologů) pak podle Cicourela dospívá tradiční sociologie nevědomě pouze k průměrnému modelu aktéra a nikoli ke skutečnému člověku. Ve svých výzkumech hovoří o průměrné ženě v domácnosti, průměrném pracovníkovi apod. Právě proto, že si sociologové tento model sociálního aktéra nevytvořili vědomě, vznikl pseudomodel. V důsledku toho pracují sociologové ve výzkumech s loutkami, homunkuly, jichž se také dotazují, dostávají od nich odpovědi a nakonec o nich piší. Dotazovaní nemohou mít podle Cicourela jiné vlastnosti a konflikty, než ty, které jim připsují výzkumníci.

Aby byl model výstavby „průměrného sociálního aktéra“ adekvátní, musí podle Cicourela zahrnovat informace o typických motivacích jednání, typických aktivitách a typických strukturách emocí. Jedině tyto znalosti jsou předpokladem pro to, abychom porozuměli jazyku, jehož používá skutečný aktér sociální situace.

Jaké východisko navrhuje Cicourel? Podle tohoto autora se základní metodou sociologického výzkumu musí stát zúčastněné pozorování, v němž musí výzkumník vystupovat též jako aktér. Jedině tak bude výzkumník schopen osvojit si identické významy. Tím ovšem Cicourel redukuje metody a techniky sociologického výzkumu převážně na zúčastněné pozorování, které je však také jednou z nejnáročnějších metod, a to především z hlediska standardizace.

Fenometodologická sociologie

Ještě hlubší analýzu tradiční sociologie, zahrnující navíc také teorii, provádějí z fenomenologických pozic angličtí autoři P. Filmer, M. Philipson, D. Silverman a D. Walsh [Filmer 1972]. Podle těchto autorů je nutné rozlišovat objektivní svět fyzikálních věcí od subjektivního sociálního světa. Sociální svět je podle nich existenciálním produktem lidské činnosti, díky níž se uchovává nebo mění. Tito autoři uznávají, že sociální svět, který je intersubjektivně konstruován účastníky činnosti, se externalizuje jako existující mimo ně a nezávisle na nich, tj. že nabývá podoby objektivní existence (fakticity). Problém však není údajně v tom, že existuje ve vztahu k lidem vnější reálný objektivní sociální svět, ale v tom, že lidé v procesu postihování tohoto světa (tj. jeho objasňování, definování a interpretace) svět externalizují, objektivizují a udržují.

Prvním a základním prostředkem osvojování sociální reality lidmi je běžný jazyk, který poskytuje kategorie pro její interpretaci. Podle Filmera a dalších výše uvedených autorů se právě v jazyce objektivní svět objektivizuje a externalizuje pro jeho uživatele. Z těchto důvodů si musí sociologie vytvořit teorii jazyka pro analýzu sociálních významů.

Základní kritickou výhradou proti této, ale i ostatním fenomenologickým koncepcím sociologie je to, že prakticky ztotožňuje společenské bytí se společenským vědomím. Fenomenologická sociologie redukuje reálný obsah sociálních procesů na smyslové činnosti, na činnosti vědomí. V důsledku toho není schopna postihnout základní podstatu odrazu: subjektivizuje chápání sociálního, protože nesouhlasí s tím, že by odraz mohl být věrnou kopií odráženého [Jonin 1976].

Koncepce „sociologie vědění“ P. L. Bergera a T. Luckmanna

Celou řadu zajímavých podnětů a pohledů na sociologická zkoumání přinášejí práce amerického sociologa Petera L. Bergera a západoněmeckého sociologa Thomase Luckmanna. Oba autoři vycházejí z tradic evropské a americké humanistické sociologie, a to především z děl E. Durkheima, M. Webera, F. Znanieckého, G. H. Meada, A. Schütze a K. Marxe.

Cílem jejich koncepce je, podle jejich vlastních slov, upozornit na skutečnost, že sociologie je především humanistickou disciplínou, která má, podobně jako ostatní příbuzné disciplíny, chápat člověka v jeho pravé podstatě. Sociologie se má budovat v nepřetržitém dialogu s historií a s filozofií, jinak, podle Bergera a Luckmanna, ztratí vlastní předmět zkoumání. Tímto předmětem je podle nich společnost jako část lidského světa, vytvořeného a obývaného lidmi, který také zpětně tyto lidi vytváří. To vše se děje v nepřetržitém historickém procesu [Berger—Luckmann 1983 : 283].

Ve středu zájmu Bergera a Luckmanna stojí vědění každodenního života, přičemž „vědění“ je definováno jako jistota, že dané jevy jsou reálné a že se vyznačují určitými charakteristikami, „realita“ pak jako existence jevů nezávislých na vědomí [Berger—Luckmann 1983 : 23].

Bergerova a Luckmannova koncepce vědění je zásadnějšího rázu, než tomu bylo u jejich předchůdců. Její podstatu a obsah přesunují z periférie do samotného středu sociologické teorie. K sociologii vědění přivedlo tyto autory jejich vlastní pojetí sociologické teorie, což také rozhodlo o způsobu, jímž definovali problémy a úkoly sociologie vědění. Cestu, kterou nastoupili, podle nich nejlépe vymezují dva základní „ukazatele“.

První z nich nalézají u E. Durkheima, a to v jeho *Pravidlech sociologické metody*, druhý u M. Webera, v jeho práci *Wirtschaft und Gesellschaft*. V případě Durkheima je to tvrzení, že prvním a nejdůležitějším pravidlem pro sociologii je zkoumat sociální jevy jako věci. U Webera je to naopak direktiva závazná jak pro sociologii tak historii, totiž že předmětem poznání je komplex subjektivních obsahů činností. Podle Bergera a Luckmanna nejsou tato dvě tvrzení zcela rozporná. Společnost se sice jeví jako sféra objektivních faktorů, ale v podstatě je tvořena činnostmi, jež jsou vyjádřeny subjektivními významy. Podle nich je více než zřejmé, že Durkheim věděl také o tom druhém aspektu, podobně jako Weber o tom prvním. „Vlastně tento dualistický charakter společnosti, který nachází výraz v objektivitě faktů i subjektivitě významů, ji činí realitou „sui generis“. Proto je možné základní otázku sociologické teorie zformulovat takto: Jak se subjektivní významy stávají objektivními fakty? Jak je lidská činnost schopná vytvářet svět věcí? Jinými slovy,

plné pochopení „reality sui generis“ vyžaduje zkoumání způsobu, jímž je tato realita tvořena“ [Berger—Luckmann 1983 : 48].

Cílem sociologického zkoumání je tedy, podle Bergera a Luckmanna, analýza vědění, které rozhoduje o postupech v každodenním životě, přičemž je nutno sledovat, jak se tato realita může jevit myslitelům v různých teoretických perspektivách [Berger—Luckmann 1983 : 49].

Sociální tedy existuje zároveň jako realita objektivní i subjektivní. Podmínkou správného pochopení obou těchto aspektů je pojetí sociálního jako nepřetržitého dialektického procesu složeného ze tří momentů: externalizace, objektivizace a internalizace. Být ve společnosti znamená podílet se na tomto dialektickém procesu. Proces, jehož prostřednictvím se externalizované výtvory lidské činnosti stávají čímsi objektivním, představuje objektivizaci. Institucionální svět, jakož i každá jednotlivá instituce, je objektivizovanou lidskou činností. Tím, že je v lidské zkušenosti sociální svět chápán jako objektivní, není vyloučen předpoklad, že jimi byl také původně vytvořen.

Nejdůležitější úlohu v těchto dialekticky propojených procesech zastává, podle Bergera a Luckmanna, jazyk. Jestliže je realita každodenního světa objektivizována, pak tím nejdůležitějším případem objektivizace je význam (znak). Ten totiž, na rozdíl od jiných objektivizací představuje explicitní intenci, která slouží jako ukazatel subjektivních významů. V podstatě všechny objektivizace mohou být podle Bergera a Luckmanna chápány jako znaky, a to i v takovém případě, že původně s tímto záměrem vytvořeny nebyly.

Znaky se sdružují do mnoha systémů: mohou existovat systémy gestikulačních znaků, vzory pohybů těla, rozmanité soubory materiálních předmětů apod. Znaky a systémy znaků jsou objektivizacemi v tom smyslu, že jsou objektivně přístupné, tedy jsou přístupné i mimo bezprostřední subjektivní intenci „zde a nyní“.

V lidské společnosti je nejdůležitějším systémem znaků jazyk, který lze definovat jako systém fonetických či grafických znaků. Jeho podstata spočívá ve fonetické expresivitě, která je charakteristická výlučně pro lidský organismus. O jazyku jako takovém však můžeme, podle Bergera a Luckmanna, hovořit jen tehdy, když bylo možné hlasovou expresivitu oddělit od bezprostředně subjektivních stavů „zde a nyní“.

Běžné objektivizace každodenního života zahrnují především jazykové znaky. Každodenní život, to je především žití s jazykem a pomocí jazyka, jehož používáme spolu s ostatními lidmi. Proto má právě pochopení jazyka zásadní význam pro pochopení reality každodenního života [Berger—Luckmann 1983 : 69—84].

Koncepce Bergera a Luckmanna představuje pro marxisticko-leninskou sociologii poměrně bohatý inspirační zdroj, i když tito autoři vidí nesprávně hlavní úlohu sociologie v tom, že se sociologie stane nástrojem osvobození člověka od „zlivého vědomí“. Sociologie je podle nich povolána k tomu, aby se podílela na přeměnách světa. Přestavba světa v jejich pojetí je však výlučně spojována s přestavbou idejí.

Diferenciace jazykových funkcí v sociologii

Při výkladu expresivní funkce jazyka vycházíme z marxistické teorie poznání a teorie odrazu. V souvislosti s touto funkcí jazyka vyvstává sociologicky závažná otázka, do jaké míry jazyk, jeho charakter, povaha a struktura determinují myšlení. Jde především o zkoumání vlivu na formování myšlenek a na proces myšlení vůbec. Je to problém, který se často ztrácí v obecných úvahách o dialektické jednotě jazyka a myšlení. Otázka, zda sama znaková

povaha jazyka nepředstavuje takovou bariéru mezi člověkem a světem (ale také mezi lidmi navzájem), která by člověku bránila tento svět poznávat, je složitá, ale nikoli neřešitelná. Řešení této otázky je spojeno s pochopením principu zjednodušování, tj. principu neúplného popisu světa, který přijímají prakticky všichni vědci. Tento princip obsahuje zásadu, že při popisu skutečnosti si všímáme podstatných jevů a jejich zákonitostí, přičemž se snažíme, aby náš popis byl sdělitelný, pochopitelný a ověřitelný.

Z gnozeologického hlediska bývá jazyk všeobecně chápán jako systém, který je tvořen znaky a pravidly jejich uspořádání. Tato charakteristika platí jak pro přirozené, tak i umělé jazyky. Znaky jsou bilaterální jednotky, u nichž rozlišujeme označující stránku (signifikant) a označovanou stránku (signifikát) (3). Řečeno zjednodušeně, znaky mají svou hmotnou stránku (fonetické či grafické povahy) a stránku významovou.

Při marxistickém výkladu znakové povahy jazyka vycházíme z faktu, že člověk dospívá k poznání světa jen prostřednictvím činnosti, kterou přetváří skutečnost. Poznávání skutečnosti přitom není čistě individuálním aktem, ale vždy je aktem společenské praktické činnosti, který se na jednotlivé členy společnosti přenáší různými cestami. Jednu z nejvýznamnějších cest představuje právě jazyk.

V souvislosti s expresivní funkcí jazyka bývá také řešena otázka, zda může myšlení existovat mimo jazyk, tj. zda existují etapy myšlení, které nejsou bezprostředně spojeny s jazykem. Samozřejmě připouštíme existenci takových etap myšlení, jako je intuice nebo obrazová představivost, ale rozhodující bývá nakonec myšlenka vyjádřená v konkrétním sdělení. Schopnost sdělovat své individuální pocity a myšlenky jiným představuje velice zajímavý objekt zkoumání pro psychologii a sociologii, ale zahrnuje pouze jednu stránku problému. Tu druhou stránku představuje schopnost přijetí, pochopení a interpretace sdělení těmi, jimž je určeno. Tím se však dostáváme k další funkci jazyka, kterou je funkce komunikační.

Komunikační funkce jazyka zajišťuje vzájemné dorozumění mezi členy určité společnosti. Aby byla tato jazyková funkce splněna, musí být zabezpečeny základní podmínky. Předně je to schopnost adekvátně se vyjadřovat v rámci určitého sociálně kulturního prostředí. Dále je to schopnost pochopit kontext komunikace a znát své místo uvnitř konkrétního komunikačního aktu, či procesu. Konečně je to znalost používaného jazyka, tj. sdělení musí být předáno souvisle, logicky a jazykově správně.

Jazyková komunikace představuje jednu ze základních složek komunikace sociální [Janoušek 1984]. V sociologii můžeme vycházet ze schématu komunikačního procesu, které navrhl Claude E. Shannon ve své práci *Matematická teorie komunikace* [Shannon 1949]:

kdo — co — jak — komu — s jakým efektem

Na základě tohoto jednoduchého schématu můžeme připravit strategii výzkumu jakéhokoli komunikačního procesu. Proces sdělování prostřednictvím jednotlivých komunikačních aktů může probíhat na nejrůznějších úrovních. Mohou nabývat nejrůznějších forem, podle toho, jaké proměnné budeme do uvedeného schématu dosazovat: můžeme zkoumat přímou nebo zprostředkovanou komunikaci mezi dvěma nebo více jedinci, přičemž může jít o komunikaci formální či neformální; můžeme zkoumat komunikaci mezi spisovate-

---

(3) Tato koncepce i s terminologií byla beze zbytku přejata z teorie stoické, která je stará dvanáct set let.

lem a jeho čtenářskou obcí, komunikaci mezi institucemi, státy apod. a sledovat přitom, jakými prostředky a formami bylo dosaženo žádaného efektu.

Konkrétní vztah jazyk — jedinec je nutno chápat dialekticky. Na jedné straně je pravda, že jazyk vykonává na jedince značný sociální tlak, který je dán jeho objektivně existující závaznou normou, ale na druhé straně si musíme uvědomit, že jazyk je velice „demokratickou institucí“. Jestliže si představíme fungování jazyka v rámci jednoho relativně uzavřeného sociálně komunikačního systému jako každodenně se opakující „obsahu“ jednotlivých komunikačních sfér různými podsystémy, vidíme, že se tak děje v rámci dvou základních diferenciací: horizontální a vertikální. Horizontální diferenciaci rozumíme územní rozdělení daného sociálně komunikačního systému na jednotlivé místní dialekty. Diferenciaci vertikální tvoří jazykové útvary, které je možno, mimo jiné, charakterizovat mírou účasti jejich nositelů na jejich tvorbě a realizaci. Tak je možno rozlišit elementární jazykové útvary, k nimž řadíme neformální komunikaci mezi dvěma nebo více jedinci, například v rodině a v malých neformálních skupinách. Podíl na vytváření konkrétního jazykového sdělení je zde velmi aktivní a často bývá typický značnou odlišností od ustálené jazykové normy. Opačný pól této diferenciace představují jazykové útvary, které „obsluhují“ komunikační sféry v oficiálních institucích. Zde je podíl jedince na jejich tvorbě poněkud pasivnější. Lapidárně bychom mohli tento problém vyjádřit asi takto: ten, kdo je schopen v rámci své rodiny či úzkého okruhu přátel vytvořit specifický a svérázný jazykový útvar, nemusí nutně představovat novátora v oblasti literární tvorby.

Konkrétní jazykové útvary a jejich fungování na výše zmíněných úrovních můžeme v sociologii zkoumat z následujících hledisek:

1. Z hlediska stylistického — tato oblast představuje hlavní směr výzkumu jazyka v sociologii a sociální psychologii. V tomto smyslu sledujeme, jak příslušníci různých sociálních skupin a profesí užívají jazyka a jaké to má vazby na další sociálně psychologické charakteristiky. Každá profesní či zájmová skupina si vytváří vědomě či nevědomě během své činnosti do určité míry specifický jazyk.

2. Z hlediska situačního lze rozlišit následující úrovně jazykové komunikace:

- a) konzultativní (neutrální)
- b) formální (institucionální)
- c) „plná úcty“ (nejčastěji užívaná jednou stranou interakce)
- d) chladná (odpující, úniková, zlostná)
- e) srdečná
- f) intimní (privátní)
- g) běžná(4).

3. Z hlediska sociálních aspektů gramatické stránky jazyka během procesu socializace se každý člověk učí určitým jazykovým reakcím, které se pak stávají trvalými zvyky (nebo také zlozvyky). Analýza těchto jazykových reakcí a zvyků nám mnohé napovídá o způsobu myšlení jejich nositelů. Tento problém zformuloval již výše zmíněný E. Sapir takto: jestliže každý jazyk je s to plnit veškeré symbolické a expresivní funkce, k nimž je určen, neznamená to, že by v různých typech mluvy jednotlivými mluvčími bylo tohoto cíle dosahováno stejně úspěšně [Sapir 1978].

Protože v běžné mluvě se realizuje většina našeho jazykového jednání, představuje běžná mluva významnou oblast pro sociologické a sociálně psychologické zkoumání jazyka. Podle polských autorů M. Ziółkowského a P. Piotrows-

---

(4) Autoři této typologie [Piotrowski—Ziółkowski 1976 : 149] zde směřují tři relativně samostatné stránky jazyka: obsahovou, situační a stylistickou.

ského se ve sféře jazykových jevů manifestuje mnoho obecných pravidel lidského jednání. Akty jazykové komunikace se odehrávají podle stejných pravidel jako všechny lidské činnosti, tj. probíhají zde motivace, očekávání a intence stejného typu [Piotrowski—Ziółkowski 1976].

Cílem stati bylo ukázat, že kritika interpretativní sociologie, tj. těch směrů západní sociologie, které ve svých teoretických východiscích kladou důraz na zkoumání jazyka, může přinést řadu podnětů pro rozvoj marxisticko-leninské sociologie. Tyto podněty by bylo možné dále rozvíjet zhruba ve dvou základních oblastech: 1. v oblasti rozvoje sociologické teorie a metodologie; 2. v oblasti zkoumání každodenního života lidí.

V oblasti rozvoje sociologické teorie a metodologie jsou pro nás podnětné práce Cicourela, Bergera, Luckmanna a anglických fenomenologických sociologů. Jak jsme ukázali, Cicourel se orientuje především na postavení jazyka v sociologickém výzkumu, zvláště pak jazyka každodenního a paralingvistických forem komunikace v sociologickém výzkumu. Naproti tomu sociologie vědění Luckmanna a Bergera pro nás představuje inspirativní zdroj pro rozvoj sociologické teorie. Luckmann i Berger vycházejí mimo jiné také z Marxových prací a zdůrazňují ve svých sociologických bádáních historický přístup. Snaží se přitom sjednotit Durkheimův a Weberův pohled na společenské jevy, a to v odpovědi na základní otázku, kterou si kladou: jak se subjektivní významy stávají objektivními fakty?

Pokud jde o oblast zkoumání každodenního života lidí, je orientace na jazyk u jednotlivých představitelů interpretativní sociologie zdůvodňována tím, že každodennost, každodenní svět musí být sdělován a komunikován, což se děje především na základě jazyka. Proto tedy takový důraz na sociologická zkoumání symbolů a významů (symbolický interakcionismus a etnometodologie) a jazyka vůbec: každodenní život, to je především žití s jazykem a pomocí jazyka (Luckmann, Berger).

Jestliže nás v současné době v souvislosti s přestavbou naší společnosti zajímají otázky, které jsou spojeny s nutností dosažení změn v psychologii lidí (např. změny v řízení, aktivizace lidského faktoru), musí nás pochopitelně zajímat jakými prostředky lze těchto záměrů dosahovat. Jedním z podstatných prostředků při dosahování těchto cílů je i poznávání zákonů fungování jazyka ve společnosti a vliv jazyka na změnu myšlení. V tomto směru mohou být některé podněty interpretativní sociologie inspirativní.

Literatura

- Alijevová, D.: *Súčasná americká sociológia*. Bratislava, Pravda 1986.
Berger, P. L. — Luckmann, T.: *Spoleczne tworzenie rzeczywistosci*. Varšava, PIW 1983.
Blumer, H.: *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Prentice Hall Inc., Englewood Cliffs 1969.
Cicourel, A. V.: *Method and Measurement in Sociology*. New York, Free Press 1966.
Cooley, Ch. H.: *Human Nature and Social Order*. New York, Scribner's 1902.
Filmer, P. — Phillipson, M. — Silverman, D. — Walsh, D.: *New Directions in Sociological Theory*. London, Macmillan 1972.
Janoušek, J.: *Sociální komunikace*. Praha, Svoboda 1984.
Jonin, L. G.: *Kuda idet amerikanskaja fenomenologičeskaja sociologija*. In: *Sociologičeskije issledovanija* 1976, č. 2.
Miller, D. L.: *The Individual and the Social Self*. Unpublished Work of George Herbert Mead, Chicago and London, The University of Chicago Press 1982.
Osipov, G. V. a kol.: *Kritika současné buržoazní sociologie*. Praha, Svoboda 1982.
Piotrowski, A. — Ziółkowski, M.: *Zróznicowanie jezykowe a struktura społeczna*. Varšava, PWN 1976.

- Sapir, E.: *Kultura, jezyk, osobowosc*. Varšava, PIW 1978.
- Sedláček, J.: *Východiska Durkheimovy sociologie, analýza a kritika*. Praha, UK 1979.
- Shannon, C. E.: *The Mathematical Theory of Communication*. Illinois, University of Illinois Press 1949.
- Schütz, A. — Luckmann, T.: *Strukturen der Lebenswelt, Band 1*. Frankfurt n. M., STW 1979.
- Smilauer, V.: *Nauka o českém jazyku*. Praha, SPN 1972.
- Svejcer, A. D.: *Sovremennaja sociolingvistika (teorija, problemy, metody)*. Moskva, Nauka 1976.
- Vasiljev, C. A.: *Filosofskij analiz gipotezy lingvističeskoj otnositel'nosti*. Kyjev, Naukova dumka 1974.
- Ziółkowski, M.: *Znaczenie-interakcja-rozumienie (Studium z symbolicznego interakcjonizmu i socjologii fenomenologicznej jako wersji socjologii humanistycznej)*. Varšava, PWN 1981.

Резюме

3. Ролл: Подход к изучению языка в т. наз. интерпретативной социологии

Предлагаемая статья критически рассматривает некоторые подходы к изучению языка, исходящие из позиций т. наз. интерпретативной социологии. После краткой характеристики интерпретативной социологии критическому анализу подвержены наиболее выдающиеся школы и отдельные представители следующих направлений: символический интеракционизм Мидса, этнометодология Гарфинкеля, феноменологическая социология в понимании П. Фильмера и социология знания Н. Л. Берджера и Т. Лакмэнна. Согласно этим авторам, язык занимает ключевое положение в организации социального мира людей. Этому также отвечает внимание, уделяемое языку в рамках теоретических анализов этих школ. В отличие от традиционной социологии, представители интерпретативной социологии утверждают, что отдельные социальные факты (и социальная реальность вообще) людьми ежедневно формируются и толкуются при посредстве социального взаимодействия и коммуникации, именно на основе обиходного языка.

В заключении статьи сделан набросок исходных точек марксистской социологии языка. Конкретные языковые образования и их функционирование в социологии можно изучать со следующих точек зрения: 1. стилистической; 2. ситуационной; 3. социальных аспектов грамматической стороны языка. Социологическому анализу языка необходимо в рамках марксистско-ленинской социологии уделять внимание, ибо в области языковых явлений проявляется преобладающее большинство общих правил человеческого поведения.

Summary

Z. Roll: Approaches to Language Research in the So-called Interpretative Sociology

The present article critically discusses some approaches to language research from the positions of the so-called interpretative sociology. After a concise characterization of interpretative sociology, the most important schools and individual representatives of this trend are subjected to critical analysis: Mead's symbolic interactionism, Garfinkel's ethnomethodology, phenomenological sociology as conceived by P. Filmer, and the sociology of knowledge of P. L. Berger and T. Luckmann. In these authors' opinion, language occupies a key position in the organization of the social world of people. Also the amount of attention devoted to language within the framework of theoretical analyses carried out by these schools is in agreement with the above standpoint. In contradistinction to traditional sociology, the representatives of interpretative sociology maintain that, day after day, single social facts (and social reality in general) are constituted and interpreted by people through social interaction and communication, i. e. on the basis of current language.

In conclusion, the starting points of the Marxist sociology of language are outlined. Concrete language units and their functioning can be subjected to sociological examination from the following viewpoints: 1. the stylistic and 2. the situational viewpoint, 3. the viewpoint of the social features of the grammatical aspect of the language. Within the framework of Marxist-Leninist sociology it is essential to pay attention to the sociological analysis of language, for the overwhelming part of the general rules of human behaviour manifests itself in the area of linguistic phenomena.

Výzkum materiálního a sociálního zabezpečení vysokoškoláků s dětmi

EVA MEVALDOVÁ

Ústav marxismu-leninismu UK,
Praha

Úvod

Základním znakem mládeže jako sociálně a třídně diferencované skupiny je specifická životní fáze, kterou prochází v soudobé společnosti každý jedinec. Její spodní hranice je dána nástupem změn, které bývají označovány jako sociální, psychické a fyzické dospívání. Problematičtější je však určení horní hranice tohoto období. Jednotlivé skupiny mládeže totiž dospívají k sociální zralosti, kterou je třeba chápat jako dosažení takové sociální pozice, která umožňuje rozvinutí plných sociálních aktivit (zařazení do ekonomicky aktivní populace, založení rodiny, narození dětí, účast na různých formách společenského řízení atd.), v různém věku a různým způsobem.

Změny v životě mladých lidí představující přechod k sociální zralosti jsou totiž procesem, během něhož jedinec postupně získává v jednotlivých oblastech atributy sociální dospělosti. Relativní nezávislost dospívání v různých oblastech života člověka způsobuje to, že se konkrétní mladý člověk může dostat do situace, kdy zralost v jedné oblasti dospívání doprovází nezralost v jiné. Jedním z možných příkladů této situace jsou studentská manželství vysokoškoláků.

V tomto případě je jedna oblast sociálního zrání člověka charakterizována nedokončenou profesionální přípravou a současně druhá oblast sociálního zrání je dána založením rodiny. Dochází zde tedy k prolínání dvou fází životního cyklu. Je nesporné, že významnějším faktorem těchto změn není sám fakt uzavření sňatku, ale především narození dítěte.

Fakt častějšího uzavírání sňatku studenty vysokých škol má počátek zhruba v období před deseti lety. Již výsledky dlouhodobého výzkumu na populaci VŠ studentů v letech 1972—77 ukázaly, že stoupá počet vdaných a ženatých studentů ve vyšších ročnících. I další zjištění naznačilo, že posluchači ve vyšších ročnících se začínají více orientovat na blížící se změny související se změnou životního cyklu.

Pokud se o sňatečnosti vysokoškoláků hovoří jako o problému, který je stále častějším jevem v prostředí vysokých škol, je třeba si uvědomit, že se tento fakt stává problémem vlastně až v souvislosti s narozením dítěte. Proto také veškerá podpora ze strany vedení vysokých škol, realizovaná prostřednictvím sociální politiky, je zaměřena především na pomoc studentkám-matkám. V této souvislosti se naskytá otázka prognózy vývoje sňatečnosti a porodnosti vysokoškolských studentů. V současné době se počet vdaných či ženatých VŠ studentů pohybuje podle hrubého odhadu mezi 5—10 % z celkového počtu, přičemž v posledních ročnících je jich okolo 25—30 %. Toto číslo je variabilní v závislosti na stupni feminizace fakulty, na náročnosti a na obtížnosti studovaného oboru, na postoji vedení fakult k faktu mateřství svých posluchaček (viz další text) apod.

Zhruba za dva roky vstoupí do 1. ročníků VŠ o rok mladší posluchači, kteří v důsledku nové školské soustavy prošli osmiletou základní školou. Tento fakt pravděpodobně ovlivní počet sňatků a porodů vysokoškoláků během stu-

dia, ve smyslu přesunu do vyšších ročníků a celkového snížení jejich počtu.

Předložený text je stručným shrnutím některých výsledků výzkumného úkolu, který se touto problematikou zabýval v rámci státního plánu základního výzkumu *Formování mladé socialistické inteligence pro život a práci v rozvinuté socialistické společnosti* v průběhu minulé pětiletky. Jeho cílem bylo zjistit rozsah a možnosti sociální politiky prováděné na vysokých školách, zaměřené především na studentky-matky. Představuje víceméně úvod do této problematiky, jejíž hlubší poznání bude předmětem výzkumného zájmu i v dalších letech.

Použitá metodika

Jednou z možností, jak postihnout problémy studia studentek-matek, je rozbor vývoje systému materiálního a sociálního zabezpečení studentů vysokých škol, jímž se do jisté míry řeší obtížné postavení vysokoškoláků s dětmi, a jeho aplikace v podmínkách současné vysoké školy či fakulty. Podle dříve získaných dat od svobodné studentské populace víme, že naprostá většina z nich si uvědomuje, že narozením dítěte se značně ztěžují podmínky ke studiu pro oba partnery, že se tak vytváří řada problémů obtížně řešitelných. Nicméně konfrontací s reálným chováním zjišťujeme, že pro mnohé je období studia na vysoké škole obdobím přechodu do nové životní etapy, počínající sňatkem a založením vlastní rodiny.

Vzhledem k tomu, že tento jev, resp. jeho stále častější výskyt, má počátek zhruba v období před 10 lety, musel se nutně odrazit i v sociální politice realizované na vysokých školách. Rozhodli jsme se proto sledovat tento problém z pohledu minulé i současné sociální politiky uplatňované vůči vysokoškolákům s dětmi. Šlo především o to seznámit se s oficiálními dokumenty, které se snaží tuto situaci řešit po stránce právní a administrativní a vytvářejí tak bázi, z níž je třeba vycházet při hodnocení sociálního a materiálního zabezpečení této kategorie studentů. Uplatňování předpisů zajišťuje vedení každé fakulty či vysoké školy. Vzhledem k tomu, že nejsou dány jednotné podmínky pro realizaci daných předpisů, předpokládali jsme, že jejich aplikace bude na různých vysokých školách více či méně různá. Byly proto provedeny rozhovory s experty, tzn. s akademickými funkcionáři, především s proděkaný pro pedagogickou práci, vedoucími učiteli ročníku, pracovníci studijních oddělení fakult a svazáckými funkcionáři. Obsah rozhovorů tvořily otázky týkající se zkušeností expertů se studenty, kteří studují podle individuálního plánu studia (studijní kázeň, prospěchová úroveň), postojů a názorů vedení fakult na studující-matky apod.

Rozhovory byly provedeny na fakultě všeobecného lékařství, pedagogické, přírodovědecké a filozofické UK, dále na pedagogické fakultě UJEP v Brně a dvou fakultách VŠE — národohospodářské a obchodní. Jejich výsledky uvedené v následujícím textu nejsou vyčerpávající. Zmiňuji se zde pouze o čtyřech fakultách UK jako o určitých typech z hlediska šetřené problematiky. Každá ze zbývajících zkoumaných fakult byla do značné míry podobná s některou fakultou zde prezentovanou.

Některé výsledky

Prvními právními dokumenty, jejichž cílem bylo umožnit studentkám-matkám a těhotným studentkám dokončení studia, byly vyhlášky MŠ ČSR a MŠ SSR z roku 1975(1), jimiž bylo uzákoněno studium podle individuálního učebního

---

(1) O úpravě studia studentek vysokých škol z důvodu podpory v mateřství.

plánu jako externí forma studia. Reagovaly na zvyšující se počty sňatků a mateřství vysokoškolaček. Lze říci, že ve svých důsledcích měly charakter i propagačního opatření, neboť je známo, že ženy-vysokoškolačky se v průměru později vdávají a mají méně dětí než ženy s nižším vzděláním.

Vydáním nového vysokoškolského zákona z roku 1980 se zrušila platnost obou zmíněných vyhlášek a bylo zavedeno studium podle individuálního plánu (2). Lze se domnívat, že tato forma studia je oficiální variantou, jak umožnit dostudovat těm studentům, kteří z vážných osobních důvodů nemohou pravidelně docházet na přednášky a semináře a tím plnit základní studijní povinnosti. Žádost o individuální studijní plán podléhá schválení děkana. Ten pak také určí dobu, na kterou se tato forma studia povoluje. Dále určí studentům formy a rozsah výuky, termíny zkoušek, období prázdnin tak, aby školní rok těmto studentům skončil 31. 8. Určuje též podmínky pro vstup a termíny zápisu do vyššího ročníku a může délku studia zkrátit až o jeden rok nebo prodloužit až o dva roky.

V oblasti materiálního zabezpečení situace vypadá tak, že pravidelným příjmem rodin vysokoškolských studentů jsou v naprosté většině pouze stipendia a finanční příspěvky od rodičů. V převážné většině bydlí u rodičů nebo na koleji, pouze výjimečně ve vlastním bytě.

Sledováním vyhlášek MŠ ČSR o poskytování stipendií a příspěvků studentům vysokých škol vydaných zhruba během posledních 10 let se zjistilo, že výše sociálního stipendia je již několik let na stejné úrovni. Změnily se však některé skutečnosti rozhodné pro určení jeho výše. Vycházíme-li z platné vyhlášky z roku 1984(3), mohou manželé, oba vysokoškoláci s dítětem, pobírat celkem sociální stipendium v maximální výši 900,— Kčs měsíčně, pokud ovšem vlastní příjem každého z nich nepřesahuje měsíční částku 800,— Kčs. V roce 1976 bylo uvedeno v platnost opatření, jímž se poskytuje studentkám-matkám 350,— Kčs na první a 200,— Kčs na druhé dítě po celou dobu studia 12 měsíců v roce.

Možnost pobírání prospěchového stipendia je determinována kvalitou studijního úsilí, často samozřejmě závislého na sociálních a materiálních podmínkách. Při porovnání posledních stipendijních řádů se sice v souhrnu zvedla výše pobíraného prospěchového stipendia, ale také se snížilo průměrné prospěchové minimum pro jeho přiznání. Podle současně platné vyhlášky o poskytování stipendií může student při průměrném prospěchu do 1,2 pobírat měsíčně 500 Kčs. nad 1,2—1,5 350 Kčs a nad 1,5—1,8 200 Kčs.

Vytvoříme-li si model mladé studentské rodiny s jedním dítětem, v níž oba partneři pobírají maximální výši prospěchového a sociálního stipendia, včetně zmíněné částky ve výši 350 Kčs na dítě, pak mají měsíčně k dispozici 2 250,— Kčs (bez přídatku na dítě).

Důležitým bodem v sociální politice vysokých škol je také zajištění ubytování pro studenty trvale bydlící mimo sídlo vysoké školy. Středem našeho zájmu byly především koleje pro manžele s dětmi. Tento typ kolejí byl zřízen pro studenty z některých pražských, brněnských a bratislavských vysokých škol. Jejich kapacita však nestačí uspokojit všechny zájemce. Vzhledem k tomu, že manželské koleje s dětmi jsou více méně novou formou bydlení vysokoškoláků, lze doufat, že se s jejich budováním počítá i v dalších letech.

---

(2) Tato forma studia není určena pouze studentům s dětmi a těhotným studentkám, ale může být schválena také studentům talentovaným, s výbornými studijními výsledky a aktivitou nebo sportovcům reprezentantům, příslušníkům středisek vrcholového sportu apod.

(3) Vyhláška č. 83 MŠ ČSR o poskytování stipendií a příspěvků studentům vysokých škol.

Jedním z bodů zásad a forem politickovýchovné práce na VŠ kolejích, které vydalo MŠ ČSR je právě „...soustavně zajišťovat podmínky pro mladá studentská manželství a současně rozvíjet výchovu k manželství a plánovanému rodičovství“(4).

Stále se zvyšující vzdělanostní úroveň žen, zvětšující se podíl žen-studentek na vysokých školách a zároveň průměrný sňatkový věk žen, který je v ČSSR 21,8 let naznačují, že studentek-matek bude na vysokých školách zatím spíše přibývat. Lze říci, že rozšiřování a zkvalitňování sociální politiky realizované na vysokých školách v průběhu posledních 10 let, tak jak byla sledována, je vyjádřením snahy státních a školských orgánů o pochopení a řešení obtížné situace vysokoškoláků s dětmi. Jejím cílem je vytvoření optimálních podmínek, které by jim měly umožnit dokončit studium.

Druhou oblastí, na niž jsme se zaměřili, byla aplikace zmíněných předpisů a vyhlášek na některých vysokých školách, respektive fakultách. Získaná zjištění nám pomohla vytvořit si do určité míry reálný obraz o podmínkách studia vdané a ženaté vysokoškolské populace s dětmi, o postojích vedení fakult vůči těmto studentům a o diferencovaných přístupech k realizaci daných právních předpisů v prostředí různých vysokých škol.

Jak již bylo výše řečeno, studentka-matka má podle platných studijních předpisů možnost studovat podle individuálního plánu studia.

Z rozhovorů s experty na vybraných fakultách vyplynulo, že vedení fakult většinou využívá možnosti limitovat schválení žádosti o individuální studijní plán určitou hranicí průměrného prospěchu studenta-žadatele. Tento postup umožňují studijní předpisy, podle nichž forma individuálního studia není nárokovou záležitostí. Přestože v nich není ani normativně určen průměrný prospěch studenta, který o individuální plán žádá, může vedení fakulty k němu přihlížet. Relativní volnost studijních předpisů umožňuje také schválit žádost o studium podle individuálního plánu až od určitého ročníku. Například na fakultě všeobecného lékařství UK mohou posluchačky-matky studovat formou individuálního studia už od 3. ročníku. Podle názoru vedení fakulty znamená mateřství v prvních dvou ročnících víceméně předčasné ukončení studia. Studovat s dítětem podle individuálního plánu studia je právě v prvních dvou ročnících nesmírně náročné a v naprosté většině případů končí tyto pokusy přerušením studia ze strany studentek či jejich odchodem z fakulty. Nejlepší zkušenosti má vedení a pedagogové fakulty s posluchačkami, které se staly matkami až v 5. a 6. ročníku terapie a 4. a 5. ročníku stomatologie. U těchto studentek se prospěch v důsledku mateřství nejen nezhoršil, ale v některých případech i zlepšil; byl vysloven názor, že „dobrá studentka před narozením dítěte je dobrou studentkou i nadále, špatná má problémy stále“. Do určité míry lze za tímto jevem vidět zvýšenou zodpovědnost jak za sebe, tak i za novou rodinu, která se pak pozitivně odráží ve větším studijním úsilí.

Tento názor však nelze zobecňovat na všechny studentky-matky. Naopak šetření *Ústavu zdravotní výchovy* v Brně, které proběhlo v letech 1981/82 právě na lékařských fakultách, prokázalo, že pokud dochází ke zlepšení prospěchu po narození dítěte, pak je to v naprosté většině u studentů-otců, zatímco prospěch u posluchaček-matek se v důsledku mateřství v naprosté většině zhoršuje.

Přestože se na všech zkoumaných fakultách ukázalo, že na fakt mateřství vysokoškolaček se pohlíží jako na více méně běžný jev v prostředí vysokých škol, je fakulta všeobecného lékařství UK v porovnání s ostatními zkouma-

---

(4) *Metodický návod k politickovýchovné práci ve vysokoškolských kolejích*. MŠ ČSR 1985.

nými fakultami spíše výjimečná v rozsahu a kvalitě péče o studentky-matky. Tato výjimečnost spočívá jednak v tom, že o tyto posluchačky pečuje zvlášť vyčleněná lékařka — pedagogická pracovnice fakulty, která přijímá jejich žádosti o individuální studium, sleduje jejich prospěch a materiální situaci, zajišťuje v případě potřeby lékařskou péči o dítě, poskytuje v rámci svých možností konkrétní pomoc, operativní řešení problematických situací apod. Za další, a to především, se na rozdíl od ostatních zkoumaných fakult na této fakultě pohlíží na mateřství posluchaček jako na společensky velmi pozitivní jev. Studentka, které se v pátém ročníku narodí dítě, dostuduje formou individuálního studia a po absolvování může prakticky okamžitě nastoupit do praxe. Nedochází tak ke ztrátám v její kvalifikaci a společnost může okamžitě využít investic, které do jejího vzdělání vložila. Případné další mateřství pak představuje přerušení ekonomické aktivity na podstatně kratší dobu, nehledě na to, že podle statistických dat mají lékařky v průměru méně dětí než většina ostatních vysokoškolaček.

Posluchačky pedagogických fakult realizují velmi často svá první (a mnohdy nejenom první) mateřství na fakultě. Problémy pro těhotné studentky vznikají především v 1. a 2. ročníku pedagogické fakulty UK, neboť vzhledem k povinným kursům a praxi nechce ani jim vedení této fakulty povolovat studium v individuálním plánu. A tak se i zde stává, že studentka-matka musí předčasně ukončit studium. Na pedagogické fakultě UK byl nejednou vysloven názor, že jejich posluchačky jsou často motivovány pro toto studium příležitostí dostat se do velkého města a najít si tak snadněji životního partnera. Identifikace s oborem studia (i podle dřívějších dat z výzkumů studentů univerzitních fakult)(5) není tak velká a studentky-matky po narození dítěte mnohdy předčasně ukončují studium.

Vzhledem k značné feminizaci všech pedagogických fakult je počet studentek-matek zvláště ve vyšších ročnících na těchto fakultách značně vysoký. Z hlediska potřeb společenské praxe je výhodnější studium podle individuálního studijního plánu těchto posluchaček než mateřská dovolená vzápětí po absolvování fakulty.

Také filozofická fakulta UK má v souvislosti se značnou feminizací na začátku každého školního roku k projednání řadu žádostí o povolení studia podle individuálního studijního plánu. Praxe na této fakultě je taková, že se tyto žádosti povolují již od prvního ročníku. Není zde totiž tak úplně výjimečné, že do prvního ročníku nastupují posluchačky již těhotné.

Obdobně jako na lékařské fakultě také na fakultě přírodovědecké UK se zcela striktně nepovoluje individuální studijní plán v prvních dvou ročnících. Je to dáno charakterem studia na této fakultě: studenti provádějí náročné experimentální laboratorní a terénní práce, na jejichž základě jsou hodnoceni, a proto jejich účast na nich je naprosto nezbytná. Jsou natolik časově, organizačně i jinak náročné, že je student studující podle individuálního studijního plánu nemůže sám absolvovat.

Tato politika je na fakultě prosazována asi 7—8 let. Její výsledky jsou v současné době takové, že se těhotné studentky žádající o studium podle individuálního studijního plánu objevují prakticky až v posledním ročníku. Lze vyslovit hypotézu, že stupeň identifikace se studovaným oborem je na této fakultě poměrně dost vysoký. Studentky v důsledku obav ze ztráty kontaktu jak se svojí studijní skupinou, tak do jisté míry i s oborem při přerušování studia, plánují mateřství až na závěr studia či na dobu po absolvování.

---

(5) *Sociální a politický profil studentů UK*. Závěrečná zpráva RŠ 12-2-12. ÚML UK Praha 1980.

Z uvedeného vyplývá, že postoj vedení různých fakult vůči studujícím matkám se více či méně liší. Porovnáme-li například fakultu všeobecného lékařství a přírodovědeckou fakultu, které jsou si podobné jak v náročnosti studia, tak i ve stupni identifikace studentů se studovaným oborem, je první z nich přístupnější a ochotnější i tolerantnější vůči těmto studentkám. Od určitého ročníku dokonce podporuje mateřství svých posluchaček. Tento postoj je do značné míry dán potřebami praxe.

Závěr

Za názory pedagogů na studentská manželství, respektive studentky-matky, lze nalézt i zcela záporné postoje, které jsou odůvodňovány tím, že matky-studující VŠ zneužívají velmi často svého postavení a jsou zvýhodňovány oproti ostatním studentům. Další námitka se týká kvality znalostí získaných individuálním studiem. Podle tohoto názoru studenti studující formou individuálního studia nedosahují a nikdy nemohou dosáhnout znalostí svých kolegů, kteří studují v řádném denním studiu.

Na druhé straně někteří funkcionáři fakultních výborů SSM, zvláště na těch fakultách, jejichž vedení nepovoluje individuální studium studentkám v nižších ročnících, hodnotili tento postoj jako příliš rigorózní.

Proti rodičovství během studia se ozývají v poslední době také psychologové. Argumentují tím, že dítě vychovávané rodiči, kteří oba studují vysokou školu a připravují se na zkoušky a nemají na dítě čas, je stresované a deprivované.

Smyslem tohoto výzkumného úkolu nebylo zvažovat pro a proti rodičovství vysokoškoláků. Šlo víceméně o prezentaci informací o objektivních podmínkách studia vysokoškolských studentů s dětmi a konkrétní aplikaci sociální politiky v prostředí některých fakult, která vyplývá z postoje vedení fakult vůči těmto studentům.

Závěrem je třeba se zmínit o použité metodice. Studium oficiálních dokumentů, které po stránce právní a administrativní umožňují studium na vysoké škole studentům vdaným a ženatým s dětmi, se ukázalo jako nosné především z hlediska vytvoření přehledu o možnostech a podmínkách studia těchto studentů. Navíc sledováním jejich vývoje v průběhu více než deseti let se podařilo postihnout způsob reakce státních a školských orgánů na zvyšující se počty studentek-matek. Z rozhovorů s experty více či méně vyplynulo, že záleží na interních opatřeních jednotlivých fakult, která samozřejmě vycházejí z platných předpisů, zda mateřství vysokoškolaček bude dále narůstat, přesněji řečeno spíše se přesunovat do nižších ročníků. Lze říci, že do určité míry může být atmosféra na konkrétních fakultách i determinujícím faktorem při rozhodování o době vstupu do manželství a založení rodiny.

Poznatky získané zvoleným metodickým postupem mohou být významné jak pro vedení jednotlivých fakult či vysokých škol, tak i pro samotné studenty jako zdroj užitečných a potřebných informací.

19. ročník časopisu Sociológia

Produkce sociologické literatury zpravidla podává obraz o mnohaletém výzkumném úsilí pracovních kolektivů a předních osobností, které se věnují profilujícím tématům základního a aplikovaného výzkumu. Vedle knižních publikací mají proto nezastupitelné místo odborné sociologické časopisy. Jejich úkolem je seznamovat s nejnovějšími výsledky sociologické teorie i výzkumu, sociologickými prostředky analyzovat aktuální problémy společenské praxe a vytvářet prostor pro diskusi nad možnými přístupy k jejich řešení. Tato sféra prezentace i praktické aplikace sociologického poznání zůstává doménou periodik. Je nesporné, že v současnosti její význam roste. Naše společnost stojí před nezbytností kvalitativních změn ve stabilizovaných trendech společenského vývoje a vytváření nových forem řízení. To vyžaduje nejen řešení nových aktuálních otázek, ale i určité přehodnocení dosavadních přístupů. Na řadu společenských jevů je nezbytné podívat se nově, hlouběji, v širších souvislostech. Role sociologie v procesech společenské přestavby je nezastupitelná. Tato skutečnost však sama o sobě není garantem jejího úspěšného zvládnutí. Přitom schopnost sociologie přispět k řešení podstatných společenských otázek se projeví nejen v dynamice celkového společenského vývoje, ale výrazně ovlivní i prestiž této vědy, její další teoreticko-metodologický i institucionální rozvoj.

Při úvahách nad 19. ročníkem časopisu Sociológia proto považují za základní otázku, nakolik uvedený ročník reagoval na nové společenské potřeby. Z tohoto hlediska lze vyzdvihnout dvě čísla monotematického charakteru. Jedním z nich je v pořadí třetí číslo Sociologie, které bylo věnováno zevrubné informaci o sjezdu Slovenské sociologické společnosti (14. — 16. října 1986). V publikovaných hlavních referátech, souhrnných zprávách o jednání pracovních skupin i skupin ad hoc byly formulovány a v řadě případů také hlouběji rozpracovány závažné otázky rozvoje sociologie v současné společnosti.

J. Zvara, předseda Slovenské sociologické společnosti při Slovenské akademii věd ve svém úvodním vystoupení vyzdvihl základní cíl sjezdu — „přispět ke splnění linie a usnesení XVII. sjezdu KSČ a sjezdu KSS, k rozvoji funkcí sociologie ve společnosti a k rozvoji společensko-politické aktivity sociologů samých“ (s. 233). Zhodnotil činnost Slovenské sociologické společnosti v předcházející i současné pětiletce. Vyzdvihl řadu nesporných úspěchů a upozornil na závažné problémy. Především vyjádřil názor, že zásadní výtka o zaostávání sociologické teorie i praxe výzkumu za požadavky doby, která byla formulována na adresu sovětské sociologie, platí i pro naše poměry. Podtrhl nezbytnost odvážného a iniciativního hledání nových ideí a prosazování pravdivého poznání o tom, co se děje ve společenském životě.

Akademik V. Cirbeš, místopředseda Slovenské akademie věd, hovořil o teoretických, metodologických i organizačních otázkách současné sociologie, jež je nezbytné urychleně řešit. Teoretický systém zatím nedisponuje ucelenou teorií sociálního rozvoje, což podstatně limituje také práce na prognózách. Dalším problémem je častá tendence pracovat s ideálními modely společenských jevů, přičemž analýza reálných procesů zůstává na okraji. Nedostatečné uplatňování dialektiky se projevuje tendencí zůstávat na povrchu jevů, skutečnou analýzu zaměňovat pouhou deskripcí.

J. Kohout, předseda Československé sociologické společnosti při ČSAV, informoval o úkolech, které pro sociologii vyplývají z dokumentu *Program rozvoje a uplatnění vědy v podmínkách ČSAV (SAV) v 8. pětiletce s výhledem do roku 2000*.

Uvedené číslo časopisu Sociológia dále podalo podrobnou informaci o jednání v pracovních skupinách, které byly věnovány problematice sociálního rozvoje a intenzifikace společenských procesů (pracovní skupina 1), dynamice vztahů socialistického společenského, skupinového a individuálního vědomí (pracovní skupina 2), úloze marxistické sociologie v konfrontaci s buržoazními sociologickými směry (pracovní skupina 3) a otázkám utváření sociologického obrazu slovenské společnosti v rámci ČSSR (pracovní skupina 4). Dále účastníci sjezdu zasedali v několika skupinách ad hoc, které byly věnovány těmto tématům: 1. sociologie v politice a řízení; 2. dialektika rozvoje socialistické společnosti a teorie sociologie; 3. problémy empirického sociologického výzkumu; 4. role sociologa v naší společnosti. (Uvedené monotematické číslo také obsahuje v plném znění závěry sjezdu.)

Jednotlivá vystoupení v pracovních a ad hoc skupinách byly rozdílného zaměření

i rozdílné úrovni. Vedle orientace na zásadní problémy rozvoje teorie a na adekvátnost současné realizace společenských funkcí sociologie, byla řada příspěvků věnována teoretické analýze dílčích aspektů anebo zůstávala na úrovni informací o empirickém zkoumání daného problému. Rozdílná byla také úroveň příspěvků z hlediska jejich otevřenosti, kritičnosti, snahy vnést do sociologického poznání nové pohledy. V této souvislosti zaujme především vystoupení R. Roška (s. 271), který problém zkvalitnění společenských funkcí sociologie formuloval jako nezbytnost tvořivosti a kritické sebereflexy sociologů samých. Zabýval se problémem rozlišení mezi obecně platnými teoretickými principy socialismu a způsoby jejich aplikace, které v konkrétní fázi společenského vývoje mohou být progresivní, nebo naopak retardující. Zvyšování schopnosti současné sociologie reagovat na potřeby doby vyžaduje kritické teoretické zvládnutí dosavadních dějin socialismu z hlediska rozvojových potřeb současné etapy.

Velmi zásadní příspěvky přináší páté číslo, které obsahuje několik statí sovětských autorů. J. Zaslavská v příspěvku *Ekonomika prizmatem sociologie* vychází z kategorie zájmů. Konstatuje, že známá Leninova definice tříd platí i pro podrobnější vymezení sociálních skupin v současné socialistické společnosti. Podle jednotlivých definičních znaků vymezuje roli zájmů v sociálně třídní struktuře. Upozorňuje na důsledky nedocenení ekonomických zájmů v dosavadním řízení společnosti. A závěru se zabývá sociálními mechanismy zdokonalování výrobních vztahů a analyzuje současnou strukturu sovětské společnosti z hlediska jejího vztahu k přestavbě.

A. S. Cipko ve statí *Koncepce „uniformity“ v podmínkách přestavby* rozebírá nebezpečí unifikovaných přístupů ve způsobech řízení. Jsou založeny na přesvědčení, že podstatou pokroku je zjednodušení struktur života a ekonomiky, dosažení maximálně možné uniformity. Tak vznikla a stále se reprodukuje tendence redukovat rozmanitost forem řízení na jediný vzor. Autor v této souvislosti hovoří o podceňování jednoduchých, přirozených lidských potřeb současníků, pohrdání současnem v celé jeho empirické konkrétnosti. Tento přístup se promítl také do interpretace dialektiky teoretického a empirického. Došlo k absolutizaci podstaty a nedocenení jevu, k iluzi, že o podstatě je možné uvažovat mimo konkrétní formy jejího projevu (s. 505). V dalším textu autor charakterizuje dosud nepřekonané přístupy spjaté historicky s přechodným obdobím a zdůrazňuje nezbytnost spojení mezi individuálními zájmy dnešního člověka a zájmy společnosti.

G. G. Sillastová ve statí *Upevňování jednoty stranické a sociologické práce* kriticky zhodnotila současnou úroveň využívání sociologických výzkumů ve společenské praxi. Z. T. Golenková se ve statí *Základní etapy a tendence rozvoje marxisticko-leninské sociologie v socialistických zemích* zaměřila na evropské i další socialistické země. Součástí čísla je informace o besedě za kulatým stolem redakce, která byla věnována zhodnocení podnětů sovětské sociologie pro výzkum a řízení sociálních procesů v našich podmínkách.

Ostatní čísla Sociologie nemají monotematický charakter. Proto se zaměřím na stručný přehled jednotlivých statí a upozorním na ty z nich, které považuji za inspirativní pro další rozvoj teoretického i empirického výzkumu.

V prvním čísle uveřejnil J. Zvara studii na téma *Tendence rozvoje socialistického národního vědomí*, v níž se zabývá zvláště vztahem mezi internacionálním a vlasteneckým vědomím. Tento problém analyzuje jako rozpornou dialektiku ideologie a sociální psychologie. Zatímco v prvním případě jde o vztah mezi národy a národnostmi, ve druhém jde o určitou kvalitu mezilidských vztahů v národnostně smíšených oblastech. M. Bochin se ve statí *Teoreticko-metodologické problémy zkoumání politických vztahů socialistického typu* zaměřuje na rozbor obsahu a struktury politických vztahů. Vymezuje specifický charakter vztahů vedení, vládnutí a řízení, mezi nimiž existuje úzká součinnost a jejichž prostřednictvím se prohlubuje účast pracujících na řízení společnosti.

Další dva příspěvky jsou věnovány problematice prognóz a prognózování. F. Kutta v rozhovoru s redakcí informoval o *koncepci a postupu prací na prognóze sociálního rozvoje ČSSR*. Velmi zajímavý je příspěvek F. Gála a P. Friče *Konceptuální východiska prognózování národní vědy*. Autoři akcentují problémový přístup k chápání předmětu a metodologie prognóz. Vycházejí nejen z rozboru teorie, ale i metodologického a věcného zázemí dosavadní prognostické praxe. Formulují koncepci participačního prognózování, pro něž je nezbytný kvalifikovaný dialog mezi zadavateli, předmětnými znalci a odbornou veřejností. Charakterizují jednotlivé etapy práce na prognóze z hlediska podílů těchto účastníků.

Druhé číslo Sociologie přináší informaci L. Lubelce a J. Košty o *XI. světovém sociologickém kongresu v Indii v roce 1986*. V. Cirbes se zamýšlí nad postavením a úlohami společenských věd v kontextu strategie urychlení. V současnosti dochází

ke změnám ve všech funkcích společenských věd. Je nezbytné dosáhnout výraznější pokrok hlavně ve třech směrech. V inovaci obsahu teoretického systému, což je závažné především v ekonomických vědách, sociologii a právních vědách. V metodologii je nezbytné důsledněji prosazovat princip realismu. Ve všech společenských vědách je potřebné zvyšovat jejich prognostickou schopnost.

J. Suchý ve stati *Sociální rozvoj a sociální prognostika* charakterizuje dosavadní vývoj prognostiky. Z původně podřízené metodologické součásti plánování se vyvinula samostatná sociální věda s vlastním teoreticky uspořádaným systémem, významnou kognitivní a ideologickou funkcí v řízení společnosti. Sociální prognostika stojí v současnosti před úkolem vymezit obsahově svůj předmět, od něž se bude odvíjet logika její teoreticko-metodologické výstavby.

J. Stena v příspěvku *K identifikaci sociálního rozvoje pracovního kolektivu* analyzuje teoretické a metodologické předpoklady rozpracování pojmu sociální rozvoj na příkladu pracovního kolektivu. Prezentované schéma je využitelné pro teoretickou konceptualizaci problému i pro empirický výzkum.

V úvodní stati čtvrtého čísla se K. Rychtařík zamýšlí nad *aktuálními úkoly marxisticko-leninské sociologie*. Konstatuje, že do nového kontextu se dostává požadavek spojení teoretického a metodologického výzkumu, problematika teoreticko-metodologických přístupů, praktického využití sociologických výzkumů i kritika buržoazních sociologických teorií.

J. Suchý ve stati *Sociologie a společenská praxe* charakterizuje pojmy sociální inženýrství a sociotechnika. V buržoazních vědách stále ještě převažuje tendence chápat sociotechniku jako hodnotově neutrální vědu využitelnou především na úrovni mikrosociálních změn. Tento přístup mimo jiné zvyšuje nebezpečí zneužití sociotechniky k iracionální manipulaci sociálními subjekty. V marxistické sociologii se v minulosti prosazovalo širší a užší pojetí sociotechniky. Růst komplexnosti a tempa celkového rozvoje socialistické společnosti vyžaduje informační objektivizaci řízení a využívání stále širšího okruhu poznatků společenských věd. Tato situace podtrhuje makrosociologický význam sociotechniky při praktickém přetváření společenských vztahů. Sociotechnika se stává praxí sociologie, která ověřuje její pravdivost a opodstatňuje její existenci.

Sociotechnice je věnován také příspěvek J. Pichni *Uplatňování sociologických poznatků v praxi*. Autor vymezuje předmět a základní pojmy sociotechniky. Zatímco sociologie je primárně zaměřena na poznání společenské reality, sociotechnická teorie i metodologie se orientují více na pozitivní změnu, projektování či konstruování společenské reality. Autor předpokládá, že v budoucnu dojde ke konstituování sociotechniky jako samostatné společenskovední disciplíny, avšak upozorňuje na závažná nebezpečí vyplývající z přílišné akcelerace tohoto procesu.

Pro sociology zabývající se problematikou způsobu života je velmi inspirativní stať D. Alijevové *Každodennost jako objekt sociologického zkoumání*. Pojem „každodenní život“ se stále častěji objevuje v dnešní praktické politice. Společenská fronta se však k němu zatím nevyslovuje. Autorka dává tento fakt do souvislosti s „opatrným až pohrdavým vztahem ke každodennímu životu jako oblasti výlučného působení obyčejného člověka s jeho běžným vědomím a přizemními úzce praktickými cíli“ (s. 395). Také vzhledem k obtížné schematizaci každodennosti pomocí dosavadního teoretického aparátu dává sociologie přednost obecnějším, abstraktnějším a také odlidštěnějším pojmům. Výsledkem úsilí o překonání tohoto stavu byl vznik sociologie způsobu života, která akcentovala komplexnost životních aktivit člověka, jejich hierarchické uspořádání. Reálná praxe výzkumu však nakonec vedla k převaze analýzy dílčích vztahů a statistického přístupu, v němž zaniká jedinečnost individuálních lidských způsobů života.

Pojem každodennost umožňuje syntetický poznávací přístup. Pro marxistickou sociologii je nepřijatelná fetišizace tohoto pojmu, k níž dochází v buržoazních společenských vědách. Je nezbytné vymezit jeho pravé místo v hierarchii společenských věd. V dalším textu autorka naznačuje několik možných přístupů k vymezení každodenního života. Za závažný výchozí bod konceptualizace pojmu považuje jeho pojetí jako „celistvé a souvislé vrstvy sociálního života jednotlivců, která doslova prořezává všechny jeho sféry“ (s. 403). Zdůrazňuje průřezový charakter každodennosti, její specifickou totalitu, kterou dává do souvislosti se sociálním časem, odvozeným od přírodních biorytmů. Využitelnost tohoto pojmu pro hlubší poznání reálného života lidí ilustruje na cyklickém a vzestupném prožívání každodennosti. Cyklické pojetí vyplývá z pevně zakotveného a limitovaného okruhu potřeb a způsobů jejich uspokojování. Ve vzestupném pojetí je zakomponován vývoj a sebezdokonaňování. Autorka upozorňuje na určité biologické a sociální bariéry těchto přístupů i na potřebu alternativních forem seberealizace pro některé skupiny obyvatel.

Také v šestém čísle Sociologie se objevuje problematika způsobu života. J. Suchý ve stati *Společenská funkčnost způsobu života v rozvoji socialismu* specifikuje sociální funkce způsobu života a jejich závažnost. Zdůrazňuje systémovost těchto funkcí. Jejich respektování je nezbytné pro rozvoj společenského řízení. Sociální funkce způsobu života jsou současně dynamickou složkou, zpětně ovlivňující společenský systém a jeho řízení. Autor dále vymezuje lidskou funkci způsobu života, kterou chápe z hlediska neopakovatelného lidského individua. V závěru se zamýšlí nad možnostmi intenzifikace způsobu života spočívající jak v efektivnějším využití možností regenerace a rekultivace člověka, tak ve zvýšení sociální aktivity lidské osobnosti.

M. Svoboda ve stati *Kritika a sebekritika jako předmět sociologického výzkumu* podává analýzu jednoho ze základních principů socialistické demokracie. Vymezuje oba pojmy, charakterizuje různé typy a zabývá se problémem jejich aplikace v praktické činnosti. V závěru uplatňuje některé návrhy na výzkum kritiky a sebekritiky prostředky sociologie.

V uvedeném čísle je též zajímavá informace L. Rabušice *Sociologie v Číně*, v němž autor podává zasvěcený výklad o vývoji čínské sociologie a struktuře současného výzkumu. Podstatnou informací z vědeckého života je dále souhrnná zpráva o Valném shromáždění Slovenské sociologické společnosti v květnu 1987.

19. ročník časopisu Sociologia se od předcházejících v mnohém odlišuje. Dokumentuje, že slovenská sociologie si plně uvědomuje nové společenské potřeby a z nich vyplývající nové úkoly. Rada statí a dalších příspěvků je otevřená, kritická, někdy až vyhroceně diskusní. Zpravidla se však jedná o kritická tvrzení na vysoké úrovni obecnosti. Zatím je spíše výjimkou jejich rozpracování do konkrétních realizačních návrhů dalšího postupu sociologie v teoretickém i empirickém výzkumu či při uplatňování vědeckých poznatků ve společenské praxi. Tento stav v současnosti nelze hodnotit jako negativum. Je nesporné, že zhodnocení dosavadního vývoje sociologického poznání optikou nových společenských potřeb, odpovědný přístup k aktuálním společenským problémům a návrhy na směry dalšího rozvoje sociologie znamenají vysoké nároky na vědeckou erudici sociologické fronty, kritické přehodnocení zažitých poznávacích a explanačních stereotypů prostřednictvím prohlubující se odbornosti. Cílem marxistické sociologie není povrchní aktuálnost, ale pravdivé poznání sdělné i pro potřeby společenské praxe.

Eliška Rendlová

Dejiny filozofického myslenia na Slovensku I. díl (kolektiv pod vedením J. Bodnára)

Bratislava, Veda 1987, 496 s.

Stalo se již pravidlem, že knihy vydávané v posledních letech na Slovensku bereme do rukou s pocitem jisté závesti. Je tomu tak i v případě recenzované publikace a je to závest oprávněná. Jednak proto, že kniha je dobře vytištěná a má nápaditou a přehlednou grafickou úpravu(1), jednak proto, že analogickou publikaci o dějinách českého filozofického a společenského myšlení dosud postrádáme. Antologie(2) ovšem nemůže tuto mezeru adekvátně zaplnit a zájemce o dějiny českého filozofického myšlení (které nejsou méně zajímavé a inspirující než dějiny slovenské filozofie) musí dosud buď pátrat v dílčích kompendiích a monografiích, nebo sáhnout k prastarému souhrnu Královu(3), který je věcně i ideově zastaralý a vychází z nemarxistického světového názoru.

Autoři *Dejín filozofického myslenia na Slovensku* koncipují své dílo jako čin, jehož význam přesahuje rámec úzkého odborného pohledu. V předmluvě, která vymezuje cíle a hlavní metodologická východiska historického díla, tuto skutečnost konstatují takto: „Charakteristickým znakem každé civilizované společnosti je úsilí o co nejdůkladnější prozkoumání dědictví minulosti, ideových, duchovních zdrojů všech pohybů, zvratů a přeměn, kterými minulé generace psaly kapitoly svých dějin na jednotlivých úsecích života společnosti. Takovéto úsilí je především charakteristické pro socialistické společnosti, integrující do ideálů přítomnosti a budoucnosti

(1) Snad s výjimkou nelogicky zařazované literatury a poznámek za jednotlivé kapitoly, což silně ztěžuje práci s textem.

(2) *Antologie z dějin českého a slovenského filozofického myšlení*. Praha, Academia 1984.

(3) Král, J.: *Dějiny československé filozofie*. Praha, Svobodné slovo 1934.

duchovní hodnoty, které v historických zápasech zvýrazňovaly triumf idejí pokroku, svobody, humanity nad zaostalostí, násilím a útlakem širokých mas lidu, které stimulovaly sociální pohyb, pokrok v kultuře, ve vědě, v národním povědomí, v třídních bojích“ (s. 7).

Prohloubení pohledu na historické bohatství minulosti se tak pozitivně odráží v hlubším pochopení místa a úlohy slovenského národa v socialistickém společenství národů a v překonání nihilismu ve vztahu k vlastním dějinám teoretického myšlení. Autoři, zdá se, se s úspěchem vyrovnali s představou, kterou v pozměněné formě známe i z dějin české filozofie — totiž že dějiny slovenské filozofie jsou vlastně značně chudé a postrádají výrazné individuality posunující spirálu filozofického poznání skutečnosti do nových, předtím netušených oblastí. Zvolili přitom cestu v zásadě sympatickou. Místo halasných slov prohloubili teoretickou analýzu myšlenkového odkazu minulosti o archivní či bibliografický výzkum. Analýzou děl formálně sice nefilozofických, ale sociálně vlivných a nepostrádajících myšlenkové hloubky (jde zejména o literární díla) se propracovali k relevantnímu poznání světonázorových problémů, které v popisovaném období (od raného středověku do konce minulého století) profilovaly slovenské myšlení a utvářely charakteristický způsob „filozofování“ o jevech přírodních i lidských.

Skutečnost, že ve starších dějinách filozofického myšlení na Slovensku se nesetkáváme s filozofickými velikány, zhodnotili autoři ještě jedním působivým způsobem: položili totiž důraz na fungování filozofie v běžném, každodenním životě, ve výuce na středních školách, lyceích a gymnáziích, na její průnik do života nejširších vrstev prostřednictvím kázání, lidových kalendářů a vzdělávacích her. Tím obnažili tu vrstvu dějin filozofie, která má pro sociology nepopíratelný půvab a s níž se v tradiční pojatých kompendiích dějin filozofie (jež se obvykle nutně koncentrují na výklad velkých filozofických, popřípadě filozoficko-sociologických či etických systémů) setkáváme jen zřídka.

Autoři *Dějin filozofického myšlení na Slovensku* nezastírají, že značná část filozofické produkce (zejména ve starších dobách) má charakter „ohlasu“ na vystoupení či filozofické dílo některých z vlivných evropských filozofů (Leibnize, Kanta, Wolffa, Newtona, Boškoviče, Herdera či Hegela). Velmi detailně mapují nejrůznější filiace slovenského filozofického a teoretického myšlení. Současně však ukazují, jak tyto podněty sloužily ve slovenském prostředí k řešení svěbytných problémů, a dokonce — jako tomu bylo zvlášť v období slovenského národního obrození — i k vytvoření určité svěbytnosti a neopakovatelnosti slovenského teoretického myšlení.

I to je nepochybně problematika sociologicky relevantní, právě tak jako fakt, že v dějinách slovenského filozofického myšlení starší doby (stejně jako ovšem v české filozofii i filozofii některých jiných evropských národů) je filozofická produkce ve značné míře dílem neprofesionálů, osob, které „filozofují“ ad marginem vlastního profesionálního zájmu a často zcela nezávisle na hlavních směrech svého životního uplatnění. Publikace přesvědčivě dokládá jak obrovský byl význam teologů, kazatelů, kamerálních úředníků, vědců, spisovatelů, ale i amatérských přírodovědců pro konstituování filozofického myšlení. Ten, kdo hledá v dějinách poučení o tom, jak „se dělá filozofie“ a „jak je přijímána ve společnosti“, „jaký je její sociální statut“, najde zde řadu zajímavých postřehů i historických reálií, pro něž samo o sobě stojí publikaci bedlivě prostudovat.

Vlastní publikace je rozčleněna do tří velkých oddílů: na *filozofii v období feudalismu*, *v období mezi renesancí a osvícenectvím* a *filozofii v období zápasu o národní osvobození*. Z nich každá je rozdělena do řady pododdílů.

Rozsahem nejskrovnější je první část, počínající filozofickým odkazem sv. Cyrila (Konstantina) a Metoděje a končící zhruba rokem 1500. Těžiště výkladu je nepochybně v následujících dvou částech, z nichž zejména poslední, pojednávající o slovenském národním obrození, je pro českého čtenáře mimořádně přitažlivá; již proto, že značná část autorů zde analyzovaných udržovala těsné svazky s představiteli českého obrození, například K. S. Amerlingem, část textů byla napsána v češtině a — jak tomu ani jinak být nemůže — existuje řada shod mezi českým a slovenským obrozením. Avšak i v předcházejícím období je dost dokladů česko-slovenské vzájemnosti a intenzivních kulturních kontaktů.

Pečlivá heuristická práce odhalila a v plnosti dokumentovala především sílu a početnost humanistického myšlení na Slovensku, právě tak jako významný vliv protestantské a katolické teologie na formování slovenského filozofického odkazu. Při poměrně malé pozornosti, kterou dosud marxisticky orientovaná historiografie věnovala dějinám teologického myšlení, přináší práce i obecnější poučení o myšlenkových proudech, které ovládaly protestantskou i katolickou teologii v rozmezí od raného středověku až do devatenáctého století. Tomu, aby práce mohla být chápána

i jako svého druhu učební pomůcka nebo slovník, ostatně vhodně napomáhá i zvolená forma výkladu. Obvykle jej uvozuje zhodnocením stavu filozofie v širších evropských souvislostech a od toho přechází k detailnějšímu rozboru představitelů jednotlivých tendencí na Slovensku, včetně základních životopisných údajů o konkrétních protagonistech.

Kapitoly pojednávající o filozofickém myšlení v období humanismu a reformace ostatně pomáhají pochopit i některá specifika vývoje českého a slovenského myšlení. Jde zde mimo jiné o skutečnost, že na rozdíl od Čech, kde po třicetileté válce se v plnosti prosadily rekatolizační tendence, na Slovensku byl vývoj podstatně odlišný. Reformace měla zde pevné sociální i politické základy, vytvářené odbojnou maďarskou a sedmihradskou šlechtou. I když se postupně „síly“ reformace a katolicismu v zemi vyrovnaly, tradice reformační ideologie a náboženských diskusí mezi katolíky a protestanty se zde uchovaly i v době, kdy v Čechách měly vesměs charakter specifického „undergroundu“. Slovenské myšlení tak v relativní úplnosti recipovalo proudy formující pozdní protestantské myšlení; slovenští studenti například běžně studovali na protestantských univerzitách v Halle a Wittenbergu. Pro nás, pro něž díky Masarykově, Jiráskově i Nejedlého interpretaci husitství — a tím do jisté míry reformace vůbec — je spjata toto období evropských dějin více méně intuitivně a apriorně s progresivním národním odkazem, je proto svým způsobem překvapivé, s jakou kritičností (zřejmě oprávněnou) analyzují a hodnotí s protestantismem spjaté filozofické i myšlenkové proudy i celkové vyznění kulturní reorientace, kterou zde reformace způsobila. Za problematické je považována mimo jiné i skutečnost, že po převládnutí protestantismu (v době jeho největšího rozkvětu zde měli protestanti devadesátiprocentní převahu nad katolíky — disponovali sítí zhruba 40ti významných škol) byly oslabeny vazby na italská kulturní centra a nahrazeny dosti jednostranným vlivem německých univerzit. Komparace filozofického vývoje v českých zemích a na Slovensku by proto mohla přinést mnoho zajímavého jak pro kulturní dějiny, tak pro sociologii kultury, popřípadě kulturologii vůbec.

Velmi pečlivě je zpracováno období osvícenectví na Slovensku. Zde je přirozeně značná pozornost věnována vlivu Leibnizovy a Wolffovy filozofie, právě tak jako vlivu I. Kanta na slovenské myšlení. Ze sociologického hlediska však stojí za zmínku, že i na Slovensku se prosazovaly silné vlivy merkantelisticky orientovaného kameeralismu, spjaté především se jménem J. Sonnenfelse a J. H. G. Justiho (J. Fejés, S. Tešedík). Právě tak jako jejich rakouští učitelé, propagovali tehdy novou populacionistiku, zkoumající kvantitu a kvalitu populace a možnosti jejího početního vzrůstu. Podporovali zemědělství, osvětovou činnost a v souladu s cíli josefinismu také představu, že „všeobecné blaho, bezpečnost a pohodlný život společnosti je možný jen v státě“ a prostřednictvím státu. I v Uhrách, jak to bylo v té době v Evropě běžné (od Atlantiku po Ural), se rozšířila představa osvíceného panovníka, absolutisty, který z moci své funkce provádí potřebné změny a opírá se přitom o vzdělané příslušníky úřednického stavu.

Analýza filozofického odkazu slovenského humanismu, reformace a osvícenectví ostatně více než názorně dokládá, že na prahu devatenáctého století nebylo Slovensko jakousi agrární a tureckými válkami až téměř do stavu předlitterárnosti dovezenou společností, ale naopak organismem, který byl schopen alespoň minimálně absorbovat nejzávažnější myšlenkové proudy své doby a vyrovnávat se s nimi na poměrně vysoké úrovni. Platí to ostatně i o národnostním uvědomění, o němž se dosud traduje, že vzniklo jako reakce na německou romantickou filozofii, zejména Herdera. Publikace jasně dokládá starší názor Tibenského, že již v sedmnáctém století „se vytváří racionální ideologie slovenské národnosti, jejímž základem se stala představa o organické příslušnosti Slováků k „slovanskému“ národu“, ... J. Jakobeus, D. Sinapius-Horčíčka, J. Fischer-Piscatorius, B. Szöllösi, M. Szentiványi, M. Miris píší o původě Slováků a Slovanů, o slovenské řeči jako matce slovanských jazyků, dokazují a obhajují autochtonnost Slováků na tomto území (s. 53). Slovensko ostatně představovalo po celé sedmnácté století nejkonsolidovanější část Uher s vysokým podílem měst, řemeslnictva a měšťanstva. S výjimkou jižního Slovenska to bylo v podstatě jediné nikdy Turkey neobsazené území Uherského království. To umožnilo rozvoj národního uvědomění, školství i jazyka, tedy hodnot, na něž mohlo slovenské národní obrození v devatenáctém století poměrně snadno navázat.

Třetí část publikace tvoří kapitoly zabývající se převážně filozofií národního obrození. Autoři zde reagují mimo jiné na osudy hegelianismu a herderovství na Slovensku. Ukazují, jak svérázné byly často vykládány, jak vstupovaly do velmi složitých interakcí nejen s filozofickým odkazem Schellinga, ale i některých dalších teozofů, jak se prolínaly s vlivy národních myšlenkových proudů polských, ruských

a přirozeně též českých. Myšlenkový svět J. Kolára, P. J. Šafaříka a L. Štúra je v českém prostředí poměrně dobře znám. Přesto lze v publikaci podaný výklad pokládat za velmi systematický a přinášející mnoho nového. Poslední charakteristika platí však v ještě větší míře o myšlenkové linii Hodža — Hroboň — Kellner, kterou autoři výstižně charakterizují jako romanticko-mesianistickou modalitu obrozenecké filozofie, charakteristickou z filozofického hlediska symbiózou přírodní filozofie a romantické mystiky i využíváním enigmatických možností jazyka. Hodža i Hroboň studovali díla mnichovského katolického filozofa F. Baadera, ale i myšlenky českého diazofa K. S. Amerlinga. Ten byl slovenským obrozencům ostatně blízký již tím, že centrum duchovního slovanského obrození situoval na Slovensko, kde „již jména (např. Rájec) předurčují „ráj věčný umístit v životě a počínání našem““ (s. 404).

Spekulace o jazykových fenoménech a jejich širších sociálních významech byly sice běžné v té době i v Čechách (nevynul se jim ani M. Klácel), ve slovenském myšlení devatenáctého století však měly tyto momenty zřejmě daleko větší váhu.

Z hlediska dějin sociologického myšlení má ovšem největší význam rozdíl v reakci slovenské a české filozofie na nové podněty, které zprostředkoval zejména utopistický socialismus a z něj se odvíjející větev pozitivismu a sociologismu. Reakce slovenské společnosti na neúspěch revoluce v roce 1848 byla totiž poněkud odlišná než v českých zemích. V Čechách se po porážce revoluce prohloubila orientace na drobnou pozitivní práci, intenzivně byly hledány vzory ekonomického a sociálního rozvoje ve vyspělých zemích západní Evropy, především pak v Anglii (Palacký, Rieger, Springer, Bráf a další). Na Slovensku, kde porážka revoluce též otřásla základy historicko-filozofické koncepce, předvídalí brzký příchod věku rozumu, svobody, demokracie, humanity a rovnosti národů a samovolného uznání slovenské individuality, se ideologicky uvažující vrstvy slovenského národa (včetně štúrovců) nedokázaly vzdát teorie o slovanské epoše, která podle německých romantiků měla následovat po epoše germánské a románské. Přizpůsobili ji pouze názoru, že jde o dočasnou porážku „slovanského principu“, která si nevynucuje změnu ideologických či politických koncepcí. „Zatímco v Čechách ustoupil hegelianismus už začátkem padesátých let herbartismu a česká filozofie si rychle osvojovala i ostatní filozofické proudy západoevropského myšlení, slovenští oficiální ideologové žili dogmaticky a naivně v představách o univerzální všelidské slovanské filozofii, jejichž uhelný kámen tvořila čím dál tím více křesťanská teologie“ (s. 416). V duchu této koncepce byl odmítán a limine jak pozitivistickoempirický pojem vědy, tak Darwinova evolucionistická teorie, politický liberalismus i utopický komunismus a socialismus. Je nepochybné, že tato duchovní atmosféra do značné míry bránila i rozvoji sociologického myšlení na Slovensku, ustanovení sociologie jako vědy, a konečně i pronikání idejí vědeckého světového názoru na Slovensko (tímto problémem se však recenzovaná práce nezabývá a téma bude zřejmě zahrnuto do II. dílu). Dokumentuje to však zároveň obrovskou zátěž slovenské filozofické tradice iracionalistickými, idealistickými, popřípadě fideistickými názory a koncepty, s nimiž se národní slovenská filozofie musela dlouhodobě vyrovnávat prakticky ještě v první polovině dvacátého století. Ve světle tohoto faktu proto pochopíme snadněji ty pasáže úvodu práce, kde se diskutuje otázka, zda vůbec je možno chápat dějiny slovenského filozofického myšlení jako boj materialismu s idealismem, zda materialistické tendence nebyly do slovenského myšlení vnášeny v předmarxistickém období více méně z vnějšku, či zda pokrok ve filozofii se zde nerealizoval bojem pokrokového a reakčního v rámci idealistického tábora. Autorský kolektiv tyto problémy vyřešil tak, že konstatoval, že „boj materialismu s idealismem“ v minulosti neměl vždy konkrétní podobu boje dvou jednoznačně vyhraněných protikladů, ale probíhal na půdě boje rozmanitých, více méně protikladných filozofických směrů (např. racionalismus, empirismus, atomismus, pluralismus, scientismus, antropologismus apod.). Úlohou historika filozofie je identifikovat tyto směry, koncepce, analyzovat filozofické postoje v nich obsažené, sledovat úlohu, jakou sehráli v boji o společenský pokrok, o pokrok ve vědeckém poznání, zkoumat proces jejich polarizace ve vztahu k materialismu a idealismu na daném stupni jejich vývinu, právě tak jako v jejich historicky rozvinuté podobě (s. 11). Velmi pečlivě přitom zpřítomňovali ty větve filozofického myšlení, které byly nejbližší materialistickému světovému názoru, ať již v ontologii, gnozeologii či eticko-sociologických úvahách. Vložili tak do empirického materiálu slibný heuristický princip, jehož nosnost však prokáže až budoucnost.

Dávat připomínky k dílu tak rozsáhlému je velmi obtížné. Teprve další archivní bádání a rozsáhlá studijní činnost může ukázat, do jaké míry jsou závěry, k nimž

publikace dochází, definitivní a v kterých oblastech naopak bude třeba formulovat hypotézy nové, lépe odpovídající genezi slovenského filozofického a teoretického myšlení. Že přitom bude třeba přihlédnout i k vývoji české, maďarské, rumunské, popřípadě jihoslovenské filozofie je zjevné již proto, že v mnoha případech jde o jevy natolik propojené, že je těžké rozhodnout, zda určitý myslitel patří výlučně tomu či onomu národu a jeho tradici (markantně např. Kolár, Šafařík apod.).

V tomto bodě ostatně vznikají již dnes určité nejasnosti. Kniha svým názvem vymezuje předmět svého bádání teritoriálně, tohoto vymezení se však přísněji přidržuje jen pokud jde o nejstarší období, kde určit národnost pisatelovu je dost obtížné, ne-li nemožné. V dalších partiích se stále více prosazuje zřetel národnostní, i když — a pokládám to za velmi správné — jsou uváděna i díla psaná výlučně maďarsky (německy) a jedinci hlásící se k maďarizační politice. Je ovšem otázkou, do jaké míry můžeme na území tak národnostně pestrém hovořit o jednotné filozofické tradici a zda by nebylo vhodné tyto problémy alespoň v úvodu podrobněji artikulovat. Nejde totiž jen o slovenský problém. V dějinách české filozofie (sociologie) jsou například tyto problémy neméně ožehavé. Je zjevné, že například díla Macha, Einsteina, Musila i dalších, byť vzniklá (alespoň částečně) v českém prostředí a čerpající z něj i svoji inspiraci, neovlivnila české myšlení v době svého vzniku natolik, abychom je musili chápat jako organickou součást české filozofické tradice. Na druhé straně filozofický a světonázorový vývoj německé menšiny byl asi málo ovlivněn typicky českými autory (např. Klíma, Chalupný, Bláha). Z hlediska sociologie filozofického a sociologického myšlení zde jde o zajímavý problém, který by měl být asi samostatně zpracováván.

Je ovšem s podivem, že autoři věnují téměř zanedbatelnou pozornost tomu úseku slovenských dějin, který je charakterizován výraznými interakcemi slovensko-tureckými. Poměrně dlouhé období vzájemných kontaktů nutně muselo vyústit u obou protagonistů v konkrétní poznávání, zřejmě i literárně fixované. Jak naznačují analogické české prameny, zájem o tureckou problematiku byl dosti značný a neomezoval se jen na otázky vojenské, politologické, fiskální a dogmatickověroučné. Například Václav Vratislav z Mitrovic, člen poselství k tureckému sultánovi si velmi podrobně všimal jevů, které bychom dnes zahrnuli pod způsob života či sociální strukturu turecké společnosti apod., přičemž hodnocení nebylo ani zdaleka černobílé. Pozitivně například oceňoval postavení žen, které bylo mnohem volnější než v tehdejší křesťanské Evropě. V protikladu k dodnes tradovaným názorům se k nim muži (zejména v sexuální oblasti) chovali v zásadě ohleduplněji. O přitažlivosti islámu ostatně svědčil i poměrně značný počet konvertitů (dokonce i u výše uvedeného poselstva došlo k řadě konverzí) i skutečnost, že v renesanční Evropě spatřovali humanisté v některých tureckých sultánech vzory renesančních velmožů. Právě v dějinách slovenské filozofie a sociologie by bylo možné problematice akulturačních procesů a jejich odrazu ve filozofickém a společenskovědním myšlení věnovat větší pozornost — a to i k prospěchu dějin evropské filozofie, kde turecko-evropské vztahy nejsou rovněž systematicky zpracovány.

I druhý problém se koncentruje kolem otázky živé filozofické tradice ve slovenských dějinách. Víme, že životem filozofického díla je interpretace, a proto nás přirozeně zajímá, co z toho, co je pečlivě nashromážděno v publikaci, vytvářelo živou nit filozofického myšlení, co z toho přetrvalo do současnosti a co se tradici národního filozofického myšlení může stát. Je zjevné, že dílo Štúra, Kolára, Daxnera, Hodži i dalších tvoří i dnes součást aktuálního filozofování, ať již v pozitivním nebo negativním slova smyslu. Co však je živé z předcházejícího období, co oslovuje i dnešní lidi a umožňuje nalézt klíč k dnešním problémům? Tyto problémy jsou v práci načrtnuty jen letmo a snad v druhém díle — na něj se všichni těšíme — bude tato problematika rozpracována více.

Recenzovaná práce je nepochybně mezníkem ve zpracování dějin slovenské filozofie i sociologie. Má samozřejmě význam především pro slovenského čtenáře. Na druhé straně však i český čtenář si z její četby odnese mnohý užitek, a to jak věcný, tak vyplývající z konfrontace našich dějin s dějinami bratrského národa. Dějiny národa totiž nemohou být poznány jen z nich samých, ale i z jejich konfrontace s dějinami jiných, zejména pak blízkých národů. Slovenští filozofové nám umožnili, abychom studiem vývoje jejich filozofického myšlení mnohé pochopili i o dějinách svých vlastních. Bylo by proto jen spravedlivé, abychom i my brzy poskytli našim slovenským kolegům obdobnou možnost.

Jiří Linhart

Otázky světového názoru jsou trvalým objektem marxistické analýzy. Přesto, že již byly mnohé aspekty marxisticko-leninského světového názoru prozkoumány, existuje ještě celá řada momentů, které potřebují upřesnit a prohloubit. Světonázorová výchova je neoddelitelně spjata s praktickou činností, tvořivou prací ve sféře sociálně ekonomického a kulturního rozvoje socialistické společnosti, a proto má výzkum světového názoru značný praktický význam.

Recenzovaná kniha je výsledkem mnoholeté práce kolektivu katedry filozofie Běloruské státní univerzity v Minsku, vedeného I. I. Žbankovovou. Československému čtenáři jsou dobře známy výsledky výzkumů světonázorové problematiky provedené jinými kolektivy sovětských autorů. Ovšem tyto práce byly ve většině případů věnovány především teoretickým problémům světového názoru, zatímco jeho praktická stránka unikala pozornosti. Uvedená kniha je pozoruhodná a neobvyklá 1) svým metodologickým přístupem, v němž se autoři dostávají za rámec tradičních přístupů, vycházejí z méně užívaných idejí a kategorií dialektického materialismu, které jsou nutné k hlubšímu poznání geneze, zvláštností formování a působení světového názoru jako sociálního jevu; 2) zobrazením bohatého empirického sociologického materiálu, který umožňuje zhodnotit zákonitosti fungování reálného světového názoru socialistické osobnosti, analyzovat sociální podmínky a faktory, které působí na formování a uplatňování světového názoru osobnosti v socialistické společnosti.

Přístup zvolený autory ovlivnil strukturu monografie, která se tematicky člení na dvě části. První je věnována převážně teorii světového názoru, druhá jeho praktickému promítnutí v sociální realitě. První část tvoří kapitoly: *Podstata a struktura marxisticko-leninského světového názoru. Marxisticko-leninský světový názor jako historicky konkrétní forma reálného světového názoru. Předpoklady formování a funkce marxisticko-leninského světového názoru.*

V této části je analyzována a teoreticky zdůvodněna nezbytnost respektovat dosud nedostatečně zkoumané aspekty reálného světového názoru. Podle názoru autorů je v tradičních přístupech k problematice světového názoru dávana přednost jen některým kategoriím a principům marxistické filozofie. To je jednou z příčin nespokojivého rozpracování metodologických základů empirického sociologického výzkumu světového názoru. Jedním z hlavních záměrů autorského kolektivu je proto rozšíření teoretického základu marxistické analýzy světového názoru s využitím dosud opomíjených idejí a principů marxismu, a to s přihlédnutím ke zkušenostem z konkrétního empirického výzkumu.

Autoři zdůrazňují metodologický význam idejí klasiků marxismu-leninismu pro další rozpracování teorie světového názoru. Jde o ideje: 1) o praktické povaze odrazu skutečnosti ve vědomí člověka; 2) o dialektickém charakteru procesu odrazu a jeho výsledku; 3) o principu stranickosti, který zvyrazňuje stranickou, třídní povahu ideologie, filozofie a světového názoru; 4) o vědeckém charakteru dialekticko-materialistického světového názoru. Na základě rozboru typických vymezení světového názoru dokazují potřebu spojení světového názoru, jako integrální charakteristiky člověka, s marxistickým chápáním podstaty člověka, s její sociální, historickou a individuální podmíněností.

Realizace tohoto metodologického požadavku přivedla autory k závěru, že reálný světový názor je organickou jednotou ideálního a materiálního, objektivního a subjektivního, uvědomělého a neuvědomělého, teoretického a praktického. Světový názor vzniká v procesu různorodých vztahů člověka ke skutečnosti. Jsou to například vztahy biologické, fyziologické, poznávací, sociálně praktické, emocionálně psychologické. Reálný světový názor (třídní, mas, jednotlivců) nelze tedy redukovat pouze na jeho teoretické vyjádření. Teoretická (racionální) úroveň světového názoru není totožná se světovým názorem jako celkem. Reálný světový názor je bohatší svým obsahem, odráží reálné vztahy, do nichž vstupuje jedinec, v různých formách a je tedy determinován povahou sociálního systému, jeho vztahy a vlastnostmi.

Můžeme souhlasit s názorem autorů, že k přeměně dialekticko-materialistického světového názoru v přesvědčení pracujících nestačí socializace jedince a ovládnutí teorie. Je zapotřebí napomáhat správnému samostatnému pochopení získané individuální a historické, sociální a třídní zkušenosti a zhodnocení této zkušenosti z hlediska marxisticko-leninských metodologických přístupů.

Reálný světový názor je, podle mínění autorů, odvozen z praktického vztahu člověka ke skutečnosti a je determinován objektivní různorodostí společenských vztahů.

hů, jejich kvalitou a zaměřeností, což určuje sociální charakteristiky člověka, systém jeho hodnot, ideálů, přesvědčení, znalostí, zvyklostí a cílů. Reálný vědecký světový názor mas a jednotlivců, jeho obsah a formy jsou podmíněny formami a obsahem skutečných subjektů, konkrétně historickými a individuálními podmínkami jejich existence. Hlavní funkce vědeckého světového názoru spočívá v orientaci a podněcování tvůrčí činnosti pracujících cestou socialistické a komunistické přestavby společnosti. V rámci reálného světového názoru plní protikladnou společenskou úlohu náboženství jako převrácený obraz světa, který transformuje lidskou podstatu ve fantastickou skutečnost. Náboženský světový názor orientuje tvůrčí činnost člověka do světa iluzí, to jest napomáhá uchování přežitých společenských vztahů.

Autoři monografie konstatují, že celistvost a specifika reálného světového názoru nebyla zatím v marxistické literatuře analyzována. Tento nedostatek lze považovat za překážku bránící celistvému teoretickému odrazu reálných osobností zapojených do konkrétní různorodosti společenských vztahů. Reálný světový názor jako rozporná jednota společenského a individuálního, praktického a teoretického, materiálního a ideálního, objektivního a subjektivního je determinován subjektivními a objektivními podmínkami a současně zákony pracovní, poznávací a revolučně přetvářející činnosti člověka.

Jako jedna ze základních sociálních charakteristik osobnosti plní reálný světový názor následující společenské funkce: stimuluje, systematizuje a reguluje sociální činnost. V souvislosti s tímto tvrzením je pochopitelná snaha autorů odhalit ve struktuře světového názoru komponenty, které jsou nutné k realizaci těchto funkcí. K tomuto účelu je v monografii využit bohatý faktický materiál, získaný sociologií a psychologií osobnosti.

Strukturu světového názoru tvoří: 1) subjektivně osvojené programy sociální činnosti; 2) racionálně vyjádřené zásady; 3) subjektivní odraz, hodnocení a pochopení výsledků sociální činnosti. Je zřejmé, že přístup naznačený v monografii otevírá nové možnosti výzkumu světového názoru, ovšem je třeba upozornit na jeho diskusní charakter a do značné míry otevřenost problematiky struktury světového názoru. Je otázkou, nakolik je opodstatněné vyčlenění právě těchto strukturních prvků v sociálně filozofické analýze světového názoru. Takový rozbor v práci chybí. Pokus autorů o neobvyklou cestu řešení problému však je inspirující.

Bezpochyby zajímavou se jeví analýza historických forem reálného světového názoru: magického, mytologického, filozofického, náboženského, vědecko-materialistického (tj. komunistického). Autoři si plně uvědomují a speciálně analyzují dialektiku historických forem světového názoru ve struktuře duchovního života společnosti, její závislost na specifické praktické i teoretické činnosti jednotlivce, sociální skupiny, třídy, mas. Na základě idejí klasiků marxismu-leninismu formulují dvě teze: 1) reálný světový názor jednotlivce má historickou povahu jak z hlediska ontogeneze, tak i z hlediska uvědomělé reprodukce historických stupňů rozvoje společenských vztahů; 2) reálný světový názor není totožný s jeho teoretickou formou, s třídním světovým názorem vyjádřeným v podobě ideologické teorie. To znamená, že „vztah mezi reálným světovým názorem jednotlivce a reálným světovým názorem jeho sociální skupiny, třídy nebo společnosti nemůže být chápán jako prostý vztah typu „část — celek“. Je třeba mluvit o jejich různorodé a složité dialektické souvislosti“ (s. 91).

Reálný světový názor jednotlivce má své zvláštnosti v závislosti na historickém stupni vývoje společnosti, na tom, do jaké sociální skupiny nebo třídy patří, na individuální zkušenosti a věku jednotlivce. Se vznikem marxismu je poprvé v dějinách vyzdvížena otázka formování vědeckého, objektivně pravdivého, pokrokového světového názoru pracujících. Marxisticko-leninský světový názor vyjadřuje nejpokrokovější filozofické, ekonomické a sociálně politické ideály, odpovídající praxi revolučního přetváření společnosti. Ovšem formování komunistického světového názoru neprobíhá automaticky. Je závislé na povaze různorodé praktické, především pracovní činnosti osobnosti. Proto autoři monografie všestranně zdůvodňují význam kolektivní pracovní činnosti, výchovy, která by orientovala osobnost na tvorivost a poznání.

Důležitým prostředkem formování marxisticko-leninského světového názoru je kritika antikomunistických, nevědeckých světónázorových orientací. K této otázce přistupuje autorský kolektiv z obecnějšího hlediska. Neomezuje se přitom na kritiku idejí, ale ukazuje, že kritika nevědeckého světového názoru by měla zahrnovat i odhalení konkrétních příčin, hledání sociálních prostředků působení na vědomí a způsob života jednotlivce. V tom spatřují hlavní směr formování a upevnění vědeckého světového názoru. Na konkrétním materiálu z dějin marxismu-leninismu dále ukazují, že vznik a vývoj vědeckého světového názoru, jeho funkce v poznání

a praxi jsou odrazem objektivních změn v charakteru praktického, gnozeologického a hodnotového vztahu subjektu a objektu. Při řešení těchto otázek docházeli k novým výsledkům, které z jiného pohledu postihují funkce marxisticko-leninského světového názoru v procesu praktické a teoretické činnosti.

Tato část práce má nejen teoretický, ale také praktický význam, umožňuje přehodnotit doposud existující tradiční přístupy k otázkám světového názoru, ukazuje nové možnosti světónázorové výchovy socialistické osobnosti.

Druhou, převážně empiricky orientovanou část práce, tvoří kapitoly: *Marxisticko-leninský světový názor a masové sociální akce. Úloha socialistické kultury při formování marxisticko-leninského světového názoru osobnosti. Formování vědeckého světového názoru mas jako sociální proces. Řízení procesu formování marxisticko-leninského světového názoru v socialistické společnosti. Ideologický boj a vědecký světový názor.* V této části je zobrazen význam jednotlivých sociálních procesů a jevů při formování marxistického světového názoru. Už samotný přístup autorů má zřejmý praktický význam, protože zobecňuje zkušenosti ze světónázorové výchovy v Bělorusku, odhaluje úlohu jednotlivých společenských jevů v tomto procesu, čímž umožňuje její využití.

Nemůžeme zde podrobně analyzovat všechny determinanty reálného světového názoru socialistické osobnosti v té šíři, jak to činí recenzovaná práce. Zastavíme se pouze u úlohy materiálního života, kultury a vedoucí úlohy komunistické strany.

Pracovní činnost má dvě stránky, je zdrojem přetváření přírody člověkem, ale vystupuje také jako faktor upevňující světónázorové principy a hodnotové orientace člověka. Autoři monografie dokazují, že v podmínkách socialismu má tvořivá a iniciativní práce zásadní význam pro formování komunistického světového názoru osobnosti. Zdůrazňují proto potřebu formování nového myšlení, orientovaného na představbu všech aspektů života společnosti. V této souvislosti se detailně zabývají povahou pracovní iniciativy, ukazují, že světónázorové zásady osobnosti, míra jejího uvědomění a přesvědčení se výrazně podílejí na charakteru vztahu člověka k práci. Formování a vývoj pracovní iniciativy je přímo závislý na osvojení si zásad komunistického světového názoru a naopak. Aktivní zapojení člověka do procesu tvůrčí pracovní činnosti obohacuje jeho duchovní život, poněvadž skutečné duchovní bohatství jednotlivce je závislé na bohatství jeho skutečných společenských vztahů. Různorodost a složitost společenských úkolů podmiňuje růst zájmu o filozofické, politické, sociálně ekonomické poznatky, na jejichž základě se formuje světónázorové přesvědčení. Pracovní iniciativa a komunistický světový názor jsou tedy v dialektické jednotě, navzájem se podmiňují, doplňují a rozvíjejí.

Významným nástrojem formování marxisticko-leninského světového názoru osobnosti je socialistická kultura, která formuje člověka, konstituuje obsah jeho duchovního života. V monografii je proto analyzována právě tato stránka kultury, což představuje určité novum v přístupu k ní, neboť tato stránka kultury zatím nebyla dostatečně pozorně zkoumána. I v tomto smyslu je recenzovaná práce bezpochyby přínosná. Autoři dokazují, že jednotlivé sféry socialistické kultury (filozofie, politická ekonomie, vědecký komunismus, vědecký ateismus, morálka, věda, umění, ekologická a politická kultura) plní — kromě základních funkcí — také funkce světónázorové.

Další významnou myšlenkou této části práce je zdůvodnění úlohy kulturní činnosti při formování člověka, jeho duchovního života. Všestranný vývoj osobnosti vyžaduje osvojení všech typů kultury, a to v procesu zapojení do všech základních typů sociální činnosti. Kulturní činnost se vyvíjí v jednotě svých protikladných stránek: spotřeby kulturních hodnot a jejich vytváření. Oba tyto aspekty jsou nutné pro formování světového názoru, avšak jeho povaha závisí na obsahu spotřebovaných hodnot, na tom, jaké hodnoty si člověk osvojuje a nakolik je jejich uchopení efektivní. V knize je dokazováno, že úloha kultury při formování světového názoru bude vyšší, bude-li doprovázena samostatnou tvořivostí člověka. Rozvoj sociální aktivity člověka, jeho zapojení do tvořivé politické, vědecké, umělecké, technické, pedagogické činnosti je tedy předpokladem formování marxisticko-leninského reálného světového názoru socialistické společnosti.

Zvlášť významnou je ta část knihy, která zkoumá úlohu komunistické strany při formování marxisticko-leninského světového názoru v socialistické společnosti. Vznikající vedoucí úloha strany se projevuje mimořádně zřetelně v procesu formování nového člověka, jeho duchovního profilu. V této souvislosti analyzují autoři specifické charakteristiky strany jako subjektu řízení v procesu formování světového názoru pracujících. Ukazují, že v materiálech XXVII. sjezdu KSSS a dalších stranických materiálech byl stanoven a všestranně odůvodněn rozhodující článek strategie formování nového člověka — výchova pracujících k marxisticko-leninskému

světovému názoru. Protože takový světový názor lze formovat pouze na základě plánovitého působení materiálních a ideologických jevů a procesů, pak „jedinou sociální silou, schopnou usměrňovat všechny tyto procesy v jejich jednotě, v zaměřenosti na člověka, je strana“ (s. 279).

Stranické řízení světónázorové výchovy má svou specifiku. Řídící činnost strany má politický charakter, a proto vychází z vědeckého stanovení cílů a perspektiv rozvoje společnosti. To ovšem znamená, že realizace stranického vedení při výchově člověka je zároveň teoretickým a praktickým řešením světónázorové problematiky. Z toho plyne další zvláštnost stranického řízení — využívání a rozvoj marxisticko-leninské teorie jako teorie a metody revoluční činnosti. V souvislosti s analýzou vedoucí úlohy strany zkoumají autoři monografie metody a prostředky světónázorového působení, hodnotí přínos stranických výborů Běloruska v této oblasti.

Nové teoretické uchopení a bohatý faktografický materiál monografie bude nesporně přínosem pro další rozpracování problematiky světového názoru. Dosažené výsledky mohou být využity při koncipování obsahu a forem světónázorové výchovy, ve výchově a vzdělání. Význam práce nemohou snížit ani některé nedostatky či diskusní charakter některých tvrzení autorů jednotlivých kapitol či světového názoru. Uplatnění interdisciplinárního přístupu — filozofického, sociologického, sociálně psychologického — sice skrývá četná úskalí, na druhé straně však rozšiřuje a obohacuje dosud běžné tradiční pohledy a je výzvou k přiblížení světónázorových studií k specifickým konkrétní sociální realitě.

Nikolaj Demjančuk

Dagmar Demjančuková

A. J. Terechina: Analiz dannyh metodami mnogomernogo škalirovanija (Analýza dat metodami mnohorozměrného škálování)

Moskva, Nauka 1986, 167 s.

Mnohorozměrnému škálování jako jednomu ze současných směrů v analýze dat je v poslední době věnována značná pozornost, a to jak jeho praktickému použití, tak zákonitě i jeho dalšímu vývoji — vytváření nových postupů, zdokonalování teoretických základů apod. Je to zřejmě způsobeno jeho širokou aplikabilitou především v oblasti sociologie, psychologie, ekonomie a dalších společenských věd, ale i v mnoha dalších oblastech.

Metody tohoto typu škálování jsou vhodné pro zpracování různých typů informace. V případě parametrických dat, kdy objekty jsou charakterizovány mnoha veličinami (parametry), umožňují podstatně snížit rozměr prostoru, v němž jsou objekty popsány svými parametry, a navíc, což je většinou hlavním smyslem, znázornit objekty ve tvaru vhodném pro vizuální analýzu jejich struktury. Týkají-li se data podobností nebo těsnosti vazeb mezi objekty, jsou tyto metody vhodné pro konstrukci a vizuální posouzení struktury množiny objektů. Jsou-li data tvořena expertními (subjektivními) odhady, týkajícími se množiny objektů, je možné vedle vizuálního znázornění objektů znázornit takto i experty (subjekty) a získat tak představu o jejich struktuře a o obecných faktorech ovlivňujících rozhodování expertů.

Problematikou mnohorozměrného škálování se zabývá řada příspěvků v časopisech a sbornících, jsou jí věnovány monografie. Je vytvářena řada programů, které existují buď samostatně, nebo jsou včleňovány do obecnějších (statistických) programových systémů, případně tvoří ucelené soubory programů specializované výhradně na toto škálování — například soubor programů MDS(X), jehož uživatelský manuál byl recenzován v Sociologickém časopise 1987, č. 3.

Kniha Terechinové je poměrně útlá, avšak podává velmi široký přehled o problematice. Způsob výkladu jednotlivých metod a postupů je většinou kompromisem mezi jejich přesným popisem a pouhým slovním naznačením postupů. Výklad je na mnoha místech doplňován přesnými vzorci, popřípadě i dílčími algoritmy, rozsah knihy a množství zahrnutých metod však nedovoluje takový způsob popisu, podle něhož by bylo možné bez dalšího konkrétní metody použít. Nicméně práce zřetelně překračuje rámec zběžného informativního přehledu a dovoluje proniknout teoreticky i prakticky hluboko do problematiky. Bohatá bibliografie pak dovoluje zájemcům o konkrétní použití metod získat další informace.

Téma je rozčleněno do úvodu a osmi kapitol, z nichž některé se týkají různých skupin podobných metod, jiné pak shrnují vlastnosti společné všem metodám mnohorozměrného škálování.

V úvodu autorka velmi stručně uvádí sféry využitelnosti, které zahrnují mnohem širší oblasti než psychologii, pro jejíž matematický směr byly tyto metody původně určeny. Speciálně jsou vhodné i pro zkoumání sociologických dat.

První kapitola obsahuje některé obecné principy metod mnohorozměrného škálování. Nejprve je charakterizována tradiční úloha z této oblasti, kdy je předmětem zkoumání soubor stimulů (resp. objektů), jejichž podobnosti nebo rozdílnosti jsou nějakým způsobem ohodnoceny, a úkolem je stanovit několik málo (k) faktorů, které v rozhodující míře ovlivňují podobnosti i rozdílnosti stimulů (objektů), přisoudit každému z nich jisté hodnoty faktorů a vizuálně zobrazit stimuly v k -rozměrném faktorovém prostoru tak, aby vzdálenosti mezi nimi v jistém smyslu co nejlépe souhlasily s předem oceněnými rozdílnostmi stimulů(1). Obecně čím více se stanoví faktorů, tím bude výsledné řešení přesnější, ale tím méně bude přehledné. Je zde třeba zdůraznit (a v knize je to na více místech uvedeno), že mnohorozměrné škálování poskytne formální výsledek, který často nelze považovat za konečný bez náležité analýzy a interpretace provedené specialistou obeznámem s předmětem výzkumu.

Dále jsou v této obecné kapitole charakterizovány možné typy vstupních dat (vedle párových rozdílností stimulů to mohou být i jiné charakteristiky(1)) a některé formální předpoklady. Modely škálování jsou rozděleny na dva základní typy — distanční modely, v nichž zadané rozdílnosti mezi stimuly přibližně odpovídají Euklidovským vzdálenostem bodů — představitelů stimulů ve výsledné konfiguraci, a modely vektorové, kde zadané podobnosti mezi stimuly přibližně odpovídají skalárním součinům vektorů, jdoucích z počátku souřadnic do bodů-stimulů. Kromě tohoto rozlišení je možné definovat i dva základní typy těchto metod — metody metrické, kdy vzdálenosti mezi body-stimuly ve výsledné konfiguraci aproximují přímo původní párové rozdílnosti, a metody nemetrické (podle autorky vhodněji nazývané monotónní), kdy výsledné vzdálenosti jsou pouze monotónní funkcí rozdílností. Vedle uvedených dvou základních typů metod existuje ovšem ještě řada dalších.

Druhá kapitola se zabývá dvěma lineárními metrickými metodami, kdy závislost mezi výslednými vzdálenostmi a zadanými rozdílnostmi je lineární. Jde především o klasickou Torgersonovu metodu hlavních komponent, je pojednáno rovněž o možnosti řešení problému aditivní konstanty pro případy, kdy zadané rozdílnosti nemají vlastnosti vzdáleností. Není zde (ani jinde v knize) zmínka o celé třídě poměrně rozšířených lineárních metrických metod založených na iteračních postupech zcela analogických nemetrickým metodám Sheparda, Kruskala a Guttmana, popsaných v kapitole 4, v nichž je obecná monotónní funkce nahrazena obecnou lineární funkcí. Jako příklady použití Torgersonovy metody jsou uvedeny analýza struktury barevných stimulů a klasifikace psychologických testů školáků.

Ve *třetí kapitole* se popisují principy nelineárních metrických metod. Jde jednak o případy, kdy funkce spojující vzdálenosti stimulů ve výsledné konfiguraci a původní rozdílnosti je určena konkrétním nelineárním typem (např. kvadratickým), jednak o případy, kdy se tato funkce předpokládá jako obecně nelineární, ale spojitá, a kdy jsou malé rozdílnosti zobrazeny poměrně přesně, zatímco velké méně přesně. Jsou zde popsány tři příklady použití těchto metod — vizuální zobrazení struktury výzkumných témat vědeckovýzkumného ústavu, analýza z oblasti morfologie jazyka (ruštiny) a zobrazení struktury vazeb mezi odvětvími ekonomiky na základě meziodvětvových dodávek.

Čtvrtá kapitola, nazvaná *Metrické škálování nemetrických dat*, se zabývá zřejmě nejpoužívanější skupinou — metodami nemetrickými, jejichž cílem je najít konfiguraci bodů-stimulů, která by co nejlépe odpovídala zadaným datům co do pořadí (uspořádání) párových rozdílností stimulů, resp. pořadí vzdáleností jejich bodových reprezentantů ve výsledné konfiguraci. Ze vstupních dat — párových rozdílností — se tedy využívá pouze ordinální informace a stačí zadávat (odhadovat) pouze pořadí těchto rozdílností. Ač by se na první pohled mohlo zdát, že výsledky získané těmito metodami nebudou tak kvalitní jako výsledky metrických metod, opak je často pravdou a již sama jejich obliba svědčí o jejich přednostech. Jako vysvětlení mnohdy lépe nebo alespoň stejně dobře použitelných výsledků nemetrických metod se uvádí fakt, že i když je vstupní informace o párových rozdílnostech stimulů pouze ordinální, podmínka na dané uspořádání rozdílností každé z dvojic stimulů (jde obecně o symetrickou matici rozdílností n stimulů, a tedy o uspořádání celkem $n(n-1)/2$

(1) Poněkud podrobněji jsou obecné i některé speciální charakteristiky metod mnohorozměrného škálování popsány ve zmíněné recenzi manuálu souboru programů MDS(X).

různých veličin) svazuje výslednou konfiguraci v prostoru velmi silně. Protože je řešení při jasném požadavku na co nejmenší počet faktorů (dimenzí) výsledné konfigurace pro metrické i nemetrické metody stejné pouze přibližné, může být kvalita obou postupů srovnatelná.

V této kapitole se nejprve popisuje první vytvořená nemetrická metoda pocházející od Sheparda, a dále poměrně podrobně dvě nejdůležitější iterační metody tohoto typu — Kruskalova a Guttmanova. Kromě těchto základních nemetrických metod popisuje autorka ještě další, založené na poněkud jiných postupech — Johnsonovu metodu, dále metodu pro škálování kategorizovaných ordinálních a nominálních dat (párových rozdílností) a metody Coombse a Holmana, v nichž i výsledná konfigurace má pouze ordinální škály. Zajímavý samostatný odstavec je věnován již zmíněné otázce převodu ordinální informace na informaci metrickou (tento převod se provádí téměř ve všech uvedených nemetrických metodách) a některým problémům s tím spojeným (degenerace řešení).

Jako příklady užití nemetrických metod jsou popsány tvorba geografických map na základě odhadu vzdáleností mezi městy nebo na základě pouhých údajů o sousedství okresů, dále pak konstrukce sférického modelu barevného vnímání na základě výroků o rozdílnostech jednotlivých barev, a konečně výzkum sémantiky názvů barev na základě subjektivní kategorizace těchto názvů.

Nejrozsáhlejší je kapitola pátá, *Analýza informace získané od několika expertů*. Název vystihuje pouze hlavní (a původní) účel skupiny metod v ní popisovaných. Ve skutečnosti jde o situaci, kdy je zadáno několik matic párových rozdílností stimulů, a to například každá od jiného subjektu, nebo též každá určená v jiném časovém okamžiku, za jiných podmínek apod. Tyto metody umožňují nejen vizuálně zobrazit (tak jako metody předešlé) strukturu souboru stimulů, ale současně (v jiné konfiguraci) zobrazit i strukturu souboru subjektů, ev. odhalit hlavní faktory, jimiž se subjekty při svých výrocích o stimulech (objektech) řídily. Výsledkem je tedy jednak prostor stimulů, jednak prostor subjektů.

Postup řešení těchto situací metodami mnohorozměrného škálování je v kapitole popsán poměrně podrobně, stejně jako klasická iterační metoda tohoto typu pocházející od Carrolla a Changa. Dále si zde autorka všímá možnosti přesného algebraického řešení v některých teoretických případech pomocí Schonemannova postupu a některých metod, obdobných metodám z kapitol 3 a 4, speciálně metod nelineárních, nemetrických, metody pro nominální data a metod, jejichž výsledkem jsou konfigurace s pouze ordinálními nebo nominálními škálami.

Šíři tematiky této kapitoly odpovídá i množství uvedených příkladů. Jde o konstrukci rozhodovacího modelu na příkladu subjektivního hodnocení podobnosti kreseb, analýzu sluchových vjemů různých skupin obyvatelstva, analýzu struktury šachových pozic a zároveň struktury hodnotitelů těchto pozic, a konečně o analýzu sociální orientace studentů, kdy na základě jejich subjektivního hodnocení textů popisujících různé situace je nalezena jak struktura textů (situací), tak struktura studentů — hodnotitelů.

Šestá kapitola má charakter odlišný od většiny ostatních — nepopisuje žádné metody mnohorozměrného škálování, ale všímá si důležitých obecných otázek spojených spíše s praktickým používáním těchto metod. Stručná informace je zde podána o možnostech použití metod pro neúplná data a pro data, která z různých příčin tvoří nesymetrickou matici párových rozdílností. Podrobněji jsou popsány různé způsoby určování rozměrnosti výsledné konfigurace, tj. počtu faktorů, resp. různých os, které postačují k vyhovujícímu znázornění struktury dat (některé metody určují tuto rozměrnost automaticky v průběhu řešení, např. Shepardova nemetrická metoda, téměř všechny ostatní však předpokládají stanovení rozměrnosti předem a právě tento problém je popisován). Pozornost je věnována i otázce správného posouzení úrovně škály (intervalová, ordinální, nominální) vstupních dat. Poměrně obsáhlá a zajímavá je část porovnávací metrické a nemetrické metody z hlediska výpočetní náročnosti a kvality řešení a část týkající se vážného problému, totiž reálné možnosti, že získané řešení je pouze lokálně, nikoli globálně nejlepší.

Dále je v této kapitole zmíněna možnost použití uvedených metod pro ověřování strukturních hypotéz o souboru stimulů a možnost zahrnutí různých apriorních omezení do výpočtů. Nakonec je stručně popsáno i použití seskupovací analýzy jako prostředku pro interpretaci výsledků řešení.

Šedmé kapitole se týká velmi důležitých modelů analýzy preferencí a zdá se být vzhledem k významu těchto modelů až příliš stručná. V analýze preferencí jsou vstupními daty různými subjekty ohodnocené preference daných stimulů (objektů), každý subjekt tedy relativně ohodnotí pouze stimuly samé, nikoli všechny jejich párové rozdílnosti. Výsledkem metod mnohorozměrného škálování je pak konfigu-

race, v níž jsou *současné* znázorněny jak stimuly, tak subjekty. V knize jsou v podstatě pouze přehledově zachyceny různé typy metod analýzy preferencí — metody vnější, kdy konfigurace stimulů je zadána předem a v ní se při řešení umísťují subjekty, a metody vnitřní, kdy je předmětem řešení konfigurace stimulů i subjektů. Jen velmi stručně je rovněž naznačena podstata různých metod, v nichž stimuly jsou vždy představovány body; subjekty pak v závislosti na typu metody buď svými ideálními body, přímkami či vektory. Původní hodnoty subjektivních preferencí odpovídají v různých metodách buď vzdálenostem bodů-stimulů od ideálních bodů (přímek) subjektů, nebo projekcím bodů-stimulů na příslušné vektory subjektů. Skály ve výsledných konfiguracích mohou být opět metrické, ordinální či nominální.

Podrobněji je popsán (spíše jako zajímavá aplikace metod analýzy preferencí) postup při škálování a určení významnosti jednotlivých nečíselných parametrů množiny různých alternativ na základě subjektivně stanovených preferencí těchto alternativ. Jako příklad užití myšlenky monotónní aproximace (snad ani nepatřící do oblasti analýzy preferencí) je uveden způsob automatického stanovení diagnózy podle zadaných nečíselných (ordinálních nebo nominálních) příznaků na základě znalosti předchozích diagnóz.

V krátké *poslední kapitole* je uvedena velmi zajímavá možnost použití základních metod mnohorozměrného škálování při zobrazení struktury znalostí z určitého oboru, osvojených daným subjektem. Subjekt hodnotí podobnosti nebo rozdílnosti základních pojmů z oboru a na základě těchto hodnocení se konstruuje tzv. sémantický prostor subjektu, v němž jsou základní pojmy znázorněny například body a určují strukturu znalostí subjektu. Získané struktury znalostí by bylo možno používat mimo jiné při posuzování vědomostí studentů nebo pracovníků: sémantický prostor specialistů v oboru by měl zpravidla méně dimenzí, základní pojmy by byly lépe strukturovány než například u začátečníků. Toto zobrazení struktury znalostí je v knize dokumentováno na příkladech schémat struktury znalostí o programovacím jazyku FORTRAN, o obecné fyzice a dokonce o samotných metodách mnohorozměrného škálování. Závěrečný odstavec shrnuje některé vlastnosti metod mnohorozměrného škálování a dává praktická doporučení pro jejich používání.

Celkově lze recenzovanou knihu hodnotit jako velmi užitečný přehled zahrnující stručný výklad podstaty metod mnohorozměrného škálování a příslušných algoritmů, podmínky a způsoby jejich použití a další potřebné informace. Kniha je vhodná spíše pro zájemce již částečně s touto problematikou obeznámené, těm zřejmě značně rozšíří a prohloubí znalosti v tomto směru. Pro ty, kteří se s danou oblastí analýzy dat dosud nesetkali, může sloužit pro získání hrubého přehledu o studované látce. Pro začátečníky lze spíše doporučit například u nás dostupnou knihu U. L. Davisova, *Multidimensional Scaling* (Wiley 1983), kde je sice popsáno mnohem méně metod, zato však podrobněji.

Kladem recenzované knihy je velké množství poměrně podrobně popsaných praktických příkladů použití metod (je u nich však posáno vždy jen zadání úlohy a konkrétní výsledky, nikoli postup řešení). Naopak jako nedostatek je možno hodnotit neúměrnou stručností kapitoly týkající se důležité skupiny metod analýzy preferencí.

V poslední době bylo recenzováno několik titulů z této oblasti. Odpovídá to důležitosti problematiky a rostoucímu zájmu o ni ve světě. Pro každého, kdo pracuje v oblasti analýzy dat, bude jistě užitečné důkladně se s touto skupinou metod seznámit, použít ji na několika praktických příkladech a rozšířit si tak rejstřík možných metod pro zpracování dat. Je samozřejmé, že metody mnohorozměrného škálování neodhalí strukturu souboru dat, který žádnou strukturu nemá, rovněž ji mnohdy neodhalí, i když reálně existuje, v mnoha případech však poskytně výsledky, které přinesou o datech nové informace. Struktura dat zjištěná těmito metodami je, jak autorka knihy správně uvádí, mnohdy zdánlivě triviální, řešitel se zdá, že ji mohl lehce odhalit bez výpočtů, praxe však ukazuje, že řešitel takovou úlohu sám „ručně“, bez výpočtů, zpravidla nevyřeší a jestliže ano, je její řešení pouze v poloze tušení, hypotézy, kterou výpočet potvrzuje a vyjadřuje ji v jasné a názorné formě.

Jiří Pavlík

Dvě knihy /o základech mnohorozměrného škálování

A. P. M. Coxon: The User's Guide to Multidimensional Scaling with Special Reference to MDS(X) (Uživatelský průvodce mnohorozměrným škálováním se zvláštním odkazem na MDS(X))

London, Heinemann Educational Books 1982, XII + 271 s.

P. M. Davies — A. P. M. Coxon (eds): Key Texts in Multidimensional Scaling (Klíčové texty v mnohorozměrném škálování)

London, Heinemann Educational Books 1982, XX + 349 s.

Mnohorozměrné škálování patří již dlouhou dobu neodmyslitelně k metodologii a metodice analýzy dat ve společenských vědách. U nás je používáno v sociologii a ve výzkumu veřejného mínění po více než deset let. Z bohatých možností výběru modelu a typů vstupních dat i výstupních forem je však využívána jen nepatrná část. Velké bohatství možností nabízí programový systém MDS(X), o němž pojednala recenze J. Pavlíka (Sociologický časopis 1987, č. 3, s. 303). Recenze obsahovala též popis modelů, které jsou pomocí tohoto systému aplikovatelné.

Experimentování s modely MDS(X) potvrzuje, že metodika zasluhuje uplatnění v plné šíři. Její závažnost pro praxi poznávacího procesu, její analytické možnosti i její přínos k formám výstupů jsou indikovány nejen stálým rozvojem a neustále se objevujícími zdokonaleními, modifikacemi, novými modely, ale i množstvím aplikací v odborné literatuře světové vědy.

Obě recenzované knihy kladou důraz na *nemetrické* metody, tj. takové postupy, které je možno také charakterizovat jako neparametrickou (pořadovou) analogii u nás známých a používaných metod klasického mnohorozměrného škálování (DISTAN), faktorové analýzy, metody hlavních komponent, korespondenční analýzy, metody LINDA apod. „Nemetrické“ znamená, že číselné hodnoty vstupů jsou brány jako relativní, resp. pořadové, že se s nimi nepracuje absolutně ve významu číselných vzdáleností s vlastnostmi metriky. Tak na vstupu mohou být použity různé koeficienty asociace, korelace či podobnosti, které přímo do klasické vícerozměrné statistické analýzy vstoupit nemohou, nebo koeficienty, které sice metrické vlastnosti mají, ale výzkumník nechce v daném případě riskovat nedostatky přístupu nejmenších čtverců či dalších klasických předpokladů. Smyslem mnohorozměrného škálování je (a) metrize, (b) grafická podoba výsledků, (c) redukce informace, (d) extrakce latentních proměnných (faktorů).

Přínos obou knih je nesporný. Uživatelská příručka A. P. M. Coxona ukazuje přehledně na stav teorie, metodologie a postupů, který odpovídá začátku a první polovině osmdesátých let v tomto oboru. Je to kompendium pojmů a metod. Uživateli je postupně veden dnes již obsáhlým a poněkud nepřehledným, v časopisecké literatuře existujícím labyrintem postupů a modelů. Autor systematicky, krok po kroku, zdánlivý chaos metodologie mnohorozměrného škálování rozptýluje. Tak dostává čtenář jednak přehled o principech a modelech, jednak je veden ke správnému výběru metody — a tím ovšem také ke správné interpretaci výsledných výstupů. U nás byla, právě pro rozptýlenost, nejednotnost a nepřehlednost časopiseckých publikací, aplikována de facto pouze metoda SSA (Smallest Space Analysis) převádějící libovolné míry podobnosti (nepodobnosti) do metrických vztahů eukleidovské roviny nebo prostoru. Coxonova kniha je vhodným úvodem, který může k překonání této bariéry přispět. Je plná názorných schémat, tabulek, přehledů, obrázků, které slouží jako shrnutí, ilustrace, ale také jako kroky v rozhodování o volbě metody. To samo je dosti k tomu, aby se monografie zařadila mezi úspěšné metodologické tituly. Tím spíše, že jako její paralela existuje užitečný a souhrnný systém programů MDS(X), který nabídku knihy realizuje (viz výše uvedenou recenzi J. Pavlíka). Nejde tedy pouze o abstraktní látku, ale o praktické možnosti. Obsah je tvořen osmi kapitolami:

1. Úvod do mnohorozměrného škálování
2. Data: míry podobnosti a nepodobnosti
3. Škálování: základní nemetrický distanční model
4. Interpretace konfigurací
5. Charakteristiky MDS modelů
6. Programy pro analýzu dvourozměrných tabulek dat
7. Třírozměrné a další rozšíření základního modelu
8. Vývoj v MDS

Knihou není přehlcena technickými detaily, ale podává plnou informaci o matematických principech modelů. Algoritmy jsou popsány verbálně, pomocí schémat

výpočetních kroků a pomocí příkladů, které na ukázkách předvádějí iterační změny. Kniha tak slouží zároveň jako úvod do teorie mnohorozměrného škálování i pro vážnější zájemce o matematickou stránku. Dalším kladným rysem této monografie jsou vhodně vybrané příklady z publikované odborné literatury (některé z vlastní vědecké práce autora), které jsou podrobně rozebírány.

Mnohorozměrné škálování vychází z psychometrických teorií a dodnes je jeho terminologie zatížena terminologií vzniku a tím, že jeho vývoj probíhá především na stránkách psychometrických periodik. Je také různá u různých metod. Autor se této tradice drží, přebírá terminologii v konzistenci s ostatní literaturou, sjednocuje ji (i když ne s plným úspěchem) a i tím přispívá k odstraňování jedné z bariér porozumění u širokého okruhu zájemců o metodu. Psychometrická terminologie však sama o sobě takovou bariérou je (mezi uživateli mimo psychologii). Formulace v termínech stimulů, subjektů, skupin apod. věc zatemňuje spíše než ji pomáhá (na rozdíl od autorova názoru a záměru, jak vyplývá z poznámky na s. 190).

Zvládnutí jednotlivých metod může být nespecialistům ulehčena především ne-neutrální a sjednocenou terminologií (nejlépe matematické statistiky a jazyka velkých programových systémů). Vždyť aplikace v sociologii, geografii, biologii, ekonomii nemají s původním psychologickým modelem nic společného (jde o období vývoje faktorové analýzy). Jsem přesvědčen, že rozvoj metodologie mnohorozměrného škálování dosáhl takového stupně, že je třeba k takovému kroku již přistoupit a uživatelům maximálně zjednodušit situaci. Alespoň v české a slovenské terminologii bychom se měli přímému převodu psychometrických termínů vyhnout.

Druhý svazek je sborníkem statí, redigovaný P. M. Daviesem a A. P. M. Coxem. Je to „čítanka“ (reader) v metodách mnohorozměrného škálování, sborník sedmnácti závažných, dnes většinou již klasických článků, v nichž myšlenky, modely a algoritmy vznikaly, byly rozvíjeny a aplikovány. Výběr a kompozice takových čítanek v oboru je vždy subjektivní, je vždy obtížné vybrat 15–20 statí ze sbírek, které byly publikovány. Metodologie škálování se rozvíjí přibližně 20–25 let, za nejdůležitější momenty lze považovat asi práce P. N. Sheparda z roku 1962 (*Psychometrika* 27, s. 125–139, 219–248), myšlenkově bohatou monografii C. Coombse: *Theory of Data* (N. Y., J. Wiley) z roku 1964 a souběžné práce J. B. Kruskala v téže roce (*Psychometrika* 29, s. 1–27, 115–129; obě jsou ve sborníku přetištěny). Od tohoto přelomu se objevilo velké množství teoretických, metodologických i aplikačních prací. Proto sestavení sborníku není snadnou záležitostí; vyžaduje hlubokou i širokou znalost rozptýlené literatury, celkových výsledků oboru v jeho různých vývojových směrech a současné trendy v nich. Zde se podařilo sestavit velmi užitečný sborník obsahující to nejdůležitější a nejzákladnější. Jsou tu zařazeny přehledové články i práce uvádějící ve své době originální a nové prvky vyvíjené teorie. Jsou to práce o metodě i interpretaci.

Sborník je rozdělen na pět částí:

- I. Orientace
- II. Základní model
- III. Interpretace
- IV. Třetí rozměr
- V. Nový vývoj

Obě knihy tvoří jeden celek, ač každá má svůj vlastní samostatný význam. Výtečně se doplňují, klíčové texty jsou doplnkem monografie *Uživatelský průvodce*. Třetí součástí celku je programový systém MDS(X) se svým manuálem.

Knihy shrnují základy, a proto jejich platnost a užitečnost pro čtenáře v aplikačních oborech není nijak časově omezena. Postupně budou překonány části *Nový vývoj*, které jsou ovšem časově podmíněny. Oba svazky mohou doporučit ke studiu. A jelikož je načase, aby noví adepti sociologické profese dostávali metodologické vzdělání podle vývoje oboru ve světě, bylo by vhodné, aby obě knihy byly využity ve výuce.

Poznamenejme, že programy mnohorozměrného škálování se stávají součástí statistických systémů pro personální počítače již ve velmi brzkém stupni jejich vývoje, dříve než metody seskupování, log-lineárních modelů, mnohorozměrné analýzy rozptylu apod. To nejen ukazuje na požadavky ze strany kupujících (programy uvedeného typu vznikají na komerčním základě, a proto pořadí při jejich vybavování není v žádném případě nahodilé), ale také zpětně dále přispívá k rychlému rozšíření. Metodika mnohorozměrného škálování ve velkých systémech pro společenskou vědu je již dnes samozřejmostí (viz procedura ALTAB v SPSSX). I pro sociologii platí, že se musí dostat na úroveň světové vědy — k tomu musí používat nejvyšších prostředků a nejnovější metodologie.

Jan Řehák

Viktimologie — obor zasluhující pozornost

Jedním z významných podoborů kriminologie je viktimologie. Tomuto novému oboru je přikládán velký význam i v SSSR, kde se začal rozvíjet v polovině šedesátých let. Jeho vznik je ovšem spojován s rokem 1948, kdy Hans Hentig napsal knihu *The Criminal and his victim* (New Haven, Yale Univ. Press).

Této problematice se věnuje již řada autorů, jako P. S. Dagel, S. S. Ostroumov, L. V. Frank, A. N. Krasikov, V. J. Rybalskaja, V. S. Minskaja a další. První mezinárodní časopis věnující se viktimologii vyšel v roce 1971.

Oč ve viktimologii jde? Původním cílem bylo studovat pouze podíl („vinu“) poškozeného na trestném činu a vyvozovat z toho závěry pro jeho předcházení. Praxe opakovaně ukázala a přináší denodenně nové příklady toho, jak neopatrnost obětí nebo její provokace přispívá k trestnému činu: občan se před druhými v restauraci chlubí svými penězi, načež je přepaden a oloupen. Dítě jde důvěřivě s neznámým mužem a stává se obětí pohlavního zneužití. Žena požívá alkohol s cizí osobou nebo jde večer po málo frekventované ulici a je znásilněna. Otevřená okna v přízemí přímo lákají potenciální zloděje. Výsměch může vyprovokovat napadení. Někteří lidé se pro svou naivitu, neobeztetnost a důvěřivost častěji než jiní stávají předmětem útoku ze strany jiných osob. Mluví se pak o „viktimogenní deformaci jejich osobnosti“, resp. o „kriminogenně viktimogenním“ charakteru některých poškozených. Jde tedy o to, zobecňovat poznatky z mnoha trestních případů a využívat jich potom ve vysvětlovacích akcích a v prevenci trestné činnosti vůbec.

K většímu rozvoji viktimologie došlo zejména v sedmdesátých letech, kdy si tento obor předsevzal cíl nejen studovat podíl obětí na trestném činu (tak jak tomu bylo převážně do poloviny sedmdesátých let), ale hlavně poskytovat viktimizovaným osobám (tj. poškozeným, jimž trestný čin způsobil psychické trauma nebo jinou psychickou újmu) individuální pomoc.

Jednalo se původně o hnutí žen, které se staly obětí znásilnění. Cílem bylo pomáhat obětem útoku překlenout obtížné období následující krátce po trestném činu, který poškozenou ve vlastních očích i v očích veřejnosti zahanbil a vyvolal v ní pocit vlastní viny, a pomoci jí vymanit se z „uvěznění“ ve vlastním strachu a v pochybování o sobě samé. Jinými slovy — smyslem bylo a je napravovat škodu a stigmatizaci způsobenou viktimizací. V pozadí ušlechtilé motivace byla a je rovněž skutečnost, že veřejnost je až překvapivě často přesvědčena o tom, že při trošce opatrnosti by nikdy ke spáchání trestného činu nemuselo dojít.

Viktimologie studuje vnitřní svět poškozených, jejich pocity bolesti a také cesty, jak jim pomoci. Lidé ani jejich nejbližší příbuzní nejsou psychicky na realitu zločinu připraveni. Stanou-li se pak jeho obětí, vyvolává to nejen u nich samých hanbu a pocity slabosti, ale často to má za následek vážně narušené intimní a jiné mezilidské vztahy. Jen málokdo si dovede představit obtížnost postkriminální adaptace poškozeného. Přitom se nejedná o malé počty postižených. A navíc mezi ně musíme řadit jak přímé oběti, tak psychicky trpící rodinné příslušníky.

Zvládání „nárazových reakcí“ způsobených zločinem je u různých obětí a různých zločinů rozdílné. Někteří lidé jsou s to první otřes překlenout a teprve po určité době se projeví vnitřní zmatek a dezorganizace. Jiní jsou v šoku od počátku, jsou doslova omráčeni, dezorientováni a fyzicky naprosto vyčerpaní. Počáteční „náraz“ trvá několik hodin, ale někdy i více dnů. Hodně záleží na přístupu okolí a vyšetřujících orgánů. Prožívaný stav zhoršuje často netečnost bezpečnostních orgánů orientujících se jenom na pachatele, nikoli však zároveň na morální, osobní pomoc poškozenému. Po stadiu „nárazu“ nastupuje fáze postupného uvolňování krizových reakcí. Je to doba boje s prožívanými pocity, kdy napětí střídavě ustupuje, aby se zase vrátilo. Při tomto vnitřním zápase velmi záleží na rodinných příslušnících a přátelích. Oběti hodně pomáhá, když se s někým, kdo ji důvěrně zná, může o své pocity podělit. Náзор doporučovaný některými lidmi, že je nejlépe o věci nemluvit (což údajně nejspolehlivěji vede k zapomenutí), je odborníky považován za nesprávný. Na místě je naopak ventilace pocitů spolu s projevením důvěry a s neobviňováním.

Psychická rána způsobená pachatelem může mít různé projevy a následky. Jde především o různé formy fobického strachu, například z určitého prostředí, situací nebo osob, které připomínají zločin. Dalším možným projevem myšlenkového světa

obětí je sebeobviňování. Poškozený si přisuzuje vinu na trestném činu proto, že něco opomněl či byl neopatrný. Některé oběti se zase uchylují k jakési „léčebné, retribuční fantazii“, při níž si vytvářejí vlastní vnitřní představu o tom, jak se pachatelé pomstí. Jiní nejsou dlouho s to vymanit se z prožité rány, neustále si událost připomínají a trpí syndromem posttraumatického stresu. Pronásleduje je pocit izolovanosti od nejbližších a také od ostatního světa a ztrácejí zájem na obvyklé aktivitě.

Proto je tak důležité zobecňovat poznatky o situacích, za nichž k trestným činům dochází, a seznamovat s nimi veřejnost — varovat ji. Redukce pravděpodobnostních faktorů cestou zvýšené opatrnosti, spolu s překonáváním naivity, neznalosti a neinformovanosti občanů neodstraní zdaleka všechny zločiny, může však snížit jejich statistickou pravděpodobnost.

Viktimologie tak na základě rozboru mnoha trestních případů dospívá k řadě doporučení směřujících jednak ke zmenšení objemu trestných činů a jednak k ochraně poškozených.

Karel Víték

Informace o dvou vědeckých akcích k aktuálním otázkám života mladé generace

V rámci plánu práce Výzkumného výboru 34 *Sociologie mládeže* mezinárodní sociologické asociace (ISA) (1) se ve dnech 9.—12. 6. 1988 konala v Praze mezinárodní konference, jejímž ústředním tématem byly otázky *sociálního rozvoje mládeže a její perspektivy*. Zúčastnili se jí představitelé sociologie mládeže ze socialistických i kapitalistických zemí, včetně předsedy a některých dalších členů vedení uvedeného výboru.

Pořadatelé konference byla Československá sociologická společnost, Ústav marxismu-leninismu Univerzity Karlovy spolu s Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV a Vědeckovýzkumným střediskem ÚV SSM. Kromě československých účastníků byli přítomni zástupci BLR, MLR, NDR, PLR, SSSR, Nizozemí, NSR, Rakouska, Švédska a Velké Británie.

Jednání bylo soustředěno ke třem tematickým blokům:

1. Úloha a postavení mládeže ve společnosti

Obecně orientované příspěvky k současným úkolům mládeže v jednotlivých společenských systémech, k možnostem jejího budoucího sociálního rozvoje, doplnění některými konkrétními přístupy k řešení aktuálních problémů spojených s postavením mládeže ve společnosti.

2. Hodnoty práce a vzdělání v podmínkách vědeckotechnického rozvoje

Množství přihlášených příspěvků ukázalo, jak jsou otázky vzdělání a práce široce diskutovány sociology všech zúčastněných zemí.

3. Volný čas jako faktor rozvoje osobnosti mladého člověka

Příspěvky spíše konkrétnější povahy, s řadou empirických údajů.

Konferenci zahájil úvodním slovem člen korespondent prof. Jaroslav Kohout (Vysoká škola ekonomická, Praha). Jménem Československé sociologické společnosti přivítal účastníky a podal stručnou informaci o práci sociologické společnosti, speciálně o práci sekce sociologie mládeže. Vlastní jednání konference se pak zaměřilo k tématu *Úloha a postavení mládeže ve společnosti*. Řídil je Jürgen Hartmann z univerzity v Uppsale, předseda Výzkumného výboru 34.

Jako první vystoupil prof. Peter Emil Mitev z Ústavu vědeckých výzkumů mládeže v Sofii. Ve svém příspěvku *Protikladné tendence v postavení mládeže ve společnosti* se soustředil na analýzu postavení bulharské mládeže v období před počátkem přestavby a nyní. Zdůraznil, že společenská situace v sedmdesátých letech vedla k určitému konzervatismu. Práce mládežnické organizace trpěla konformismem a formalismem. Mládež se ocitla v závislé situaci, v níž nemohla samostatně řešit své životní problémy. Nyní, v důsledku nových revolučních procesů, dochází, jak uvedl P. Mitev, k přehodnocení situace mladých. Mládež v BLR si uvědomuje nové okolnosti, avšak přechod k novým generačním vztahům nebude jednoduchý. P. Mitev ilustroval prezentované závěry na konkrétních datech z mnoha sociologických výzkumů, která mimo jiné vypovídala o jistých rozporech v reflexi procesů přestavby ve vědomí mladých lidí.

(1) V Československu byly do této doby uspořádány jen dvě konference spojené se zasedáním některého z Výzkumných výborů ISA. Byly to akce uspořádané Výzkumným výborem 13 „Sociologie volného času“ a Výzkumným výborem 27 „Sociologie sportu“.

Petr Sak (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) se ve svém referátu *Osobnost, mládež, společnost — rozvoj a perspektivy* zabýval v obecnější poloze novými společenskými podmínkami rozvoje mládeže vznikajícími v procesu přestavby společnosti v socialistických zemích. Zatímco dřívější byrokratizace a formalizace společenského života vedly k „erozi“ společenských subjektů, současné obnovení společenské dynamiky posiluje význam těch společenských subjektů, které objektivně mají předpoklady výrazné se podílet na sociální změně. Autor zdůraznil, že k nim patří především mládež jako subjekt s mimořádnou dynamikou své proměny.

Vzhledem ke kontinuitě vědomí a aktivit mládeže jsou podle autora v současnosti zakládány subjektivní předpoklady společenského vývoje v prvních desetiletích příštího století. P. Sak se zabýval i otázkami sociální distance mezi generacemi, která podle něho bude vyplývat i z odlišné schopnosti pracovat s výpočetní technikou.

V následujícím příspěvku *Sociální podmínky rozvoje mládeže* se Laszló Boros z Ústavu politických věd v Budapešti zabýval socializací jako ústředním sociálním procesem utvářejícím mladého člověka v období od 14 do 30 let. Charakterizoval ji především jako proces vytváření a přenášení hodnot, v němž se uplatňují generační hlediska. Je ovlivňována ekonomickými procesy, jejichž důsledkem jsou různé stupně ekonomické závislosti mladého člověka. L. Boros dále hovořil o vlivu školského systému. Uvedl, že v MLR se situace v oblasti vzdělávání zhoršuje. Existující rozdíly v možnostech vzdělání vedou ke značným sociálním diferencím, což posiluje distanci mezi společenskými a individuálními hodnotami. Závěrem se autor zabýval úlohou rodiny, kterou i pro některé rozpornosti považuje za nejvýraznější faktor socializace.

Tematicky vhodně navázal Ladislav Macháček (Ústav filozofie a sociologie, Bratislava) příspěvkem věnovaným *problémům orientace mládeže na manželství a rodičovství v ČSSR*. Uvedl, že v současné československé rodině se objevují některé velice závažné tendence — snižuje se počet členů rodiny a zvyšuje se počet neúplných rodin. Bude nutné vypracovat novou koncepci rodinné výchovy, k níž musí svými poznatky přispět vědeckovýzkumná fronta. Z hlediska sociologie vystupují do popředí problémy předčasného manželství, umělého přerušování těhotenství, volby životního partnera, stability manželství a tradicionalismu při formování partnerských rolí v manželství. Významnou úlohu v přípravě mládeže na manželství a rodičovství sehrává podle L. Macháčka především výchova v orientační rodině, a to i přes některé problémy spojené se změnami sociálního postavení ženy a s „nekválitními“ vzory jednání v rodině.

Prof. Igor Iljinskij, ředitel Ústavu výzkumu mládeže ÚV Komsomolu v Moskvě, se ve svém referátu soustředil na *podmínky života mládeže v SSSR*. Zdůraznil, že naléhavost řešení sociálních podmínek sovětské mládeže nespočívá jen v procesech realizace přestavby, ale i v tom, že s mládeží je spojen celkový rozvoj společnosti. Přestavba odhalila nejen rozpory v rozvoji mládeže jako celku, ale i zcela konkrétní problémy, jako jsou kriminalita mládeže, alkoholismus, drogy apod. Společenská přestavba vyvolala aktivitu určité části mládeže, která si velice rychle osvojuje například nové formy hospodaření, současně však existuje i určitá část „konzervativních“. K řešení odhalených rozporů by podle I. Iljinského mohl přispět i nový typ mládežnické organizace, vzájemné působení vědy a praxe a zejména co možná nejširší zapojení aktivní části mládeže.

Druhou část jednání prvního dne řídil prof. Nikolaj Blinov, prorektor Vysoké školy komunistů ÚV KSSS v Moskvě. Vystoupil zde prof. Mathieu Matthiissen (Státní univerzita, Utrecht) s příspěvkem *Některé tendence v hodnotových orientacích a sociálních problémech holandské mládeže ve vztahu k základním změnám současné společnosti*. Zabýval se nejdříve otázkami vztahu generací a i některými teoreticko-metodologickými problémy vymezení pojmu generace. V této souvislosti diskutoval i některé aspekty Mannheimova pojetí „problému generací“. Poté přešel k prezentaci některých konkrétních údajů o holandské mládeži za poslední dvě desetiletí. Zaměřil se především na oblast náboženství, manželství a rodiny a také politiky a konstatoval, že dochází k útokům na tradiční normy a k „rozbíjení“ tradičních hodnot. Zajímavý byl výklad sledu generací od roku 1945:

1. Generace od roku 1945, která je charakterizována přijetím průmyslové kultury, orientací na spotřebu a skepticismem v kulturně politických orientacích. Od padesátých let je to generace „blahobytu“.
2. Generace po roce 1965, která je charakterizována sociálním kriticismem. Rostoucí technokracie a prohlubující se společenské nerovnosti je vedou k napadání autorit.
3. Generace poloviny osmdesátých let je „generací bez pout“. Její životní podmínky jsou dány nezaměstnaností a nedostatečnými sociálními jistotami. Změnil se trh pracovních sil a důsledky těchto změn lze těžko odhadovat.

Závěrem M. Matthiissen formuloval některé návrhy na řešení sociálních problémů současné holandské mládeže.

Na vystoupení M. Matthiissen navázal N. Blinov rozsáhlejší diskusním vystoupením. Reagoval na problematiku tvorby typologie generací z hledisek specifík jednotlivých zemí a zároveň shrnul výsledky jednání prvního dne.

Na pořadu druhého dne byly otázky *hodnoty práce a vzdělání v podmínkách vědeckotechnického rozvoje*. Dopolední jednání řídil Vladimír Dubský z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Uvedl některé výsledky našich, zahraničních a mezinárodních výzkumů, z nichž vyplývá, že mládež v ČSSR i v socialistických zemích získala v průběhu socialistické výstavby podstatně vyšší vzdělání než její rodiče. Poukázal na souvislost stupně dosaženého vzdělání a práce, vztahu mladých lidí k rutinní a tvůrčí práci v závislosti na dosažené vzdělání, na vliv vzdělání na spokojenost mladých pracovníků s vykonávanou prací. Zdůraznil význam sociálně ekonomických podmínek a společensko-politických procesů v soudobých společnostech pro vztah jednotlivých skupin mladé generace ke vzdělání i možnostem získat práci, kterou by chtěli vykonávat a na níž se připravovaly.

Poté vystoupil J. Hartmann s příspěvkem *Problematika uplatnění absolventů*. Použil švédské zkušenosti z řešení daných otázek. Uvedl řadu statistických údajů, které vypovídají o značných úspěších „švédských programů“, pokud jde o snižování nezaměstnanosti jak mládeže, tak i celé populace. Konstatoval, že všeobecně se věřilo v lepší pracovní uplatnění prostřednictvím vyššího vzdělání. S přibývajícím počtem absolventů vysokých škol však docházelo k devalvaci vysokoškolského vzdělání.

V sedmdesátých letech došlo k regulaci trhu pracovních sil v tom smyslu, že kdo získal zaměstnání, nemohl být propuštěn. Tento fakt limitoval možnosti mladých lidí, kteří podle J. Hartmanna získávali pocit „vyhoštěnosti ze společnosti“. Stát se musel proto zaměřit na tvorbu umělých programů pro mladé lidi do 20 let. Ti se vzdělávají nebo vstoupí do programu pracovních sil v nových odvětvích průmyslu. Závěrem se autor zmínil o novém problému — reakci mladých lidí na „počítačovou společnost“. Ilustroval to na případu firmy Volvo, od níž odchází 70 — 75 % mladých lidí. Moderní výroba svou povahou neumožňuje sociální kontakty na pracovišti a pro mladé lidi prý přestává být „zajímavá“. V této souvislosti konstatoval, že ve Švédsku je vyřešena nezaměstnanost mládeže, ale nikoli již jejich pracovní aspirace, což může vést ke hledání netradičních forem pracovního uplatnění.

Dalším vystupujícím byl prof. Miloš Kaláb (Výzkumný ústav pedagogický, Praha). Ve svém referátu *Perspektivy a bariéry rozvoje vzdělání v podmínkách strategie intenzivního rozvoje socialismu* se zaměřil především na otázky zvyšování vzdělanostního potenciálu, a to zejména na vysokoškolské úrovni. Zdůraznil, že výchovně vzdělávací proces se musí přeměnit z pouhé „přípravy na život“ v permanentní „součást života“. Systém vzdělávání a výchovy se musí stát celoživotním systémem. Uvedl, že zavádění celoživotního vzdělávání je ovšem složitý proces, kladoucí značné nároky na jeho organizační, materiální, kadrové i časové zajištění.

M. Kaláb se dále zabýval otázkami individualizace výchovně vzdělávacího systému a diferenciací tempa vzdělávání spojených s odstraněním „nivelečního“ pojetí člověka.

Claus Tully z Německého ústavu mládeže v Mnichově využil ve svém příspěvku *Mládež a technika* výsledky sociologických výzkumů zaměřených především na vztah mladých lidí k výpočetní technice. Kromě pozitivních momentů upozornil i na možnost negativních důsledků vyplývajících z příliš jednostranného využívání výpočetní techniky.

Druhou část dopoledního jednání řídil Michal Stefanov z Ústavu vědeckých výzkumů mládeže v Sofii, který uvedl zajímavé údaje o vztahu mladých lidí v BLR k hodnotám práce.

Poté vystoupil prof. Rudolf Franěk (Ústav marxismu-leninismu ČVUT, Praha) s referátem *Práce a vysokoškolská mládež*. Zaměřil se na závažné otázky zapojování vysokoškolské mládeže do společenské praxe. Při rozboru dané problematiky upozornil na řadu aktuálních problémů, které v současných podmínkách vznikají v rámci vysokoškolské přípravy. Dále analyzoval období přechodu absolventů vysokých škol do zaměstnání. V této souvislosti vymezil tři problémové okruhy, reprezentované: — profesní, profesionální oblastí, — mimoprofesionální oblastí, — oblastí osobnostního rozvoje. Navázal pak rozбором dvou modelů přístupu k začleňování mladých odborníků v zaměstnání, které podle autora existují v naší společnosti. První z nich je model preferovaný absolventy vysokých škol „zdůrazňující především systematickou přípravu na výkon profese po vstupu do praxe, postupné přebírání pracovních úkolů, individuální vedení, zpracování a realizace kvalifikač-

ního, odborného růstu“. Druhý model, který autor označuje jako reálný, je „uplatňován značnou částí pracovních organizací: zdůrazňuje bezprostřední převzetí úkolů a individuální iniciativu“.

Jednání pokračovalo vystoupením Achima Hoffmanna (Centrální ústav výzkumu mládeže, Lipsko) na téma *Mládež a vědeckotechnický pokrok v NDR*, které obsahovalo řadu podnětných informací o vztahu mládeže k hodnotě práce, o hodnocení perspektiv uplatnění mladých lidí v pracovním procesu a o některých rozporech vyplývajících z mnohdy nedostatečného prostoru pro využití vzdělání a kvalifikace mladé generace. Autor objektivně analyzoval současné postavení mladých odborníků. Charakterizoval je jako sebevědomou generaci, cítící odpovědnost za vývoj společnosti, což však mnohdy dospělá populace nerespektuje. Upozornil i na fakt, že pro mladé lidi je sice zajištěna práce, ovšem bez ohledu na jejich aspirace, které jsou spojeny především se zajímavou a motivující prací. Jejich nesplnění mnohdy vede k pasivitě a k pouhému plnění příkazů.

Antonín Matějovský (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) se v příspěvku *Vývoj vzdělání a jeho sociologická reflexe v ČSSR* věnoval některým otázkám vzdělanostních perspektiv československé mládeže. Naznačil hlavní výsledky, k nimž dospěly současné sociologické rozborů vývoje vzdělání u nás. Zároveň identifikoval některé „nové“ problémy, s nimiž se setkáváme.

Sociologické analýzy vývoje vzdělání v Československu za posledních třicet let rozdělil A. Matějovský do dvou odlišných etap. První z nich (šedesátá a sedmdesátá léta) byla charakterizována „zájmem o studium efektů vzdělávací politiky z hlediska demokratizace vzdělání a formování osobnosti mládeže v rámci školského systému“. Poněkud v pozadí zůstávaly otázky vývoje vzdělanostní struktury, což autor vysvětluje referenčním rámcem tehdejší výzkumné práce — komparacemi současné situace s minulostí. Druhá etapa vývoje sociologie vzdělání je podle A. Matějovského spojena především s identifikací následujících problémů:

- klesající dynamika vývoje vzdělanostní struktury
- stabilizace dosažené míry demokratizace vzdělání
- nepřítomnost „lichotivé“ postavení Československa, pokud jde o mezinárodní srovnání dynamiky vývoje vzdělání.

Zejména k poslednímu problémovému okruhu uvedl autor řadu zajímavých údajů vycházejících z komparace dat cenového typu ze sedmnácti zemí. V závěru se věnoval perspektivám vývoje vzdělanostní struktury československé společnosti do roku 2010.

Odpolední jednání sekce *Hodnoty vzdělání a práce v podmínkách vědeckotechnického rozvoje*, které řídil L. Boros, zahájila Sibylle Hübner-Funková (Německý ústav mládeže, Mnichov) příspěvkem *Národní identita mládeže v NSR*. Úvodem zdůraznila nutnost pojetí mládeže jako subjektu, jako faktoru změn. Poté přešla k otázkám vzdělání a zaměstnanosti mládeže, která v této oblasti nemá odpovídající možnosti. Upozornila na určité rozpory, které vyplývají z rozdílu úrovně kompetence při řízení vzdělání a celkové péče o mládež. Vzdělání je řízeno jednotlivými zeměmi spolkové republiky, kdežto sociální politika je v kompetenci federálních orgánů. Dále se zmínila o problémech demografické reprodukce, nezaměstnanosti žen, o jejich menších šancích využít získanou kvalifikaci a o otázkách spojených s nízkou mobilitou v NSR.

Pavel Kuchař (Ústav marxismu-leninismu UK, Praha) se ve svém referátu *Příprava mládeže na dělnická povolání* zaměřil především na důsledky zavádění nové výchovně vzdělávací soustavy do praxe. Upozornil, že některé přístupy k přípravě mládeže pro dělnická povolání v té podobě, v jaké byly formulovány v koncepci dnes realizované výchovně vzdělávací soustavy, neodpovídají plně těmto záměrům a nejsou zárukou splnění náročných společenských potřeb v blízké budoucnosti.

František Pelka (Vědeckovýzkumné středisko ÚV SSM, Praha) hovořil o *vědeckovýzkumné práci v rámci SSM*, zmínil se o některých základních výsledcích a uvedl i příspěvek nepřítomného vedoucího střediska Jiřího Matějky o perspektivách tohoto pracoviště.

Zdena Čermáková (Ústav marxismu-leninismu UK, Praha) v referátu *Hodnota vzdělání a hodnota práce v hodnotovém zaměření mladé inteligence* prezentovala výsledky systematické, dlouhodobé práce v oblasti sociologického postižení hodnotové problematiky. Uvedla podstatné rysy hodnotového zaměření vysokoškolských studentů v době před ukončením studia, které zároveň odpovídají na otázku, jaké je postavení hodnoty vzdělání a hodnoty práce, resp. jejich konkrétnějších aspektů v celku hodnotového systému. Ukázala, že jde o hodnoty značně významné, nikoli však dominantní. Jako významné jsou akceptovány až po naplnění některých dalších skutečností osobního života.

Tématem jednání další sekce byl *volný čas jako faktor rozvoje osobnosti mladého člověka*. Řídil je Ivan Velev (Ústav vědeckých výzkumů mládeže, Sofie), který se v úvodu vyjádřil k některým podstatným otázkám sociologického postizení dané oblasti života mládeže. Konstatoval, že v současné době probíhají vážné změny ve vědomí týkající se volného času. Volný čas směřuje k novému naplnění a přijímá nové společensko-politické charakteristiky. Upozornil, že utváření volného času probíhá především v neformálních skupinách, a nikoli v rámci mládežnických organizací.

Aleš Kabátek (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) se zaměřil na problematiku *generace a generační kultury*. Uvedl ji stručným historizujícím přehledem některých přístupů a poté se věnoval významu daných kategorií pro zkoumání kultury a kulturních projevů mládeže a jejích jednotlivých skupin. Konstatoval, že kultura mládeže je pouze specifikací obecnějšího pojmu generační kultura. O generační kultuře je však možné hovořit především v souvislosti se sociálním věkem mládeže. Pro toto tvrzení uvede autor dva důvody, které jsou v podstatě odmítnutím zjednodušujících diskontinuálních koncepcí kultury mládeže. Dále se zabýval pojmem subkultura mládeže a interpretací pojetí generace, které vychází z širší teoretické koncepce výzkumu mládeže.

Miroslav Foret (Ústav pro výzkum společenského vědomí a vědecký ateismus ČSAV, Brno) vystoupil s referátem *Hudební preference mládeže ČSSR v osmdesátých letech*. Prezentoval výsledky sociologického výzkumu mladých lidí ve věku 15 až 25 let. Uvedl typologii oblíbenosti jednotlivých hudebních žánrů u jednotlivých skupin mládeže. Při výkladu použil i výsledky celostátního výzkumu mládeže realizovaného Ústavem pro výzkum veřejného mínění při FSÚ v Praze. Závěrem analyzoval některé širší společenské souvislosti promítající se do preference současné populární hudby mladou generací.

Jednání uzavřel Jiří Svitek (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) příspěvkem *K zájmovému sdružování mládeže v současném vývoji společnosti*. Zabýval se problematikou zájmového sdružování, a to jak institucionalizovaného, tak i neinstitucionalizovaného, resp. organizovaného a neorganizovaného.

Sobotní jednání řídil Petr Sak. Prvním referujícím byl Ferdinand Koudelka (Výzkumný ústav DRUPOS, Olomouc). Zaměřil se na problematiku *Bydlení mladých lidí jako součást sociální politiky*. Hovořil o dvou stránkách bydlení jako základní lidské potřeby, a to zejména ve vztahu k mladým lidem — o stránce obecné a stránce specifické. Ve svém výkladu se zaměřil především na stránku specifickou, tj. čím se bydlení mladých lidí odlišuje od bydlení jiných věkových skupin populace.

Jan Munk (Ústav marxismu-leninismu UK, Praha) v příspěvku *Vzdělání a společnost* shrnul výsledky dlouholeté spolupráce Ústavu marxismu-leninismu UK a oddělení pro výzkum sociální struktury a dělnické třídy Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Zaměřil se především na proces zvýšení vzdělanostní úrovně a demokratizace vzdělání. Upozornil, že se nejedná o lineární pohyb ke stále vyšší vzdělanostní úrovni.

Eva Mevaldová (Ústav marxismu-leninismu UK, Praha) doplnila předcházející vystoupení referátem *Sociální politika a studentská manželství*. Na konkrétních datech ilustrovala především rozdílné přístupy jednotlivých fakult k otázkám vytvoření studijního prostoru pro studentky-matky.

Věra Kuchařová (Pedagogická fakulta UK, Praha) se v příspěvku *Rodinné prostředí a obtížně vychovatelná mládež* zabývala podílem rodiny na reprodukci negativních jevů v životě mladé generace. Charakterizovala některé zvláštnosti rodin obtížně vychovatelné mládeže a uvedla i některé hypotetické příčiny negativních odchylek chování u jedinců z rodin plně funkčních, kde rodiče mají vyšší vzdělání a zastávají zajímavá a prestižní povolání, popřípadě i společenské a politické funkce. Zabývala se i otázkami profesionálního uplatnění obtížně vychovatelné mládeže.

Jednání uzavřel Petr Balek (Ústav marxismu-leninismu UK, Praha) referátem *Vliv některých společenských faktorů na způsob života mládeže*.

Souběžně se sobotním jednáním konference probíhalo i zasedání vedení Výzkumného výboru 34, které bylo věnováno kontrole plnění plánu práce, projednání návrhu na změnu názvu výzkumného výboru a přípravě světového kongresu v roce 1990 v Madridu.

V neděli se konalo závěrem zasedání konference, které řídil prof. Peter Emil Mittev. Nejdříve zde vystoupil Dalibor Holda (Ústav marxismu-leninismu UK, Praha) s příspěvkem *Společenské kontexty utváření postojů československé mládeže ke vzdělání a k práci*. Zabýval se především otázkami vlivu vývoje sociální struktury na existující difference v obou oblastech. Upozornil, že dané skutečnosti nelze izolovaně odvozovat z postavení v systému společenské výroby. Existující difference je

třeba analyzovat v širších souvislostech utváření životního způsobu. Konstatoval, že zavedení kategorie životního způsobu má svoje opodstatnění zejména při analýze intergeneračních cyklů autoreprodukční povahy, kdy rodina vystupuje jako výrazný stabilizující faktor.

Jednáni konference uzavřel Jürgen Hartmann, který shrnul a zhodnotil výsledky tří denního zasedání a informoval o dalších vědeckých, organizačních a koordinačních záměrech Výzkumného výboru.

* * *

Ve dnech 13. a 14. června pořádal Ústav marxismu-leninismu UK pracovní zasedání věnované přípravě úvodního projektu mezinárodního výzkumu *Mládež a vědeckotechnický rozvoj*, který je koordinován Evropským koordinačním střediskem pro výzkum a dokumentaci ve společenských vědách se sídlem ve Vídni. Jednání se zúčastnili národní koordinátoři a další účastníci ze 13 evropských zemí (2) (BLR, Finska, Itálie, MLR, NDR, NSR, PLR, Portugalska, Rakouska, Španělska, Švédska, Velké Británie, Československa) i zástupci Vídeňského střediska — jeho ředitel František Charvát a koordinátorka projektu Růža First-Dilicová. Československo zastupovali D. Holda a P. Sak.

Značnou aktivitu při plánování a koncipování této mezinárodní studie projevil i Výzkumný výbor 34, jehož předseda J. Hartmann zpracoval některé podkladové materiály. Na setkání v Praze, které bylo první plenární schůzkou tohoto mezinárodního týmu, byly projednány návrhy struktury národních zpráv a upřesněn harmonogram a postup dalších prací na projektu. Každý z účastníků měl možnost vyjádřit se k obsahovému zaměření studie i k technicko-organizačním otázkám. Nejrozsáhlejší diskusi vyvolal model vztahu mezi technologickými změnami a tendencemi k rostoucí individualizaci v současných společnostech, který předložil J. Hartmann jako metodologické východisko pro mezinárodní komparaci:

Technologické změny → Vyšší úroveň prostedků → Větší nezávislost výběru → Zvýšený stupeň individualizace

Bylo argumentováno zejména přílišným zjednodušením sociální reality a formulovány návrhy na doplnění společné studie o další možné sféry podílející se na utváření vztahu mládeže k vědeckotechnickému pokroku.

Zasedání bylo zakončeno přijetím u prorektora Univerzity Karlovy prof. Bohumila Němce.

Zdena Čermáková
Dalibor Holda

Diskuse o prognóze sociálního rozvoje

Ve dnech 28. až 31. 3. 1988 se v Nových Vozokanech u Nitry konal pracovní seminář k prognóze sociálního rozvoje ČSSR. Sešly se zde kolektivy pověřené v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a v Ústavu filozofie a sociologie SAV zpracováním prognóz sociálního rozvoje ČSSR, resp. SSR do roku 2010. Cílem semináře, který řídili F. Kutta, L. Pisca a J. Bunčák, bylo koordinovat práci na obou prognózách, prodiskutovat přístupy a pro bližší období pak spojit síly při dopracování souboru studií k prognóze sociálního rozvoje ČSSR tak, aby v něm byly uplatněny poznatky a zastoupena stanoviska obou řešitelských kolektivů.

Podkladem pro jednání semináře byly dva prognostické materiály vypracované paralelně v rámci státního plánu základního výzkumu v r. 1987. Byla to jednak *Prognóza sociálního rozvoje ČSSR — soubor dílčích prognostických studií*, vzniklá v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, jednak studie *Zákonitě tendencie a prognózy sociálního rozvoje SSR*, připravená v Ústavu filozofie a sociologie SAV. Bylo dohodnuto vypracovat na jejich základě společný prognostický materiál reflektující problémy obou národních republik a sjednocující podle možnosti představu o tendencích a strategii sociálního rozvoje ČSSR do r. 2010. Soubor prognostických studií by měl být podle tohoto záměru rozčleněn do pěti tematických okruhů zabývajících se:

(2) Pro nemoc se omluvil zástupce Irska, který však zaslal písemný materiál. Do budoucna se počítá i se zástupci Sovětského svazu.

1. vývojem obyvatelstva — otázkami demografického vývoje, zdravím obyvatelstva, ekologickými podmínkami, problematikou rodiny, mládeže a starých lidí,
2. sociálními aspekty vědeckotechnického rozvoje, práce a zaměstnanosti, včetně otázek vývoje sociálně třídní struktury, výchovy a vzdělávání,
3. rozdělováním, spotřebou a utvářením celkového blahobytu společnosti, včetně kulturních aspektů blahobytu, vývoje životního způsobu a sociální politiky,
4. územními aspekty sociálního rozvoje zahrnujícími sociální souvislosti vývoje osídlení a urbanizace, vývoj územních sociálních rozdílů, problémy územní sociální infrastruktury, otázky územní sociální integrace a specifické sociální problémy vybraných oblastí,
5. rozvojem politického systému a řízení sociálních procesů, včetně námětů pro dlouhodobé sociální programy.

Kromě těchto kapitol by měl soubor studií zahrnout také rozbor sociálně ekonomických kořenů současných problémů sociálního rozvoje a přístupů uplatňovaných při jejich řešení v minulosti.

V základních otázkách pojetí prognózy sociálního rozvoje ČSSR do r. 2010 mohly oba kolektivy v diskusi konstatovat vysoký stupeň shody. Současně však diskuse poukázala na řadu obsahových, metodických i organizačních otázek, jež je nutné brát v úvahu při koordinaci a sjednocování sociálních prognóz za ČSSR a národní republiky a jež vylučují možnost použít přitom mechanického postupu. Patří k nim mezi jinými poněkud odlišný profil některých sociálních problémů v ČSR a SSR, nestejná naléhavost a podmínky jejich řešení, objektivně podmíněné rozdíly v zájmech — a tedy i možnost poněkud odlišného hodnocení konkrétní sociální problematiky z pozice federální a jednotlivých národních republik, trvale otevřený problém interakce prací na prognózách sociální a ekonomické, teritoriální asymetrie při zpracování prognóz na půdě akademií věd plynoucí z neexistence českého akademického pracoviště, které by řešilo prognózu ČSR, nestejně a někdy i rozporné informační podklady, o něž se zpracovatelé jednotlivých prognóz opírají apod.

Seminář v Nových Vozokanech nesporně přispěl k vyjasnění stanovisek a přístupů a vytvořil předpoklady k trvalejší spolupráci zúčastněných ústavů při řešení prognostických úkolů.

Michal Illner

СТАТЬИ

<i>Герцманн Я.:</i> К некоторым социологическим аспектам всенародного обсуждения	449
<i>Грушин Б. А.:</i> Процессы формирования политики — возможности и условия участия общественного мнения.	463
<i>Седлачек Я.:</i> Элементы теории общества в творчестве Н. Макиавелли.	471
<i>Водакова А.:</i> Отношение социологии и естественного языка.	485
<i>Петрушек М.:</i> Язык в западных социологических теориях.	497
<i>Ролл Э.:</i> Подход к изучению языка в т. наз. интерпретативной социологии.	518

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Месальдова Э.:</i> Исследование материального и социального обеспечения учащихся вузов с детьми.	529

РЕЦЕНЗИИ

<i>Рендлова Э.:</i> 19-ый год журнала «Sociológia».	535
<i>Лингарт Й.:</i> Я. Боднар и кол., История философского мышления в Словакии.	538
<i>Демьянчук Н. — Демьянчук Д.:</i> Марксистско-ленинское мировоззрение: сущность, пути формирования.	543
<i>Павлик Й.:</i> А. Ю. Терехина, Анализ данных методами многомерного шкалирования	546
<i>Ржезак Я.:</i> Две книги об основах многомерного шкалирования: A. P. Coxon, The User's Guide to Multidimensional Scaling with Special Reference to MDS(X) (Пособие для пользователей многомерного шкалирования с особой ссылкой на MDS(X)); P. M. Davies — A. P. M. Coxon (eds), Key Texts in Multidimensional Scaling (Ключевые тексты в многомерном шкалировании).	550

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Витек К.:</i> Виктимология — отрасль, заслуживающая внимание.	552
<i>Чермакова З. — Голда Д.:</i> Информация о двух научных акциях по актуальным вопросам жизни молодой генерации.	553
<i>Иллер М.:</i> Дискуссия о прогнозе социального развития.	558

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v dubnu 1988, číslo vyšlo v září 1988.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 24; 1988 (6 issues) DM 124,—.

Table des Matières No. 5/1988

ARTICLES

<i>Herzmann J.</i> : Sur quelques aspects sociologiques de la discussion publique	449
<i>Grušin B. A.</i> : Les processus de la formation de la politique — possibilités et conditions de la participation de l'opinion publique	463
<i>Sedláček J.</i> : Elements de la théorie de la société dans l'oeuvre de N. Machiavelli	471
<i>Vodáková A.</i> : Rapport de la sociologie à la langue naturelle	485
<i>Petrusek M.</i> : La langue dans les théories sociologiques occidentales	497
<i>Roll Z.</i> : Approches de la recherche de la langue dans la soi-disant sociologie interprétative	518

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

<i>Mevaldová E.</i> : Une recherche de la sécurité matérielle et sociale des étudiants avec enfants	529

COMPTES RENDUS

<i>Rendllová E.</i> : La 19 ^{ème} année du journal Sociológia	535
<i>Linhart J.</i> : J. Bodnár et al.: Dejiny filozofického myslenia na Slovensku (L'histoire de la pensée philosophique en Slovaquie)	538
<i>Demjančuk N. — Demjančuková D.</i> : Марксистско-ленинское мировоззрение: сущность, пути формирования (La conception du monde marxiste léniniste: son fond et les chemins de sa formation)	543
<i>Pavlik J.</i> : A. J. Terechina, Анализ данных методами многомерного шкалирования (Analyse des données à l'aide des méthodes del' échelonnement multidimensionnelle)	546
<i>Rehák J.</i> : Deux livres sur les principes del' échelonnement multidimensionnelle: A. P. M. Coxon, The User's Guide to Multidimensional Scaling with Special Reference to MDS(X) (Guide des usagers des échelles multidimensionnelles en égard spécial à MDS(X)); P. M. Davies — A. P. M. Coxon (eds.), Key Texts in Multidimensional Scaling (Textes clefs sur l'échelonement multidimensionnelle)	550

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Vítek K.</i> : Victimologie — une spécialité méritant d'attention	552
<i>Cermáková Z. — Holda D.</i> : Information sur deux actions scientifiques concernant les questions contemporaines de la jeunesse	553
<i>Illner M.</i> : Discussion sur le pronostic du développement social	558

Contents No. 5/1988

ARTICLES

<i>Herzmann J.</i> : On Some Sociological Aspects of Public Discussion	449
<i>Grušin B. A.</i> : Policy Formation Processes — Possibilities and Conditions of the Involvement of Public Opinion	463
<i>Sedláček J.</i> : Elements of the Theory of Society in N. Machiavelli's Work	471
<i>Vodáková A.</i> : Relation of Sociology to the Natural Language	485
<i>Petrusek M.</i> : Language in the Western Sociological Theories	497
<i>Roll Z.</i> : Approaches to Language Research in the So-called Interpretative Sociology	518

FROM EMPIRICAL RESEARCH

<i>Mevaldová E.</i> : Research into the Material and Social Security of University Students with Children	529

REVIEWS

<i>Rendllová E.</i> : 19 th Volume of the Review Sociológia	535
<i>Linhart J.</i> : J. Bodnár et al., Dejiny filozofického myslenia na Slovensku (The History of Philosophical Thinking in Slovakia)	538
<i>Demjančuk N. — Demjančuková D.</i> : Марксистско-ленинское мировоззрение: сущность, пути формирования (The Marxist-Leninist View of the World: Its Substance, Ways of Its Formation)	543
<i>Pavlik J.</i> : A. J. Terechina, Анализ данных методами многомерного шкалирования (Data Analysis with the Aid of Methods of Multidimensional Scaling)	546
<i>Rehák J.</i> : Two Books about the Fundamentals of Multidimensional Scaling: A. P. M. Coxon, The User's Guide to Multidimensional Scaling with Special Reference to MDS(X); P. M. Davies — A. P. M. Coxon (Eds.), Key Texts in Multidimensional Scaling	550

Cena 10 Kčs

47 336

NEWS AND INFORMATION

Vítek K.: Victimology — A Branch Deserving Attention	552
Cermáková Z. — Holda D.: Information about two Scientific Actions Concerning Today's Questions of Young Generation	553
Illner M.: Discussion on the Social-development Prognosis	558

Inhalt Nr. 5/1988

ABHANDLUNGEN

Herzmann J.: Zu einigen soziologischen Aspekten der öffentlichen Diskussion	449
Grušin B. A.: Gestaltungsprozesse der Politik — Möglichkeiten und Bedingungen der Teilnahme der öffentlichen Meinung	463
Sedláček J.: Elemente der Gesellschaftstheorie in N. Machiavellis Werk	471
Vodáková A.: Beziehung der Soziologie zur natürlichen Sprache	485
Petrusek M.: Die Sprache in den westlichen soziologischen Theorien	497
Roll Z.: Einstellungen zur Sprachenforschung in der sogenannten interpretierenden Soziologie	518

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

Mevaldová E.: Erforschung der materiellen und sozialen Sicherung von Hochschülern mit Kindern	529

REZENSIONEN

Rendlová E.: 19. Jahrgang der Zeitschrift Sociológia	535
Linhart J.: J. Bodnár et al., Dejiny filozofického myslenia na Slovensku (Geschichte des philosophischen Denkens in der Slowakei)	538
Demjančuk N. — Demjančuková D.: Марксистско-ленинское мировоззрение: сущность, пути формирования (Die marxistisch-leninistische Weltanschauung: ihr Wesen und die Wege ihrer Gestaltung)	543
Pavlik J.: A. J. Terechina, Анализ данных методами многомерного шкалирования (Datenanalyse durch vieldimensionale Skalierungsmethoden)	546
Řehák J.: Zwei Bücher über die Grundlagen der vieldimensionalen Skalierung: A. P. M. Coxon, The User's Guide to Multidimensional Scaling with Special Reference to MDS(X) (Handbuch für Benutzer der vieldimensionalen Skalierung unter speziellem Hinweis auf MDS(X)); P. M. Davies — A. P. M. Coxon (Verleger), Key Texts in Multidimensional Scaling (Schlüsseltexte in vieldimensionaler Skalierung)	550

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

Vítek K.: Viktimologie — ein besondere Aufmerksamkeit gebührendes Fach	552
Cermáková Z. — Holda D.: Information über zwei wissenschaftliche Aktionen zu aktuellen Fragen des Lebens junger Generation	553
Illner M.: Diskussion über die Prognose der sozialen Entwicklung	558